

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Török Gábor: Cselekvésemélet és nyelvművelés

Varsányi György: Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben

Erdős Gábor: Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben

Beke József: A szereplők megnevezései a Bánk bánban

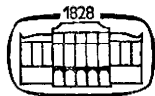
Susan J. Vajda: A mozzanatos és a hangfestő igék Radnóti költészetében

Kecskés András: A versszerzés fogalomköre a régi magyar irodalomban

Wacha Imre: Beszédművelés az irodalomórán

Szikszai Lajosné: A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvta-
nításban

Petőfi S. János: A szöveg mint interdiszciplináris ku-
tatási objektum

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

112. ÉVFOLYAM 1988. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Török Gábor</i> : Cselekvésemélet és nyelvművelés	129
<i>Varsányi György</i> : Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben ...	136
<i>Erdős Gábor</i> : Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben.....	143

Íróink nyelve

<i>Beke József</i> : A szereplők megnevezései a Bánk bánban	149
<i>Susan J. Vajda</i> : A mozzanatos és hangfestő igék Radnóti költészetében.....	161
<i>Kecskés András</i> : A versszerzés fogalomköre a régi magyar irodalomban.....	174

Nyelv és iskola

<i>Wacha Imre</i> : Beszédművelés az irodalomórán.....	185
<i>Szikszai Lajosné</i> : A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvtanításban	207

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Petőfi S. János</i> : A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum.....	219
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Büky László</i> : <i>ade</i> fpes	230
--	-----

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM

*

1988. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Cselekvéselmélet és nyelvművelés

1. Összekapcsolta-e már valaki Lenin és Humboldt tanait? Ha nem volna is elődöm, megteszem. Lenintől idézem: a lényegek maguk is ellentmondásosak, és ennek folytán „nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok lényegei is” (Filozófiai Füzetek 241). A nyelvészek meg — ha nem tudnak is annyit Humboldtról, mint pl. Telegdi Zsigmond az ÁNyT. egyik nem régi kötetében közölt tanulmányában — azt hangoztatják, hogy a nyelv (Sprache, nem Rede!) nem termék, nem *ergon*, hanem tevékenység, *energeia*.

Így tehát folyó tevékenységek, folyamatok a fonémaoppozíciók, az igei sajátságok (vonzatszerkezetek), a szemantikai használati szabályok, a szövegtípusok; tevékenység, folyamat a nyelvhelyesség is (nemcsak a nyelvművelés!), a többféle normarendszer is. Hogyan tevékenység mindez? Belekezdünk a válaszba azzal, hogy hozzáfogtunk a nyelvművelés elméletének kidolgozásához, egyre inkább az „elasztikus stabilitás”-nak, a rugalmas állandóságnak a szemléletmódjával műveljük a nyelvet és elméletét. Persze, kielégítő eredményektől még távol vagyunk. Ha a cselekvéselméletet kiaknázzuk a nyelvművelés-elmélet számára, remélhetően közelebb kerülünk a felelethez.

Nem a beszédaktus-elméletről kívánok értekezni (ezt is jó írás ismerteti az ÁNyT. valamelyik kötetében).

Mást szeretnék. A Humboldtra is visszavezethető irányzatok, diszciplínák közt ott van ugyan a beszédaktus-elmélet is, de nemcsak az. A Humboldt halála óta eltelt (1835.) másfél évszázad második felében főleg a szociológusok fejlesztettek ki minket is érdeklő tudományágakat. Kiderült, hogy a nyelvi normák filozófiai elmélete ugyan szegényes, de a jogiakon kívül a társadalmi cselekvés normáival is szembetalálkozik a szociológus: akár Max Weberet említhetem, akár Talcott Parsonst.

2. Az akcióelmélet és a cselekvésteória (nem azonosak!) művelői lényegében szétválasztják az elszigetelt természeti cselekvést a társadalmiától, és tulajdonképpen ez utóbbira összpontosítanak. A cselekvés társadalmiságában megkülönböztetik az intézményesült és a nem intézményesült kereteket, s ennek tudtában mérlegelik:

— hogyan hatnak a társadalmi egységek a cselekvőre és tetteire;

— hogyan hat közvetlenül vagy közvetve a cselekedet a társadalomra.

Eleinte hajlottak rá, hogy csakis az akaratlagos, szándékos tevékenységeket minősítsék cselekvésnek: ezzel azonban valami mérhetetlen-meghatározhatatlan, ellenőrizhetetlen szubjektívát vegyítettek az objektívba. Ma már a szándékosság nem tartozik az ismérvek közé, hangsúlyozza a később bőveb-

ben elemzendő Georg Henrik [így!] von Wright (Handlung, Norm und Intention. Untersuchungen zur deontischen Logik. Walter de Gruyter. Berlin—New York, 1977. 108).

Az intézményesülő tevékenységfajok közt ott a nyelvi cselekvések halmaza is. Az intézményesített cselekvésekben (institucionalizált Handlungen) nem lehet megkerülni a normák problémáit. Némely korai behaviourista úgy egyszerűsíti a kutatási problematikát, hogy leszűkíti vizsgálatait a „szub-institucionális”, nem intézményesített magatartásformákra (pl. G. C. Homans: Social Behaviours. It's Elementary Forms. New York.). Nyilvánvaló azonban, hogy az intézményesített magatartásmódok és cselekvésfajták átszövik a kevésbé intézményesítetteket, tehát ezt az egyszerűsítést nem fogadhatjuk el (kb. így Hans Haferkamp: Soziologie als Handlungstheorie³. Westdeutscher Verlag. Opladen, 1976. 17). Bonyolítja a helyzetet, hogy ugyanazon a terepen a szokássá válási, intézményesülési folyamatok egész sora verseng egymással. Bár nem szükségképp szövődnek egybe (vö. Peter Berger—Thomas Luckmann: The Social Construction of Reality... Garden City, New York. 1967. 63), lehetetlenség, hogy ne hassanak egymásra valamelyest. Maga ez a keresztződési lehetőség is gyöngíti az egyirányú intézményesülést, kényszerítő szokássá alakulást.

Az is igaz, hogy a kevésbé intézményesült tevékenységi módok lazítják az intézményesültek kötöttségét. Mindkét tevékenységfajta hatását keresztezi az eredményét tekintve *produktív* cselekvés, illetve a helyzetet, állapotot őrző, változást akadályozó *preventív* tevékenység. Egyikük is, másikuk is hat a társadalmi struktúrára: gyorsítja vagy fékezi módosulását. Adódik ez deduktívan is a dialektikus materializmusból, de tőle igen távol állók is leszögeznek, köztük olyan jelentős modern nyelvész, mint C. W. Morris (1967.) és őt idézve Haferkamp is (i. m. 35—6; Wright i. m. 135—6).

Az említett keretekbe illik a nyelvi cselekvés is: erősen intézményesített a jellege, a produktív oldalával szemben túlteng a preventív. Produktivitása mégis visszahat önmagára: módosul. Védhetetlen az ortodox chomskystáknak az a tétele, hogy véges számú szabállyal végtelen új mondatot generálhatunk. Képtelenség már az előzetes föltevés is: az ti., hogy a szabályok csakis stabilak, változatlanok, nem pedig szabály voltukban is változóak. Képtelenség a végtelen számú mondatot elképzelnünk: ha valódi, eleven, közleménybeli mondatra gondolunk, nem pedig holmi laboratóriumi, szituációtlán, kontextus-talan metamondatra. Hisz ahogy sokszorozódnak az eleven mondatok, úgy törnek meg az intézményes kereteket. A mennyiség növekedvén, szükségképp változik a nyelv is. Generatív alapon nemcsak teljes nyelvtan nem készülhet, hanem elmélyült nyelvművelés-elmélet sem.

3. Egy kicsit előre szaladtam — a valóságot őrző vagy változtató interakciók felé. Térjünk vissza a személyiségnek, az egyénnek az akcióihoz — a személyiség önfenntartása felől nézve! E témáról tavaly jelent meg Erdős Géza könyvecskéje, az Akcióelmélet (Gyorsuló Idő. Magvető. 1986.). Tudományos ismeretterjesztő mű ez? Nincs szakirodalma, nem említi elméleti elődeit. Szokványos tudományos jellegét el lehet vitatni. De ha gondolkodásra, következtetésekre ingerel, nem dobhatjuk félre meggondolatlanul. Erdős tévedhet — de jól, ihletően tud kérdezni. Kérdéseit nem nehéz lefordítanunk a nyelvművelés-elmélet kérdéskörére, és nem nehéz helyesbítve továbbgondolnunk.

A szerző alighanem pszichiáter, de ez mellékes. Ott lép tovább az eszmei örökség feldolgozásában, hogy nemcsak besorolja a cselekvések közé a beszédet és írást, hanem vizsgálja mint személyes igényt is. Az embereket jellemzi bizonyos tevékenység-halmaz, cselekvéskészlet, s ebben van szabott fontossági sorrend. Igaz, ez a hierarchia nem állandó: befolyásolja az alkati fejlődés, a folyamatnak felfogott élethelyzet, a sors. Erdős meggyőző olvasóit, hogy az egyéni cselekvésigény egyik vetülete:

a) a kellő mennyiségű akció. Megakadályozása károsítja a személyiséget;

b) kellő minőségű akciók. Ha meggátolják kielégítésüket, szintén torzul a személyiség. A minőségi rendben megvan a helyük a nyelvi cselekvéseknek: a beszédnek és írásnak is. A sorozatosan elhallgattatott, leintett vagy akár csak meg nem hallgatott személy lelki beteggé válhat.

Az ember önvédelmi mechanizmusa úgy működik, hogy ha nem tudja kielégíteni minőségi cselekvésigényeit bármely akadály miatt, akkor alsóbb fontossági rendű pótcselekvéssel helyettesíti őket.

Nyilvánvaló, hogy a pótcselekvés is károsítja mind a személyiséget, mind a társadalmat. Elvégre csakis a kielégítő, az igazi cselekvés építhet igazán, távlatosan. Káros az elfojtott nyelvi tevékenység is, de káros-kóros az a kényszerhelyzet is, amelyben álbeszéddel, mellébeszéléssel kell helyettesíteni a valódi, az őszinte, közlő és önfeltáró beszédet (vagy írást). Körtünet maga a beszéd — bármily szabályos is —, ha egészében valami más helyettesítő folyamat, ha maga a beszéd válik pótcselekvéssé. (A *ius murmurandi*-val élni: csak ideig-óráig vezet le a feszültségeket.)

A nyelvi etikett sérelme csupán, ha másokat rendszeresen letorkolunk vagy agyonbeszélünk, vagy nem hallgatunk meg? Erdős alap gondolataiból is következik, hogy van beszéd-erkölcs, van annak beszéd-erkölcs-normák! De az Erdős-féle akció másképp is összefügg a nyelvi normákkal. Idézem (18): „az a . . . tevékenység, melyet az ember önként választ, szívesen, kedvvel végez . . .” — Ha tehát beszélhetek, kifejezhetem magam, de csakis általam elítélt, tévesnek tartott nyelvi álnormák korlátai-ban (helyesírás!): vajon mennyire elégül ki akcióigényem? Ha tudásommal bírálhatatlanságokba ütközöm — aligha!

Megvallom, Erdős elmélete sok helyen kidolgozatlan. Mi történik, ha az egyik személyiség cselekvésigénye ütközik a másikéval? Tűrjön-e a társadalom olyan minőségi akcióértékrendet, amely torz, vagyis nem a nembeliség, az emberi lényeg felé emelkedik? De kiderül-e egyáltalán azonnal, hogy az individuum akcióigénye, igényhierarchiája egészséges-e vagy beteg, társadalmasult-e vagy emberellenes? A szerző ilyen kérdésekre nem felel. A leckét azonban nekünk főláda: a nyelvészetre, nyelv művelésre jutó kérdéseket válaszoljuk meg mi!

Az ő gondolataiból is következik, hogy a nyelv művelés még „emberközpontúan” sem maradhat formális: nagyon is a nyelv művelésre tartozik a nyelvi „hogyan?”-on kívül a „mit?” is. Ezzel eljutottunk a nyelvkritikához: a manipuláció nyelvi leplezésének kötelességéhez. (Ez ügyben — finoman fogalmazva — túlságosan óvatosak a szerkesztők! Elkélne némi harcosság!) Amíg ezt a kötelességünket nem teljesítjük, nem moshatjuk a kezünket, hogy az Igazság megfeszítettetésében vétlenek vagyunk. Hisz lassanként mindnyájan rájöttünk: sokkal nagyobb nyelvi véték az agyonbeszélés, időrablás, untatás,

fölbosszantás, korlátolt manipulálás, mint néhány hitvány *-szuk/-szük* nyelvi igealak elkövetése!

A hagyományos nyelvművelés tehát két irányban bővíthet:

1. a beszéd tartalma felé, így lesz belőle nyelvkritika;
2. a beszéd tág kontextusa, szituációja, hatása felé, s a nyelvi illemtant közlési erkölcsstanná emelve végül találkozni fog a nyelvkritikával.

Megtalálhatja nyelvművelésünk a kapcsolatot a logika felé is, de ezt már nem Erdős segítségével.

4. Ezt a kapcsolatot még a közelmúltban is inkább oldozgatták a nyelvművelők, el akarták nyesegetni. A formális logikával szembeni autonómia védelmének megvoltak a történelmi okai. Csakhogy közben kibontakozott a *m o d á l i s* logika is, ennek a *d e o n t i k u s* logika elnevezésű ágazata is. Ez utóbbi diszciplína foglalkozik

a) az állítás, tagadás, implikáció, konjunkció és diszjunkció hagyományosabb műveletei mellett

b) a parancs, felszólítás, előírás kategóriájával;

c) az engedéllyel, megengedettséggel, társadalmi lehetőséggel;

d) a tilalommal, tiltással, elítéléssel.

Az előírás, engedély, tilalom alfajait is feltárja, megfogalmazza viszonyait, kidolgozza a velük végezhető következtetéseket. Pl. — nyelvművelői látókörre szűkítve — minden nyelvi megengedett-e, ami nincs tiltva? Ha valaminek a használata „előíratik”, mennyire foglal ez magában kifejtetlenül más nyelvi követelményeket is? A nyelvművelés bizony érdekelt a deontikus logikában!

Mivel parancsolni, megengedni, tiltani nem dolgokat lehet, hanem tevékenységeket, magatartásfajokat, a deontikus logika nemcsak a formális (matematikai, modális) logikához kapcsolódik, hanem a *c s e l e k v é s e l m é l e t h e z* (Handlungstheorie) is. Az utóbbinak is foglalkoznia kell a megengedett, parancsolt, tiltott cselekvésekkel, e kategóriák kapcsolataival, árnyalataival, viszonyaival. És nyilván: a cselekvéselméletnek magában kell foglalnia a nyelvi cselekvéseket is. A deontikus logikának és a cselekvéselméletnek ez az egymásba szövődő egysége jóval tágabb, mint a viszonylag új keletű beszédaktus-elmélet.

A már említett Georg Henrik [!] von Wright a deontikus logika felől világítja meg a cselekvéselméletet. Tisztázva a tevékenység határait, fajait, jellemzi a tevékenységek rendszerét is. Fölteszi a kérdést: mikor zárt, mikor nyitott egy cselekvési rendszer (pl. egy nyelvi cselekvési rendszer)? Így felel (28, 122):

— ha a cselekvésekhez föltételek kellenek, és megvannak mind a szükséges, mind az elégséges föltételek, akkor

— az engedélyezettséget megszabja a kötelezettségek halmaza. Köznapiban: ha minden parancsnak eleget tett valaki, a többi mind, amit tesz vagy nem tesz, meg van engedve. Ez a *z á r t* cselekvésrendszer;

— ha nincs előírva valamitől tartózkodni, tehát ha nincs tiltva: akkor már engedélyezve is van? Ahol kérdéses ez az engedélyezettség, sőt ha erősen kétes: *n y i t o t t* a rendszer.

Némelyek szerint tartalmazhat a jog — akár a tőkés államokban, akár a mienkben — „joghézagokat” (Lücken im Rechtssystem; gaps in the law). Wright tagadja ezt a lehetőséget, illetve leszögezi: ha van ilyen hézagos-

nyitott rend, az nem a logikára tartozik, hanem magának a rendnek és normarendszerének a jellegéből következik. Peschka Vilmos is tárgyalja ezt a kérdést (A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat. Bp., 1972.), de sem ő, sem Wright nem veszi észre, hogy meg kell különböztetnünk az illető tudatforma egészét, itt épp a jog egészét a kifejtett, kodifikált jogtól.

Elkanyarodtunk a nyelv művelés elméletétől? Dehogy!

Csakis azt volna szabad használni, amit a nyelv művelők, nyelv tan- és szótárszerzők engedélyeznek? Nyilván nem!

És viszont: csakis az volna tilos, hibás, helytelen, amit már hibáztatott illetékes nyelv művelő? Nyilván szintén tágabb a hibák köre is.

A kifejtett nyelvi normarendszerhez viszonyítva a nyelvi cselekvések halmaza nyitott rendszer; a bennfoglaltan létező, általános-lényegi-szükség-szerű, „elasztikusan stabil” normarendszer szerint viszont z á r t cselekvési rendszer.

A zárt rendszerekre nézve a deontikus logika is teljes normarendszert tesz föl (Wright 99, 105); e formális szinten viszont föl sem vetődik, hogy kodifikált-kifejtett vagy bennfoglaltan objektív normarendszer az alapja mindannak, ami parancsnak, tiltásnak vagy engedélynek — látszik.

A magyar jogászok nem tétováznak sokat: azonosítják a jogi normákat részleges kifejtésükkel, a jogszabályokkal (így Peschka i. m. 295). Mintha minden „kiskaput” lezárhatnának a jogszabályok alkotói, és nem maradna feladata itt a „jogalkalmazó” bírácoknak . . . Polgári oldalról is megkérdőjelezzük a jogi normarend = jogszabályrendszer képletet. A jogos elégedetlenséget azonban igencsak zavaros formába öntik. J. Frank (Law and the Modern Mind. New York. 1960. 127—8) így vélekedik: „A normák — akár bírók, akár statutumok, tudós szerzők véleményei, vagy *text-book*-ok állapították meg őket — nem jelentik a jogot, hanem csak egyikét a sok forrásnak, amelyhez a bíró az eléje kerülő jogeset megítélésakor fordul.” A bíró nem alkalmazza, hanem alkotja a jogot. Ismét idézem Frankot: „A jog . . . döntésekből, nem pedig szabályokból (ti. kodifikált jogszabályokból) áll . . .” Frank nézetei mélyén nem nehéz meglátni az ésszerű magot. Nagyon igaz, hogy a jog sem azonos a kodifikálásával. Szerinte a jogalkalmazásban alkotják, teremtik a jogi döntések meghozói. Ezzel ugyan már nem értek egyet, mert az objektív jog nyilván a magatartásoknak bizonyos objektív oldalában rejlő általános, lényegi és szükségszerű (az államérdekhez mérve!).

Megint nem tértünk ki a saját ügyünk feladatai elől. Akik szerint a joggyakorlatban alkotják, teremtik a jogot a jogi döntésekkel, annyit fölismernek, hogy az ítélet, fölmentés kinyilvánító illokutív beszédaktus perlokutív színezettel és célzattal (így Searle, vö. Mary Louise Pratt: *Helikon* 29 = 1983: 164—73). Ha ezt elfogadjuk: a nyelv művelőnek a nyelvhelyességi ítélete, véleménye (*helyes, ajánlatos, jobb — helytelen, nem szép, terjedős, idegenes* stb.) szintén kinyilvánító illokutív beszédett performatív színezettel. No, persze, a nyelv művelő véleménye nem azonos sem a nyelvhelyességgel, sem a nyelvi normák egyikével-másikával.

Hogy hol és hogyan léteznek a nyelvi normák? Erről szóló tanulmányomat máshol teszem közzé. De további szempontokat zsákmányolhatunk a cselekvéselmélettől. Objektívan ugyan a nyelvi cselekvésben léteznek, de társadalmi és egyéni tudati tükröződésükben „interpenetrál”, átjárja egymást a közönségi kényszer érzése és az ész- és célszerű, hatékony nyelvi cselekvése. Ez az interpenetráció a vezérgondolata Talcott Parsons cselekvéselméleti normáinak

(kifejti Richard Münch: Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982. 37, 39, 43—4). Mivel az intézményesség, a szokássá válás foka-mértéke változik, cselekedeteink belső, intern és külső, extern meghatározottsága sem állandó, merev. (A helyes nyelvi formákat is hol több belső meggyőződésből, hol több alkalmazkodásból használjuk.)

Magának a társadalomnak a jellege is erősítheti a külső determinációt (vö. Wright i. m. 135). Soktabus társadalmi rendben, rituális életformában a legapróbb részletekig meghatározhatják az emberek tetteit a külső, extern determinánsok. Nem is kell mondanom, hogy „soktabus” társadalmi rend nemcsak a „primitív”, egzotikus népeké! Ilyen soktabus rend volt a sztalinizmusnak minden változata, még inkább ilyen a hitlerizmus, francóizmus. Ilyen soktabus társadalmi rend az iszlám feudálmopolkapitalizmus is.

Kár, hogy Talcott Parsons józanabb felfogásával szemben Wright a külső cselekvésdeterminánsok összességét nevezi *normatív nyomásnak*. A jó normák — legalábbis homogén társadalmi csoportban, a csoportterekkel harmonikus normák! — belsővé válnak, belső kényszerként hatnak. De van rendszer Wright tévedéseiben: az állami törvényeket minősíti inkább normatívnak, a társadalmi szokásszabályokat (Regeln) pedig „deskriptív”-nek (i. m. 131). Abszurd dolog ez a szembeállítás, torzan értelmezi a *norma* szót: de fölhívja a figyelmet rá, hogy normaelméleti olvasmányainkban kiderülhet: vitánk alapja olykor szavak eltérő értelmezése csupán.

A szociológus cselekvésteoretikus, Haferkamp (i. m. 34 stb.) sokkal inkább a mi nyelvünkön beszél. Tömören így vázolhatnám cselekvéseméletét:

a) a produktív vagy preventív nyelvi cselekvés, közlés egyaránt *produktív*;

b) mivel interakcióban zajlik le tipikusan, tudatosítja ezt a produkciót a társ vagy társ csoport. A tudatosítás egyúttal értelmezés: a produkció tartalmának meghatározása, elhelyezése a szűkebb-tágabb szituációban és kontextusban. Ez együtt: értékelés;

c) a nyelvi rendszert is, a tágabb társadalmat is őrző vagy módosító nyelvi produkció beleilleszkedik a rendszerbe, integrálódik vele;

d) a produkcióval gazdagodott nyelvi és társadalmi rend az interakció pólusain visszaalanyiasul. És újból, előről . . .

Haferkamp ebben az egységesült folyamatban szemléli a normák sorsát is:

a) vagy megerősödnek a (nyelvi) cselekedettől;

b) vagy lazulnak,

c) vagy másra váltódnak.

Ha az interakció folyamatába nem kerül bele semmiféle új elem, a valaha intézményesült folyamat fönnmarad. Ez az egyensúly azonban *elméleti határeset* szerinte. Valójában mindig belejut valami új, nem volt a személyközi érintkezésbe — hirdeti maga Haferkamp (i. m. 36), és hivatkozik Talcott Parsons, valamint Robert F. Bales művére (Economy and Society. London, 1956. 71).

A nyelv művelés-elmélet szempontjából fontos, hogy a szociológiai cselekvéseméletben

— mennyire nem csupán divat a *kreativitás*, hanem alapelv! Az alkotó mozzanatok állandóan befolyásolják az intézményesült cselekvés-fajokat is: tehát a beszédet is;

— méltó helyére kerül, hogy a nyelvi cselekvések nemcsak követik vagy sértik a normát, hanem aktívan erősítik-lazítják-módosítják. Mivel e hatások igen gyakran kiegyensúlyozzák egymást, az állandóság látszatát kelthetik, de ebben az állandóságban erők feszülnek egymásnak.

De ha az általános cselekvéseméletben több szerző is középpontba állítja a megnyilvánulás — tárgyasulás — belsővé válás dialektikáját (pl. Berger és Luckmann), a nyelv művelés-elméletnek is lesz keresnivalója a nyelv-
lélektanánál. A szociológus Bales és Parsons a megnyilvánulásban is, szinte helyette is hangsúlyozzák a főnállóhoz való idomulást. Igaz, erős ez a folyamat, de ez a szerzőpár sem állítja, hogy teljes az alkalmazkodás az intézményekhez. Ott azonban vitára ingerelnek, ahol a belsővé válást mindig *n o r m a s z i l á r d í t ó* mozzanatnak látják a partnerban. Elvégre a nyelvi produkcióban is összegződik az új és régi, az újnak és a réginek az összege, együttese válik belsővé! Hogy volna ez azonos *c s a k* a produkció előtti norma szilárdításával? Szerencsére következtelen e két szerző: határozottan hirdetik, hogy az új megnyilvánulás, beszédcselekedet integrálódik mind az objektív, mind az egyéni-szubjektív rendszerbe (értékelésükre l. Haferkamp i. m. 59).

5. Kissé önkényesen vonatkoztatom az általános cselekvésemélet megállapításait nyelvre, nyelvi cselekedetre, nyelvhelyességre, nyelvi normarendszerre. Nem volt lehetőségem még rá, hogy földerítsem: épült-e híd az általános cselekvésemélet és e közt. Objektívan természetesen van köztük összefüggés.

A nyelv művelés-elméletet aligha érdekelheti, hogy lehet-e a beszédaktus-elmélet segítségével, de az esztétikumot mellőzve határt vonni a gyakorlati-elméleti beszédaktusok és a szépirodalmiak között. A Helikon 1983. évi 2. számának tanúsága szerint egyébként használhatatlan erre a beszédaktus-elmélet.

Korábban némileg nagyvonalúan söpörtem le az asztalról Searle normafelosztását is, mondván, hogy a nyelvi normák lényegükben konstitutívak, a nyelvi jelenség létalapjai, létfeltételei. Ma már úgy gondolom, a nyelv művelés-elméletnek latolgatnia kell, hol és mikor válnak bizonyos nyelvi normák regulatívakká, olyanokká, amelyek nélkül így-úgy elvegetálhat egy-egy nyelv-változat (pl. szaknyelvek, műszókincsek gondozása, egységesítése nélkül). Végző soron — úgy sejtem — a regulatívok mégis átcsapnak konstitutív normákká. Lezáratlan kérdés.

Fontos hozadéka a beszédaktus-elméletnek, hogy az előzményekhez képest jobban ráirányítja a figyelmet a nyelvi cselekvés eredményességére. (Valahogy a vegetáló retorikát pótolja.) A perlokúció mellett másik gyümölcsöző kutatási területe a beszéd tág kontextusának, tág értelemben vett műfajának az elemzése, a műfaji értelmezés.

Az a kérdés, hogy milyen feltételek, milyen intézményesített előzetes műveletek kelljenek hozzá, hogy valamely beszédaktust kellőképp értsen a címzett: már a mi nyelv művelői kérdésünk is, tárgya a nyelv művelés-elméletnek is.

6. Vannak hézagok Erdős Géza akcióelmélete, az általános cselekvésemélet, a deontikus logika és a beszédaktus-elmélet közt. Nem próbáltam most ezeket a hézagokat önerőmből betömni. De ha komolyan vesszük közös

feladatunkat, a nyelvművelés-elmélet kidolgozását, a kor¹ sugalmazza, hogy fogadjuk el az új nézőpontokat! Tekintsünk tárgyunkra ezek felől! Az a meggyőződésem, hogy gazdagodunk vele, gazdagítjuk vele saját elméletünket is. (Előadás szövege.)

Török Gábor

Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben

1. A nyelv társadalmi alapon végbemenő rétegződésében és a szókészlet megoszlásában minden felosztás megemlékezik az argóról, többnyire anélkül, hogy pontosabban felsorolná jellemző jegyeit. Van egy viszonylag hagyományos rövid meghatározás: „alvilági elemek (titkos) csoportnyelve; tolvajnyelv,” (ÉKsz.) de ez sem visz lényegesen közelebb hozzá. Ha ugyanis elfogadjuk a két alapkritériumot: alvilági és titkos, akkor könnyen úgy vélhetnénk, hogy a mi társadalmi viszonyaink között nincs alapja az argónak. Mivel azonban lépten-nyomon találkozunk e megjelöléssel, szükségesnek tartom annak vizsgálatát, hogy milyen jól kitapintható jegyei vannak az argónak nevezett nyelvi rétegnek, s ezt miként ítélik meg mértékadó nyelvészeink.

2. A fent idézett meghatározásnál sokkal árnyaltabb a Nyelvművelő kézikönyvé. Az argó utaló szócikkben ezt írja: L. ifjúsági nyelv, nagyvárosi nyelv, stílusárnyalatok III.2., stílusrétegek I.1.c, szókincsünk stilisztikai rétegződése III.4. Ha azután a jelzett szócikkeket tanulmányozzuk, két igen lényeges árnyaló jellemzőre bukkanunk: az argó nagyvárosi nyelv, amely gyorsan változik ugyan, de szellemisége állandó; másrészt a társalgási stílus sajátos rétege, amelynek elemei „bekerültek a bizalmasabb, kevésbé igényes és választékos társalgási nyelvbe, főként a nagyvárosok beszélt nyelvébe és a diáknyelvbe is.”

Ez utóbbi kitétel újabb fontos mozzanatra irányítja figyelmünket: az argó sok ponton érintkezik az ifjúsági nyelvvel, sokszor pedig el is mosódik különbségük, leegyszerűsítő használatban szinte színanimaként használják őket. A kézikönyv stiláris szempontból is minősíti az argót: „a jassz-nyelvi elemek többnyire rendkívül expresszívok, mert nagyfokú környezetfelidézõ, jellemző erejük van, friss szemlélet nyilvánul meg bennük. Nem véletlen, hogy a szépirodalom is szívesen merít az argóból” (2: 710–1).

Szűts László értelmezésében is elmosódik az argó és az ifjúsági nyelv különbsége (Argó és írói nyelv, NytudÉrt. 83. sz. 605): „jasszos elemek irodalmi felhasználására” egyaránt idéz argó nyelvi és ifjúsági nyelvi elemeket. Véleménye szerint a jellemrajz és a milió indokolja az irodalmi szövegben a használatát. De int a túlzás veszélyeire is: „Az argó elemek funkcionális használatát természetesen nem kifogásoljuk, viszont a fölöslegesen gyakori előfordulásukat nem helyeselhetjük, mivel gátolják a megértést... A magyar írónak magyar irodalmi nyelven kell írnia” (uo.).

Kovalovszky Miklós elsősorban az ifjúsági nyelvet jellemezve gazdagítja az argó fogalmát: „A mai ifjúság nyelvének a régebbi alsóbb réteg- vagy csoportnyelvekkel való rokonságát, ill. kapcsolatát mutatja az argó erős

hatása . . . Ezt a lázadó-vagányos magatartást és szemléletet tükrözi a fiatal-ság beszédmodora is, sokszor kevésbé rokonszenves módon: *c i n i z m u s b a* hajló életszemléletet kifejező fölényeskedő hangban, az érzéseket, illetőleg az érzelmi őszinteségnek még a látszatát is leplező s gyakran megszokássá rögződő durvaságban, az *é r t é k e k e t* és tekintélyeket lebecsülő tiszteletlenségben . . . A másik ember, az élet, a nő és a szerelem lebecsülését meghök-kentően mutatják az olyan *a r g ó í z ú* megnevezések, mint *hapsi, ürge, pók, farkok, muki, poja; kiprűtten, fejreáll, kinyúlak; spiné, tojó, tyúk, áru, bőr, dög, pézsma, kobrabűvölő* (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség, 118).

Bárcki Géza a *n é p n y e l v* fogalmába beleérti az argót is: „Magával a népnyelv szóval általában azokat a nyelvváltozatokat foglaljuk össze, melyeket az irodalmi és a köznyelv hatása viszonylag legkevésbé érintett, akár *v á r o s b a n*, akár falun beszéljük.

A jassznyelvi szavak sokkal hangsúlyozottabban kívül esnek az irodalmi nyelven, mint a nyelvjárásiak, s ezért használatuknak lényegesen szűkebb körre kell szorúlnia: Szinte kizárólag a szereplő személyek és környezetük nyelvi jellemzésére használhatók. Egyetértek abban, hogy ajánlatos alkalmazásukat még a szereplők beszéltetésében is szűkebb körre szorítani, hiszen — hacsak nem valóban tolvajok, betörők, utcai nők beszélnek a titkosság szándékával — a valóságban sem szoktak halmozódni, s azonkívül jelentékeny részük az átlagos olvasó számára teljesen érthetetlen” (A magyar nyelv múltja és jelene, 407).

Még egy lényeges megállapítása van Bárcki Gézának erről a nyelvi rétegről: „E nyelvre jellemző, hogy erősen *a k u s z t i k u s* jellegű, nem áll mögötte íráskép, sem irodalmi hagyomány.” S éppen emiatt, hogy *b e s z é l t* nyelv, vizsgálata, megfigyelése sem könnyű. Elsősorban nem is nyelvészek, hanem a bűnözőkkel mindennapi kapcsolatban álló rendőrtisztek az argósztárak készítői.

Deme László funkcionális szempontból itéli meg az argót, és elég szigorú vele szemben. „Az argó és a zsargon elsősorban szókincsével jellemezhető. A szóanyagban — a szakszókécsékétől eltérően — gyakoriak az olyan elemek, amelyek a közös nyelvben is jó, kifejező erejű szót helyettesítenek, általánosan ismert fogalmat jelölnek *f ö l ö s l e g e s e n e l t é r ő* nyelvi eszközzel. Létrejöttükben sem a szükség, hanem az *e l k ü l ö n ü l é s i* *s z á n d é k* a fő tényező. Saját nyelvtanuk természetesen nincsen. Így semmiképp sem tekinthetők sem külön nyelveknek, sem külön beszédformáknak. S mivel *n e m s z ü k s é g e t e l é g í t e n e k k i*, és fölösleges különülést eredményeznek, nem hasznos, s nem is pozitív irányú eltérések az általánostól” (A beszéd és a nyelv, 156).

Az idézett nyelvészeken kívül íróink közül Kolozsvári Grandpierre Emil foglalkozott az argóval, és tett figyelemre méltó megállapításokat. Ő is érzékelteti azt a bizonytalanságot, amely az argó értelmezése és megítélése körül kialakult. „Az angol *s l a n g* és a francia *a r g ó* szó szerint tolvajnyelvet jelent, az idők folyamán azonban jelentése elmosódott; angolban annyira, hogy a tolvajnyelvre már külön szó született — *c a n t*. Magyarban több elnevezés járja, a régi jassz-nyelvtől a mai vagány-, illetve huligánnyelvig, valamennyi megtévesztő” (Utazás az argó körül. Kritika, III. 5). A továbbiakban kiemeli az általa fontosnak vélt jellemzőket: városi népnyelv; alkotásai tiszavirágéletűek; nem választható el a köznyelvtől; szemléletességre törekszik. E megállapítások találóak és helytállóak. Következtetése: „a szavakkal

szemben sem jogos a faji diszkrimináció alkalmazása, pusztán azon az alapon, hogy valamely szó az argóba tartozik, nem rekeszthető ki a közhasználatból s nem az irodalomból." Ő tehát az írói szabadság elvét vallja abban, hogy az író mely nyelvi rétegből merít. Még azt is kiemeli, hogy az argó elemek gazdagítják a nyelvet szemléletességükkel: *becsavarodik*, *becsajoz*, *bekrapekol* többet mond köznyelvi megfelelőjénél.

A felsorakoztatott argóértelmezésekben közös az, hogy beszélt nyelvként tartják számon. Tanúi lehetünk viszont annak, hogy az utóbbi időkben az argó megjelent nyomtatott szövegekben is. A továbbiakban néhány olyan művet vizsgálok, amelynek szerzője merített ebből a nyelvi rétegből is.

3. Az általam vizsgált művek a következők:

A) Csörsz István: *Sírig tartsd a pofád*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. A mű előszavában írja a szerző: „Az alvilágnak is vannak rétegei, van filozófiája, sőt művészete is. Szereplőim a legjelentéktelenebb, lenézett réteg képviselői: ennek a csoportnak van azonban a legtöbb köze sodródó ifjúságunkhoz . . . A könyvben közölt elbeszélések és párbeszéddek nagy része eredeti magnetofonszöveg.”

A könyv tehát dokumentumregény, nem tisztán szépírói alkotás. Szerzője egy hosszú hajú társaság tagjait beszélgette hónapokon keresztül, ebből kerekedett ki a könyv. Ezek a fiatalok a hippiség és a bűnözés határán élnek, többen összeütköznek a törvénnyel. Életelvüket meg is fogalmazzák: „Ami szabályban van lefektetve, nálam nem stimmel. Minden szabályt utálok, minden formaságot és mindenkinek a véleményét . . . Soha senkihez sem alkalmazkodtam, egy kivétel talán ez a társaság” (Bórlábú); „. . . a monoton, undorító munkát nem bírom, én akkor akarok dolgozni, amikor jólesik. Nem akarok semmit. Annyit dolgozom, hogy kajám és ruhám legyen, a többi nem érdekel” (Patkány); „ne higgyenek az embereknek, senkinek, még a legszebbnek sem, ne legyenek őszinték, tartsák a pofájukat, mert úgyis visszájára fordul a dolog” (Zord Khán).

A könyv jellegéből következik, hogy nyelve nem az író egyéni alkotása, hanem a csövező, csavargó fiatalok szociális érvényű nyelve.

B) Kolozsvári Grandpierre Emil: *Arcok napfényben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967. A novellák között van olyan, amelynek ifjú hősét egyes szám első személyben, argó nyelvi elemekkel színesítve szólaltatja meg az író. Mivel szépirodalmi szövegről van szó, jogos a kérdés, hogy mennyi benne az egyéni írói lelemény, és mennyi a szociális érvényű nyelvhasználat.

Legjellemzőbb a vizsgált szempontból A fekete bula, amely már címében is utal az argó jellegre. A szándékolt írói hatást jól szolgálják a szemléletes kifejezések: „már az idézés befűtött nekik; kitört a nagy családi balhé; állati jó a szerelése; ott szedtem fel a fekete bulát a lében; állati klassz bige volt; betájoltam magam az árura; pofára estem a becsúszó szerelésnél; vágytam egy kis békés koegzisztenciára; pipás lettem, hogy ilyen dinnye; újítottam egy üveg vodkát; mialatt és ettem a kezét, ő elfűtötte a csajt; a gőz elvitte a fekete bulához; a smasszer állatian átrázott; héráza van neki is a családi bulitól.

Amint a felsorolásból is kitészik, a novella terjedelmes képest sűrítetten tartalmaz argó elemeket, ami meghaladja a természetes használatot.

C) Horváth Péter: *Szabad vegyértékek*. Kozmosz Könyvek, 1984.

Az öt részből álló regény (Máté könyve; Szinyák könyve; Koza könyve; Lukács könyve; Katalin könyve) büntetőzáslóaljba, majd börtönbe került

katonafiatalok tragédiába torkolló történetét mondja el, kinek-kinek saját szemszögéből. A cselekmény felbontása módot ad az írónak arra, hogy hősei látásmódján keresztül, velük beszéltesse el a történetet. Középpontjában egy mindenre elszánt vagány, Koza áll, akinek gátlástalansága egy társa halálát okozza. Koza könyvének néhány jellemző részlete: „Nagy koncert volt a Tabánban, hát kimentem, gondoltam, *beújítok valami libamájat, mer le akartam cserélni*, amelyik megvolt . . . Aztán *kiszúrtam* a nőt, ott guggolt egy bokor alatt, himbálta magát . . . Ej, mondom magamban, mi a furcsa ezen a *rinyán*”; „Az élet törvénye két dologból áll. Az egyik: erősebb kutya *kamatyol*. A másik: *kamatyolni* jó. A többit már minden ökor kiszámíthatja.”

D) Zombori Attila: Szexpiaci körséta. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadóvállalat, 1986.

Riportkönyv az ősinek nevezett mesterségről, amelynek úzóí „prostituált, franka, céda, cafka, szajha, utcarongya, cemde, kéjné, lotyó, örömlány, kurva, luvnya, kokott, bárcás, kurtizán, utcanő, rima. Irodalmi és alvilági, jogászok alkalmazta és széles körben elterjedt kifejezések ama ősi foglalkozást úzó nőkre, akik anyagi ellenszolgáltatásért áruba bocsátják testüket” (i. m. 7).

A könyv szövege riportokból áll, tehát publicisztikai jellegű szövegekkel találkozunk benne. A kérdés–felelet formájában megírt riportok hitelesen adják vissza egy zártnak mondható, a bűnözés határán álló vagy azt át is lépő társadalmi mikroközösség tagjainak nyelvhasználatát. Életformájukat tudatosan vállalják, különbözőségüket hangsúlyozzák a társadalom többi tagjától. Rájuk leginkább illik az „alvilág” megjelölés, noha ők maguk nem tartják büntetendőnek életmódjukat. Önmaguk jellemzése néhány utcalány szövegéből: „Innen csak kiöregszenek a lányok, de új emberré válni nem soknak sikerül. Ebben a világban átrendeződnek az emberi viszonyok, nincsenek szerelmek, az anyaságot is csak kevesen ismerik meg . . . Egy értékmérő van csak, a pénz, amiből sokat kell keresni, hogy sokat lehessen elkölteni, s minél többet költ az ember, annál jobban hajt, hogy másnap még többet szórhasson el. Ez egy mókuserék”; „Én még soha nem loptam, nem csaltam, nem gyilkoltam. Én kurva vagyok, aki ezt a mesterséget becsületesen csinálja. Úgy, ahogy azt az é j s z a k á b a n kell. Már a Rákóczi tér is más. Mi a legtöbbet nyelveket beszélünk, ápolunk vagyunk, kulturáltan csinálom, amit csinálunk . . . Mi kiszolgáljuk a hozzánk látogató külföldiek szexuális igényeit. A Rákóczi tériek pedig könnyítének azon a rengeteg nemi nyomoroncon, aki oda jár.”

Tehát még ez a látszólag homogén világ sem egységes, itt is van „szakmai góg” a szállodákba és bárókba járók részéről, akik eléggé megvető módon beszélnek utcai sorstársaikról. Kétségtelen, hogy műveltségben, kultúrában felette állnak az utcaiaknak, de életmódjuk azonos.

A riportalányok között az utcalányokon kívül van homoszexuális és strici is.

4. Megkísérlem összefoglalóan jellemezni azt a nyelvi réteget, amelyet e művekben argó jellegűnek minősíthetünk.

4.1. E nyelvi réteg megteremtője és hordozója egy társadalmi csoport, így ez a nyelvváltozat mindenképpen hozzátartozik a nyelv t á r s a d a l m i a l a p o n végbemenő tagozódásához.

4.2. Sajátosan n a g y v á r o s i j e l e n s é g, a gyors társadalmi változások okozta nyelvi változások egyik megjelenési formája.

4.3. Ha nem is a titkosság, de a beavatottság, az együvé tartozás kifejezésének igénye teremtette meg és táplálja.

Ennek az igénynek többféle megnyilvánulása is van ezekben a művekben. Amint korábban idéztem is, tudatában vannak a maguk „másságának”, a társadalom többi tagjától való különbözésüknek. Ennek kifejeződése az is, hogy egymást a legritkábban szólítják valódi nevükön, hanem olyan becenevet használnak, amely kapcsolatban áll viselőjével. Csörsz István szereplőinek jellegzetesen egyelemű neve használatos egymás között: *Bórlábi, Surranó, Gerenda, Calvados, Ótvaros, Lord, Pipás, Mandula, Trubadur, Max, Patkány, Cinege, Köpi, Tüzes, Nixi, Hentes, Szives, Húszkilós, Veréb, Kuka; Huncut, Csutak, Egérke*. A három utolsó lánynév, a többi fiú.

Ez a névhasználat annyira kizárólagos, hogy amikor hivatalos eljárás során valódi nevükön nevezik a fiatalokat, néha még saját nevük hallatán sem reagálnak rá.

4.4. Sajátos életmód alapján él tovább ez a nyelvváltozat, az ide tartozók ha nem is bűnözők, a társadalom perifériájára szorult elemek, akiknek életútja kisiklott. Csövező fiatalok, intézetből szökött állami gondozottak, prostituáltak és stricik a hordozói. Az általános társadalmi normákat elvetik, életmódjukat tudatosan vállalják. Nyelvhasználatukban elmosódnak az egyéni különbségek (műveltség, iskolázottság), s az argó elemeket sajátos életmódjukkal kapcsolatban egységesen használják. Korukat tekintve a többség fiatal ugyan, de nem ezt tartom meghatározónak, hanem az életmódot, mert van nem egy 30–40 év közötti is a szereplők között.

4.5. E művekben az argó nyelvi elemek használata funkcionálisnak minősíthető, vagyis a szereplők jellemzésére és az őket körülvevő milió érzékeltetésére szolgál. A szövegek kizárólag egyes szám első személyben íródtak egyenes vagy szabad függő beszéd formájában, mivel az argó beszélt nyelvváltozat.

4.6. Használói alapvetően a köznyelvi norma szerint nyilatkoznak meg, s az argó jelleg elsősorban a köznyelvitől eltérő szókincsben nyilvánul meg. Nem szűkíthető azonban le kizárólag erre, hanem nyelvi magatartást jelent, amely az argón kívül a köznyelvi nyelvhasználatban is kifejeződik a lebecsülő szóhasználatban. Ennek néhány jellemző megnyilvánulása: *lerobbant csajok; be volt gyulladva a fater; Mi a hézag, fater?; Húzzon innen a pélóba, minuszkám!; bejűtok valami libamáját; Kuma jól sóderolt a fater; állati klassz bige; nyomja a vakert; Ki után caplat a zsernyák?; kutyaütő bánnyarém; Kölyök forog a hasában, hathónapos a majom; Ötven éves nőket akar nekem felajánlani, hát a temető kinek van?; Úgy foglalkozz egy csajjal, hogy érezze a tetves állatja, mégis te vagy a férfi; Balról tüllruhás lány lépett kényeskedve a körömcipőjében: a fűrészporos aréna legcsillogóbb kancája, sötét öltönyös ménje oldalán; nagyokat hallgattunk, amíg a bunkók ettek. Elvett egy büdös paraszt kurvát, aki frankón üldözött a házban engem is; Ha akarom, ott a fűtyike szeme láttára dörgölöm meg a csaját.*

Az effajta nyelvhasználatban benne van a beszélő szerepének felnagytitása, saját személye fontosságának kiemelés.

5. Az argó nyelvi elemek használata a szöveg megértését kevés kivételtől eltekintve nem gátolja. A szűkebb vagy tágabb nyelvi környezet még az argó szót nem ismerő számára is többnyire világossá teszi

a jelentést. Különösen így van ez akkor, ha egy köznyelvi szónak más jelentésben való használatáról van szó. Ilyenkor az alapjelentés ismereté és a szövegkörnyezet megkönnyíti a megértést. Pl.: „Csak éppen büdös neki ez a pálya, azért akart *dobbantani*”; „Nem kötöttem *üzletet*, pedig hárman is *kivirították* a három százast [márkát]”; „Szép pénzt *leakasztottak* ott a bárban rólunk”; „Nem alaptalanul gyanakodott rám, hogy *lenyelek* a pénzből”; „A mai napig is *lóg* 15 ezer forintommal”; „Aztán a Kati *megbukott*, írogatta nekem a leveleket a sittről”; „Így dumálgattam neki, *oltogattam* a szöveggel”; „Mások fiatalként kerültek börtönbe vagy zárt nevelőintézetbe, ott *melegedtek be*.” (A tágabb szövegkörnyezetben a homoszexuálisokról van szó, ez teszi pontossá a jelentést.)

Hasonló módon nem nehezíti a megértést az olyan köznyelvi szók más jelentésben való használata, mint *agyas* 'fogyatékos'; *dög* 'nő'; *dug* 'közösül'; *fal* 'látszólagos, hamis'; *fazon* 'személy'; *feldob* 'feljelent'; *fuvar* 'egy alkalomra szóló, pénzért végzett közösülés'; *hajt* 'prostituált módon él'; *hazavág* 'megöl'; *hús* 'lány'; *kiló*, *kilós* 'száz forint'; *kiéget* 'kifizet'; *láger* 'munkásszállás'; *lé* 'pénz'; *lepucol* 'pénzétől megfoszt'; *megeszik* 'elhisz'; *meleg* 'homoszexuális'; *nagyasszony* 'a homoszexuálisok vezéregyénisége'; *privát* 'nem prostituált'; *rongy* 'ezer forint'; *szobáztat* 'alkalmi pároknak helyet ad'; *tűz* 'siet'; *üzlet* 'pénzért végzett nemi aktus'; *újít* 'szerez'; *mák*, *griz* 'baj'.

Némileg más a helyzet a nem köznyelvi eredetű argó szavakkal. Ezek pontosan körülhatárolt jelentése csak az argó ismeretében lehetséges, ezért Zombori Attila szótárt is mellékel munkájához. A többnyire *i d e g e n e r e d e t ű* argó szavakat az olvasó a szövegkörnyezet hatására csak részben értheti meg. Pl.: „Én nem *ciciztem*, elmondtam neki”; „A Keleti *cink*, pláne ha a Kovács van szolgálatban”; „Másfél órája *dekkolt* a csajjal a kapuban”; „Bejön egy rendőr, nem is kér *flepnit*”; „Mindjárt nekiláttunk *halózni* a hazai kajából”; „Találkoztam egy gyerekkel, azt mondja, nincs *hédered*?”; „Tizenhat éves koromban bekerültem a *kóterba*”; „Éjjel legalább nyolcszor *megpariztuk* négyen”; „Mindjárt bevágnak a *pandázsba*”.

Az idegen eredetű vagy annak látszó argó szavak: *befalcol* 'felvágja az ereit'; *befiről* 'hatalmába kerít'; *biluxol* 'tekintget'; *ciciz* 'bizonytalankodik'; *cidáz* 'férfiak nemi vágyát nem hagyományos módon elégíti ki'; *cink* 'baj, bajos'; *csávó* 'fiú'; *flepni* 'igazolvány'; *hadova* 'mellébeszélés'; *hadovázik* 'mellébeszél'; *habokra* 'ingyen'; *haló* 'ennivaló'; *halózik* 'eszik'; *hapacsol* 'hiteget'; *héder* 'lakás, alvási lehetőség'; *héderéz* 'lakik, tartózkodik'; *kamu* 'hamis'; *kóter* 'nevelőintézet'; *ledelláz* 'lefizet'; *lejmol* 'kéreget'; *lejmolós* 'ajándékba kapott'; *lejmre* 'ingyen, potyára'; *leperkál* 'leszámol, lefizet'; *letélakol* 'megszökik'; *télakot vesz* 'ua.'; *majrézik* 'megijed'; *manus*, *manusz* 'férfi'; *odák* 'aki alkalmilag fizet, vendégül lát'; *pandázs* 'fogda'; *péló* szitokszó; *prala* lebecsülő megszólítás; *risztel* 'felesben osztozik'; *roda* 'utcai ismerkedési hely'; *rodás* 'utcán ismerkedő'; *rodáz* 'utcán ismerkedik'; *rupó* meghatározatlan pénzegység; *sitt* 'börtön'; *smasszer* 'börtönőr'; *spangli* 'cigaretta'; *spanglizik* 'dohányzik'; *surmó* sértő megszólítás; *tré* 'rossz'; *vaker* 'szöveg'; *vamzer* 'besúgó, áruló'; *zamekol* 'kidob'; *zsernyák* 'rendőr'; *rinya*, *lunnya* 'nő'; *kajakra* 'erőszakkal'.

Sem a szűkebb, sem a tágabb szövegkörnyezet nem segít a pontos jelentés tisztázásában a következő szavak esetében: *herót* „Olyan *herót*ot kaptam az egésztestől”; *dzsungó* „Végignézték rajtam, olyan oltári *dzsungó* fejek”; *falcolva* „A csaj meg hülye, mert mindig összeviszza van *falcolva*”; *szovázik* „Nagyban *szovázunk*, jön egy rendőr, azt mondja, mi van, gyerekek?”;

sukár „Hú, mondom, kasa. *Sukár* nadrágod van”; *mórázik* „Mi már rég fenn *móráztunk* a dombon, ez még mindig olvas”; *mallér* „Legalább egy *mallérunk* lenne, beugranánk a Trojkába”; *snapperes* „Tizenötéves korában megdugta egy kútfúró, azóta döglenek utána, mert *snapperes*”.

5.1. Az argó nyelvi elemeknek az eloszlása, gyakorisága is befolyásolja a szöveg jellegét és megértését. Mint már korábban jeleztem, ezek a szövegek alapvetően köznyelvi, terjedelmükhöz képest nem tartalmaznak annyi argó elemet, amely ezt megváltoztatná. Az átlagosnál gyakoribb előfordulásra is van azonban példa. Kifejezetten az írói szándék következménye az argó elemek halmozása, amellyel a tanyáról hirtelen Budapestre kerülő lányt jellemzi: „Mert hát tudja, *elcsúsztam*. Már harmadik éve *melóztam* a sorviban, amikor a Kati mellém került. *Ő fűtötte az agyamat*, hogy az olyan jó *bigére*, mint é, *harap az ürge* . . . Egy kocsis *fej*, az kéne neked, mondta a Kati. *Ő* tud is egyet, világoskék Opel Rekorddal. Csak hallottam: *begerjedtem*. *Őne zsinor*, mondtam, hogy hozza. Kétszer is megszervezte, *almás lett*. Már azt hittem: *hadova* az egész. Aztán megint jött a Kati, hogy nagy *dajdaj lesz, letöprünk egy éjszakát*” (Kolozsvári G. E. i. m. Utazás nyelvünk körül. 456).

Ehhez hasonló gyakoriság egyik műben sem fordul elő, legfeljebb egy bekezdésnyi Zombori A. riportszöveg idézhető ide. „Intézeti *csávó* voltam, anyámék meghaltak, az öcsémnek *mákja volt*, a nagymutter magához vette. Engem meg becsaptak a *zaciba*. Persze, nem *smakkolt* az intézet. Hamar rájöttem, hogy a nagymutterhoz nem mehetek, mert a *yard* mindig ott keresett először. Csöveztem. Nyáron a Balatonra *tipliztem*” (i. m. 218).

6. Végül szólnom kell az argóra jellemző kétarcúságról, mely ezekben a szövegekben is föllelhető. Egyrészt az állandó változás következtében ugyanazt a fogalmat többféle nyelvi jellel jelöli, s ezáltal gazdag szinonimítást hoz létre, másrészt a valóság különféle elemeire alkalmazza ugyanazt a nyelvi jelet, ami által jelentését indokolatlanul kitágítja, illetve elhomályosítja. Mindkét jelenségre álljon itt néhány példa.

A férfi szinonimái: *aranyapám, apuskám, alak, csávó, bunkó, fater, fej, fazon, hapsi, haver, krapek, manus, manusz, muksó, mókus, romagyerek, pali, pasas, prala, pralínkó, pasi, surmó, szivar, tag, füttyi, pofa*.

Ennek ellenkezője a gyakori használat következtében a szó pontos jelentésének elhomályosulása:

link: „. . . éppen úgy voltak link csajok; a nadrágom is link volt; link szöveg volt; link címekeket írtunk; megcsalta a férje, link volt hozzá; visszamegyünk Budapestre, link egy ilyen kisváros; később jöttem rá, hogy link az egész.”

frankón: „frankón kéregettem az utcán; frankón teleittam vízzel; három napig nem ettem, de frankón; még elrontanak frankón; az frankón nem hallott semmit; frankón feltette magára; frankón egy lavórban mosakodtunk; aztán frankón hanyatt dobtam magam és bedilizett; hazajövök, frankón ott vár a levél; én most frankón az eszemnél vagyok; frankón azt mondtam.”

simlis: „simlis hely; irtó simlis szöveg volt; már messziről mondták, jönnek a simlisek; a világba simlisek voltunk; bemegyek a legsimlisebb vállalathoz; az a sok simlis tetű, intézetből szökött; a simlis lányodhoz menjek haza?; simlisen, züllötten, akkor még bennünk volt a rossz.”

Varsányi György

Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben

Az ifjúsági nyelv tanulmányozásakor a szemantikai vizsgálatok igen fontosak. Ennek a nyelvi rétegnek a köznyelvtől való eltérése mondattani szempontból csekély, általában elmondható, hogy csak rá jellemző nyelvtana nincs. E dolgozat kísérlet annak érzékeltetésére, hogy milyen jelentéstani változások mentek végbe az ifjúsági nyelvben 1965 és 1987 között. Ehhez Boros Tiborné 1965-ös gyűjtése szolgált kiindulópontul.¹ E munka felhasználásával alakítottam ki gyűjtésem módszerét is. Boros Tiborné cikkében 270 szó szerepel, mindegyik jelentésmeghatározással.

Általánosságban megállapítható, hogy e jelentéstartalmak túlnyomó részének kifejezésére az ifjúság ma is ugyanazokat a szavakat használja, mint 1965-ben. Ennek megfelelően a vizsgálatba azt a mintegy 70 jelentésmeghatározást vettem be, amelyekről feltételezhető volt, hogy ma más szavakkal fejezik ki őket.

Ezt a módszert az indokolja, hogy lehet — s mint a vizsgálat is mutatja, bizonyos is — hogy egy-egy szó kihal az ifjúság nyelvéből, s helyét egy vagy több másik szó foglalja el; a kifejezendő tartalom azonban állandó. E módszernek egyébként éppen az volt az egyik legnagyobb érdekessége, hogy az egy-egy jelentéshez tartozó szavaknak milyen gazdag tárházát nyújtotta; mennyiségben és változatosságban fölülmúlta a Boros Tiborné által gyűjtötteket. Ennek több oka van. Egyrészt az 1965-ös anyag közlésében egy bizonyos szemérmesség figyelhető meg (amelyről később még szó lesz, és amit én nem tartottam helyesnek követni). Fontosabb azonban ebből a szempontból az, hogyan valósult meg a mostani gyűjtés: egy elsős és egy negyedik gimnáziumi osztálynak (ELTE Ságvári Endre Gyakorló Iskola, Budapest) kellett a kérdőívekre vitt 70 jelentésmeghatározásra — lehetőség szerint minél gazdagabban — szavakat asszociálni — természetesen személyenként külön-külön.

Az, hogy az adatközlők kizárólag tanulók voltak, nem rejtí magában azt a veszélyt, hogy az eredmény valamiféleképpen torz vagy egyoldalú legyen. Régen megállapított, hogy „a diáknyelv tanulmányozása ma már egyet jelent az ifjúsági nyelv tanulmányozásával”.²

A módszer előnyei mellett természetesen hátrányairól sem szabad megfeledkezni. A jelentésmeghatározások a tesztalapon mesterséges csoportosításban szerepeltek, illetve a tanulók ezekre adott megoldásai, a szavak is, eredeti környezetükből, a beszédhelyzetükből kiragadva, ennek a csoportosításnak a keretei közé kényszerülve kerültek oda; ami az árnyalatnyi különbségek felismerhetőségének problematikusságán túl egyes esetekben félreértésekhez is vezethetett. Kisegített azonban az, hogy az ifjúsághoz tartozván, korban is közel vagyok az adatközlőkhöz, így saját nyelvérzékekre hagyatkozva — e szavak döntő többségét ismerem, én is használtam, használom — magam is tudok differenciálni, illetve bizonyos nyilvánvaló tévedéseket korrigálni.

Bár a magyar nyelv területi és társadalmi rétegzettségével az utóbbi időben meglehetősen behatóan foglalkoztak, az ifjúsági nyelv, illetve a köznyelv perifériáján élő különböző nyelvváltozatok vizsgálata azonban úgy tűnik, még nem kapott megfelelő hangsúlyt. Ezek vizsgálatának fontosságára

¹ Boros Tiborné: Zsargon és magatartás. Nyr. 89 (1965.): 147.

² Bachát László: Az ifjúsági és a diáknyelv kérdései. Anyanyelv, közélet, műveltség. Szerk.: Péter Mihály. Bp., 1975. 107–122.

pedig Bárczi Géza már 1931-ben felhívta a figyelmet,³ ugyanis — mint írja — ezek a nyelvváltozatok a nyelvtudomány szempontjából igen fontos tulajdonságokkal bírnak: a változásokat felgyorsítva, mintegy vegykonyhaként szolgálnak, melynek megfigyelésével általánosítható a jelentésváltozások természetete a köznyelvi változásokra is, ezekhez fontos szocio- és pszicholingvisztikai adalékokkal szolgálva. Ugyanitt hívja fel arra is a figyelmet — az angol és a francia nyelv példájából kiindulva —, hogy az argó elemek a magyar köznyelvbe is be fognak olvadni. Ahogy Péter Mihály megállapította, ez a változás napjainkra végbement,⁴ illetve a kapcsolat folyamatosan szoros.

Fontosnak tartom Sipos Pál megfigyeléseit,⁵ melyek a praktikussági okon túl szintén az általam választott gyűjtési módszert indokolják. Állítása szerint napjainkban nem beszélhetünk önálló, elkülönült, egységes ifjúsági nyelvről. Kétségtelen, hogy a fiatalok nyelvteremtő fantáziája fokozottan érvényesül a más korosztálybeliéhez képest. Azonban a fiatalság által alkotott, és először körükben elterjedt szavaknak jó része átkerül a felnőttek nyelvhasználatába is (ez erősen hozzájárul a familiáris köznyelv, az otthon, családi vagy baráti körben használt felnőtt nyelvi változat kialakulásához), és csak egészen kis hányaduk az, ami végképp eltűnik. Ezt az is bizonyítja, hogy az 1965-ös szóanyagból nem azok helyett teremtett újat az ifjúsági nyelv, melyek jelen vannak a mai familiáris köznyelvben, hiszen azokat is minden további nélkül, „ifjúsági nyelvként” használja. Vagyis egyértelmű elkülönülési, önállósulási törekvésekről nem beszélhetünk.

A fiatalok szóhasználata a normatívan szabályzott köznyelvre és saját kialakulóban levő, illetve átvett szleng szókincsre, ezeken túl a társadalmi állástól és kortól függetlenül széles körben alkalmazott „köznyelvi” trágár szavakra épül. Számunkra ezekből most csak a saját, kialakulóban levő szleng szókincs az érdekes, a fiatalok nyelvteremtő fantáziája, nyelvi leleménye. Itt figyelhetők meg leginkább azok a jelenségek, amelyek a jelentésváltozásokat létrehozzák. Mi indítja el a szleng elemek kialakulását, és használatuk elterjedését?

Eric Partridge szerint⁶ az alábbi 15 ok közül egy vagy esetleg több együtt játszhat szerepet a szleng használatában: 1. Pusztá jókedvből, mert fiatal a lelkében, vagy mert fiatal az évei számát tekintve. 2. Azért, hogy bemutassa szellemességét, eredetiségét, és csillogtassa humorát. 3. Azért, hogy különbözzen, hogy minél újszerűbb legyen. 4. Hogy minél látványosabb legyen a beszéde. 5. Hogy mindenképp leküsse, esetleg megdöbentse hallgatóit. 6. Azért, hogy kikerülje a közhelyeket, hogy tömör legyen és érthető. 7. Hogy gazdagítsa a nyelvet. 8. Hogy kifejezze az összetartozás érzését. 9. a) Hogy csökkentse a visszautasítás, az elutasítás fájdalmasságát, b) hogy csökkentse a beszélgetés ünnepélyességét, pompázatosságát, c) hogy eufemizáljon tragédiákat. 10. Hogy a hallgatóság akár alacsonyabb, akár magasabb színvonalán megfeleljen (köznyelvi szövegben). 11. Hogy megkönnyítse a társadalmi érintkezést. 12. Hogy jelezze a barátságot (annak fokát), vagy a beszélők közti viszony intimitását. 13. Hogy kifejezze, hogy valaki egy bizonyos iskolához, iparághoz, szakmához, művészeti, intellektuális csoporthoz, társadalmi

³ Bárczi Géza: A „pesti nyelv”. Bp., 1932.

⁴ Péter Mihály: Szleng és költői nyelvhasználat. Nyr. 104 (1980.): 273.

⁵ Sipos Pál: Ifjúsági nyelv, familiáris köznyelv napjainkban. Pedagógiai Szemle. 1984/7—8.

⁶ Eric Partridge: Slang To-day and Yesterday. London, 1979.

osztályhoz tartozik. 14. Hogy kifejezze, hogy mindezek közül valamelyikhez nem tartozik. 15. Hogy titkos legyen, ne értse meg a környezete.

Az itt következő táblázat tartalmazza azokat a jelentésmeghatározásokat — a nekik megfelelő szavakkal 1965-ben, illetve 1987-ben — melyekről feltételezhető volt, hogy a '65-östől eltérő szavakat asszociálnak. Zárójelben azok a szavak állnak, melyek megtalálhatók Boros Tiborné gyűjteményében is. A familiáris köznyelvben is megtalálható, sőt már-már a köznyelvben is polgárjogot nyert szavakat elhagytam a listáról.

JELENTÉSMEGHATÁROZÁSOK

	1965	1987
'vezető, jóállású, jómódú'	<i>ajser</i>	(<i>menő</i>), <i>diri</i> , <i>fejes</i> , <i>góré</i> , <i>burzsuj</i> , <i>nagykutya</i> , <i>főmufti</i> , (ritk.) <i>nagyfejű</i>
'nagyképűsködik, fölényes'	<i>ajserkodik</i>	<i>felvág</i> , <i>teszi a fejét</i> , <i>tépi a száját</i> , <i>játssza az esztét</i> , <i>nagypofájú</i>
'helyes, tréfás'	<i>angyali</i>	<i>jó fej</i> , <i>baba</i> , (ritk.) <i>csecsinkó</i> , <i>nagy fej</i>
'becsap'	<i>áthintáz</i>	(<i>átver</i>), (<i>átráz</i>), (<i>átlob</i>), <i>átvág</i> , <i>megszívat</i> , <i>leszívat</i> , <i>kiszívat</i> , <i>megetet</i> , <i>átbasz</i>
'megijed'	<i>besztremál</i>	(<i>bekrepál</i>), <i>becsnál</i> , <i>beszarik</i> , <i>berezél</i> , <i>begazol</i> , <i>majrézik</i> , <i>fosik</i> , <i>össze csinálja magát</i>
'berúg'	<i>betintázik</i>	<i>betintázik</i> , (ritk.) <i>bezordul</i> , <i>beszív</i> , <i>bepiál</i> , <i>beszlopál</i> , <i>elázik</i> , <i>leszopja magát</i> , <i>bekokkizik</i> , <i>beseggel</i> , <i>bebaszik</i> , <i>benyal</i>
'disszidens'	<i>bokorugró</i>	<i>dobbantott</i> , <i>megugrott</i> , <i>megpattant</i>
'küzd, verekszik'	<i>brusztol</i>	(<i>balhézik</i>), <i>bunyózik</i>
'erős, bátor'	<i>brusztos</i>	<i>bika gyerek</i> , <i>baba csávó</i> , <i>nagyfiú</i> , <i>bika csávó</i> , <i>vitéz</i> , <i>badi</i> , <i>badis</i>
'vezető állásból kjesik'	<i>bukfencet csinál</i>	<i>hullócsillag</i> , <i>kipottyán a zsákból</i> , <i>csúszdázik</i> , <i>egyet</i>
'cipel'	<i>cigől</i>	—
'táncol'	<i>csurglizik</i>	(<i>csörög</i>), (<i>ráz</i>), <i>mozog</i> , <i>löttyög</i> , <i>riszálja magát</i> , <i>rázza magát</i> , <i>ugrál</i>
'menza'	<i>éhezde</i>	<i>éhezde</i> , (<i>koplalda</i>), (ritk.) <i>moslékos</i> , <i>kajálda</i> , <i>önki</i> , <i>zabálda</i>
'elver'	<i>elhirigel</i>	<i>meggyepál</i> , <i>megagyal</i> , <i>meztöm</i> , <i>betakar</i>
'elmegy'	<i>elkúszik</i>	(<i>lelép</i>), (<i>lelécel</i>), (<i>elvonul</i>), <i>elhúzza a belét</i> , <i>elcsámpázik</i> , <i>eltalpal</i> , <i>elhúz</i> , <i>lekopik</i> , <i>felszívódik</i> , <i>eldzsal</i> , <i>dobbant</i>
'megszedi magát'	<i>felég</i>	(ritk.) <i>zsirosodik</i> , (ritk.) <i>nyúlik a takarója</i> , <i>meztömi magát</i>
'felír (rendőr)'	<i>felrajzol</i>	—
'dolog, helyzet'	<i>figura</i>	<i>szitu</i> , <i>téma</i>
'iszákos'	<i>fuvolás</i>	<i>piás</i>
'iszik (szeszies italt)'	<i>fuvolázik</i>	<i>szlopál</i> , <i>benyal</i> , <i>öblít</i>
'buta, ügyefogyott'	<i>gagyás</i>	<i>bunkó</i> , <i>lökött</i> , <i>tahó</i> , <i>fasz</i> , <i>beütéses</i> , <i>béna</i> , <i>zokni</i> , <i>segg</i> , <i>sötét</i> , <i>hígagyú</i> , <i>egytekervényű</i>
'nadrág'	<i>gátyó</i>	<i>gatyá</i> , <i>naci</i>
'házi buli'	<i>hábé</i>	<i>hábé</i> , <i>dizsi</i> , <i>buláj</i>
'bolondos, bogaras'	<i>hangyás</i>	<i>hangyás</i> , <i>lökött</i> , <i>beütéses</i>
'haj'	<i>háré</i>	(ritk.) <i>háré</i> , <i>séró</i> , <i>sörény</i>
'elalszik'	<i>bedobja a hédert</i>	(<i>bevégyja a szunyát</i>)
'orr'	<i>hefti</i>	(ritk.) <i>hefti</i>
'megtévesztő beszéd'	<i>híló дума</i>	(<i>sóder</i>), <i>rizsa</i> , <i>hanta</i> , <i>kézigáz</i>
'hazudik, félrevezet'	<i>híložik</i>	(<i>hantál</i>), (<i>megetet</i>), <i>beetet</i>
'verekedés'	<i>híríg</i>	(<i>balhé</i> ,) (<i>bunyó</i>)
'lármázik, veszekszik'	<i>kiveri a huppót</i>	(<i>balhézik</i>), <i>kivágja/kiveri a balhét</i> , <i>csinálja a fészket</i>
'dolgozik'	<i>űzi az ipart</i>	<i>gürizik</i> , (<i>hajt</i>), <i>gürcöl</i> , <i>keménykedik</i>

	1965	1987
'kabát'	<i>jakó</i>	<i>jakó, (ritk.) surkó</i>
'szabályellenesen tesz'	<i>kalózkodik</i>	<i>kibas, megszivat, gecizik</i>
'mond, elmond'	<i>kifejt</i>	<i>(közöl), mesél, tépi a száját</i>
'kidöglük, nem bírja'	<i>kipukkad</i>	<i>bekrepál, lerohad, tré lesz, kifing</i>
'jelenetet rendez'	<i>bedobja a kirakatot</i>	<i>pattog, (ritk.) reklámál, rinyál, (ritk.) feldobja a surranót, műsört ad, arénázik</i>
'fej'	<i>kokó</i>	—
'pénz'	<i>korpa</i>	<i>suska, bagó, dohány, mani, lóvé, lé, ruppó guba, steksz, tőke, zsozso, zseton, zsuga, leves, skubál, kukkol, skubiz, stíról</i>
'néz, megnéz'	<i>kuknál</i>	<i>(ritk.) glikker</i>
'szem'	<i>látóka</i>	<i>(pofára esik), megszívja, leég, koppan, lebög, rábaszik, szarban marad, ráfarag</i>
'póru jár'	<i>lefázik</i>	<i>elagyal, megagyal, benyom, megpakol, meggyepál, besom</i>
'felpofoz, elver'	<i>lemér</i>	<i>lenyó, házi, höfő, lecek, lecó, lenya, lecaj, háef</i>
'lecke'	<i>lenyó</i>	—
'kitölt (büntetést)'	<i>levág</i>	—
'italbolt'	<i>lordok háza</i>	<i>pata, (virgács), csámpa, futómű</i>
'láb'	<i>mankó</i>	<i>megfúj, elcsakliz, meglóvasít, elbugáz, (ritk.) trombitának nézi</i>
'ellop'	<i>megléptet</i>	<i>(manusz), (hapsi), (krapek), hapi, pasi, muki, pacák, csávó, mukso, manus, fickó, faszi, fazon, haver, ipse, mokus, pofa, (mandró), (ürge), (szivar), (tag), (pali)</i>
'ember (férfi)'	<i>mufurc</i>	<i>pipi, (bige), csajszí, csibe, gádzsi, ribanc, liba spinkó, (spiné), mami, nyanya, tyúk, anyus, nyanyus, bőr, picsa, muff</i>
'lány'	<i>moha</i>	<i>(mazsola)</i>
'nő'	<i>spinkó</i>	<i>nyögdi, éhbér, (ritk.) kockacukorpénz teszi a fejét/agyát</i>
'hiszékeny ember'	<i>naiva</i>	<i>köret, fal szöveg, píuder, bla-bla, (ritk.) félreduma, hanta</i>
'nyugdij'	<i>nyögdi</i>	<i>begerjed, beindul</i>
'nagyképűsködik'	<i>óberkodik</i>	<i>(ritk.) sikit</i>
'megtévesztő beszéd'	<i>óhéber duma</i>	<i>nyalizik, benyal, csöpög, pedálozik, betolja a puros biciklit</i>
'kedvet kap valamire'	<i>ráhúz</i>	<i>(csíp), (bir), komálja, jó nála</i>
'sikkaszt'	<i>sikit</i>	<i>tanyó, szütyó</i>
'enyeleg, hízeleg'	<i>smúzol</i>	<i>surranó, topán, (ritk.) tufli</i>
'tetszik neki'	<i>szúr</i>	<i>(eltaknyol), (elnyal), elperedel, eltanyáz, elzúg, kabátol, tanyál, bezakózik, nyal, talál valamit</i>
'táska'	<i>tanyó</i>	<i>(ritk.) apák napja</i>
'cipő'	<i>topogó</i>	<i>(begerjed), (bepörög), elindul, felhúzza magát, bezsong, sir a szája, eldobja az agyát, beborul az agya</i>
'elesik'	<i>törül</i>	<i>kiló, rongy, bélás, lepedő, ady, bartók, lila, zöld, dollár = dezső, márka = marcí</i>
'fizetésnap'	<i>úrnapja</i>	<i>zsaru, zsernyák, jakabát, hekus, hé, jard, (ritk.) pingvin</i>
'dühössé válik'	<i>begyűjt</i>	
'pénzösszegek'	<i>kiló, rongy</i>	
'rendőr'		

A kérdőívtől teljesen függetlenül, spontán adatokkal is szolgáltak a tanulók:

almás: 'érdektelen, nem megfelelő, kellemetlen';

berág: 'szomorú vagy mérges lesz';

elmegy: 'még éppen megfelel';

fosik: 'fél';
geci: 'rosszindulatú, nem a megegyezés szerint tesz';
gönc: 'ruha';
kéró: 'lakás';
megzenéstt: 'ellop';
szarik: 'fél';
vartyog: 'beszél, közbeszól';
zsínnnyeg: 'belebeszél';
tré: 'rossz, nem megfelelő'.

A szókészleten túl a vizsgálatnak külön területét képezhetik a frazeológiai egységek. Jelen dolgozatnak ezek bemutatása nem volt célja — fontosságuk és kiterjedtségük egyébként is megérdemli, hogy más, nekik megfelelő szempontok szerint, külön foglalkozzunk velük — ízelítőképpen mégis érdemes néhányat ezek közül is megemlíteni:

Kevés vagy, mint mackósajtban a brummogás.
Kevés vagy, mint vöröshangyában a proletár öntudat.
Kevés vagy, mint vöröshangyában az engedélyezett ételfesték.
Mire vagy nagy? Anyádnak egy foga van, azt is a tombolán nyerte.
Átváglak, mint szart a palánkon.
Ez egy ilyen dolog. 'ha valami nem úgy sikerül'
Azt hiszi, hogy ő a bakter. 'fölényeskedik'
Örül, hogy két füle van, mégsem szatyor. 'fölényeskedik'

Mint már szó volt róla, azt gondolom, hogy szemérmességnek nincs helye egy ilyen jellegű munkában. A trágár szavaknak — sajnálatos módon igen széles körben elterjedt, és „funkciótlan” használata attól nem fog⁷ visszaszorulni a köznyelvben, hogy a nyelvészeti munkák mellőzik ezek vizsgálatát. Sőt, visszazoritásuk érdekében éppen hogy foglalkoznunk kell velük, mint ahogy az utóbbi időben megfigyelhetők erre bizonyos törekvések.⁷ Az általam kiindulópontnak vett anyag nem ilyen jellegű. Pedig a mai állapottal való összehasonlítás minden bizonnyal ezeknél a szavaknál is tanulságos lehetne. Első ránézésre megmutatná, hogy terjedt, avagy esetleg bizonyos tekintetben visszazorult használatuk, mennyiben tompult élük, milyen új jelentéseket vettek fel. 1965-ben persze valószínűleg hevesebben csaptak össze az indulatok ebben a kérdésben, ráadásul az akkoriban zajló „Rozsdatemető-vita” árnyéka is rávetülhetett a vizsgálatra.⁸

A szógyűjtemény (egyelőre csak vázlatos) jelentéstani vizsgálatánál — az egyszerűség és az áttekinthetőség kedvéért — Gombocz Zoltán művére⁹ támaszkodtam. Az ő kategóriáit használva négy fő szemantikai csoportra tagolható az anyag.

⁷ Tolesvai Nagy Gábor: Nyelvi durvaság indulatból — és anélkül. Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Á. és Tolesvai Nagy G. Bp., 1985. 147—61.

⁸ A vita 1964—65-ben zajlott a Nyr., a Kritika, az Új Írás, az Alföld és más folyóiratok hasábjain. A vitát Kovalovszky Miklós tanulmánya váltotta ki (Nyr. 88 [1964.]: 421—38).

⁹ Gombocz Zoltán: A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Pécs., 1926.

1. Névátvitel a tárgykép hasonlósága alapján (metafora). Pl. *sörény* 'haj'; *pata, virgács* 'láb'; *moslékos* 'menza'; *bika* 'erős'. 2. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján (metonímia). Pl. *tyúk, picsa, muff* 'nő'. 3. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján. Gombocznak ez a sokat vitatott kategóriája a mi esetünkben is problémát okoz. Ténylegesen a nevek hasonlósága alapján csak nagyon kevés esetben megy végbe teljesen a jelentésátvitel. (Mint például a *képernyő-kép* 'arc' esetében.) Legtöbbször a két név egyikének csak a jelentésárnyalata szivárog be az alakjában torzuló másikba, (mint például a *megkúrál-megkúr* 'közösül' esetében). 4. Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján. Pl. (Házi feladat) *házi* 'lecke'.

A szakirodalom különböző módokon vélekedik a fiatalok beszélt nyelvről. Magam legmegfelelőbbnek az egyetemi tankönyv szemléletmódját tartom, melyben Fábíán Pál írja a következőket: „... a szó a lélek tükre, a gondolkodásmódnak helyes irányba terelése tehát az első lépés; ha ezt megtette valaki, nyelvi nyegleségei maguktól el fognak maradni. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy az ifjúsági nyelvet kiirtnai, elfojtani lehetetlenség.”¹⁰

A most gyűjtött anyag feldolgozása közben számos olyan kérdés merült fel, amelyeknek részletezésére itt nincs mód. Ezekkel a problémákkal érdemes lenne a továbbiakban foglalkozni. Ezen kívül szükséges volna a vizsgálatot különböző rétegekre, csoportokra kiterjeszteni, az anyaggyűjtés folytatásával, 14–18 éves szakmunkástanulók, szakközépiskolások stb. segítségével; esetleg a kérdőíveken szereplő jelentésmeghatározások bővítésével. A részletesebb anyag további elemzése hozzájárulhatna a teljesebb kép kialakulásához.

Erdős Gábor

¹⁰ Benczédy—Fábíán—Rácz—Velcsovné: A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. Bp., 1976. 479.

A szereplők megnevezései a Bánk bánban*

„A színművészet közegében az a mozzanat, hogy X miként szólítja meg Y-t, nemcsak a megszólítás tényét jelzi, hanem sejtlenie kell belőle X és Y kapcsolata természetének, ilyen értelemben: előzményének is.”

(Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok)

Minden igazi művész világot teremt. Különösen igaz ez a drámaíróra, aki kort, helyszínt, helyzetet s abba embert álmodik. Alakjait az életből elletett tulajdonságokkal ruhazza föl, ezek a lények valós emberi kapcsolatokba kerülnek egymással és a körülményekkel. Nemcsak cselekedeteik, hanem az is jellemző rájuk, ahogyan mondanak valamit, ugyanúgy az is, amit más mond róluk. A jó drámában a szó is cselekvés: jellemzi a nyilatkozót, a helyzetet, a kialakult viszonyokat, megvilágítja az addig csak sejtett összefüggéseket, és ezáltal előreviszi a cselekményt. A jó drámában minden szereplő valóságos, önálló ember, s bár „csak” az alkotó teremtménye, mégis úgy viselkedik, mint tudatos, érző lény, aki adottságai, eszményei és a körülmények többszörös, bonyolult szorításában éli sajátos életét.

Katona jó drámaíró, tudja, hogy embertársunk megszólítása nem csupán egyéni szóhasználatunktól függ (tehát attól, hogy kik vagyunk), hanem attól is, ki nekünk az, akiről beszélünk, hogy ki számunkra a harmadik, akinek emlegetünk valakit, meg attól is, mi a szándékunk egyikkel vagy másikkal, sőt attól is, hogy éppen a szemébe mondunk valakinek valamit vagy a háta mögött.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a Bánk bán szereplői milyen nyelvi eszközökkel jelölik meg egymást vagy önmagukat. Az idézeteket a mű kritikai kiadásából veszem.¹

A nyelvi jel megválasztásának tényezői

Abból kell kiindulnunk, hogy a megnevezés megválasztásának alap-tényezői kétségtelenül a megnevező és a megnevezett. Mindkettő a maga egyéniségével, a szereplők rendszerében, a dráma családi és társadalmi összefüggéseiben elfoglalt helyzetével értendő itt. Természetes tehát, hogy a 4. szakasz elején, Gertrudis és Izidóra kettősében az utóbbi így szólítja a királynét:

Kegyelmes Nagy-aszszonyom (6. sor),
Nagy-aszszonyom (30.),
Királyné (58.),

¹ Katona József: Bánk bán. Sajtó alá rendezte Orosz László. Budapest, Akad. Kiadó, 1983.

* Ez a dolgozat arra a cédulaanyagra épül, amelyet a szerző készülő Bánk bán-szó-tárhoz állított össze. (A szerk.)

tehát hivatalosan, éreztetve a kettejük közötti rangkülönbséget, sohasem így: *Gertrudis*. Ugyanebben a jelenetben a királyné ezeket a megnevezéseket használja Izidórára: *Leány* (kétszer), *Izidóra* (háromszor). „Lefelé” tehát helyén van a név használata, „fölfelé” elképzelhetetlen. Ugyanezt tapasztaljuk az 5. szakaszban is: Endrét senki sem szólítja a nevéen, csupán a rangján.

Megjegyzendő itt, hogy a két alaptényező, tehát a megnevező és a megnevezett lehet azonos is. Izidóra a fentebbi jelenetben így emlegeti önmagát:

egyj Aszszonyi / szép Érdemünkkel büszke L'ány (13.)
a büszke Német L'ány (22.)

A megnevezés megválasztásának további tényezője az, hogy kinek mondja a megnevező: másként fogalmaz, ha a megnevezettnek, másként, ha harmadik személynek. Mint említettem, szemtől szembe a király szinte senkinek sem Endre, pedig 22-szer fordul elő neve a műben. Egyedül a bujdosásba induló Mihál bán fogalmaz így a király elé vezetve Bánk kisfiát: „csak *Endre* az, kinek kezére bízni | bátorkodok” (5: 147) Mások előtt, maguk között azonban többen használják az Endre nevet, Petur nyolcszor, Bánk hatszor.

Az eddigiekben a megnevezés megválasztásának olyan tényezőiről beszéltünk, amelyek természeteseknek mondhatók. Befolyásuk a nyelvi jel kiválasztására stilisztikai szempontból viszonylag elhanyagolható, hiszen elsősorban a társadalmi vagy a családi viszonytól függ.

Figyeljük meg most azt, hogy a pillanatnyi drámai szituáció, az adott színpadi élethelyzet, a szereplők érzelmi telítettsége hogyan tükröződik a megnevezésben.

Példámat Bánk és Gertrudis 4. szakaszbeli nagyjelenetéből veszem. Bánk szájából (a drámai összecsapás élesedésének megfelelően) így következnek a királynét megjelölő kifejezések:

Nagy-Aszszonyom (453.)
Aszszonyom (454.)
Aszszonyom (467.)
büszke Lélek (505.)
Aszszonyom (507.)
Szörnyeteg (572.)
Kerítő (589.)
Kígyó (590.)

Ugyanakkor milyen jól jellemzi egyrészt a drámai szituáció mozgását, az erőviszonyok hullámozását, másrészt Gertrudis egyéniségét, hogy ugyanebben a jelenetben ő hogyan szólítja ellenfelét:

Bánk (409.)
Leventa (416.)
Istentelen (449.)
Jobbágy (454.)
Bánk (460.)
Ember (472.)
Hazug (480.)
Bánk (510.)

Leventa (545.)
 Gonosz Hazug (553.)
 Hitvány (589.)

A nyelvi jel minősége

Egy ember megnevezésének legtermészetesebb eszköze az illető neve. Ez legtöbbször csupán az azonosítást, a többitől való megkülönböztetést szolgálja, de az irodalomban előfordulnak ún. beszélő nevek, amelyek jelentésük-nél fogva jellemzik viselőjüket. Pl. Eötvös A falu jegyzője c. regényében vagy Shakespeare Szentivánéji álom c. művében is találunk ilyeneket. Katona drámájában a nevek nem ilyenek, nem hordoznak jelentésükben jellemző erőt, a szerző a Jegyzésben maga is arra utal, hogy a nevek megválasztásában fő szempontja a történeti hűség volt. Vizsgálódásom szempontjából elhanyagolható, hogy a nemre és a nemzeti hovatartozásra utalnak; más kérdés, hogy a mai olvasó-néző számára milyen történelmi levegőt árasztanak. (Vö. Tolnai Vilmos: Katona J. Bánkjának régies személynevei. MNy. 1925. 203.)

Egy-egy szereplő megnevezésének másik lehetősége az illető rangjának, beosztásának megfelelő szó. Ilyen a közismert *király, királyné, herceg* stb. kifejezés. A *bán* szóról maga Katona mondja meg a Jegyzésben: „annyi volt, mint most Gróf, vagy Báró.”² A két legfőbb szereplőnek a néven és a rangon kívül harmadikként amolyan protokolláris ízű, hivatalos megszólítása is van: Gertrudisnak a *királyné*-n túl kijár a *nagyasszony*, Bánknak pedig a *nagyúr* megszólítás (ez utóbbi mint a király helyettesét illeti meg).³ Ezek használatát korántsem csupán a változatosság indokolja, inkább a tiszteletadás kifejezői. Mint már szó volt róla, alacsonyabb rangú csak ezeket használhatja szemtől szembe. Az egyenrangúak általában a névvel felváltva alkalmazzák. Pl. a címszereplő megnevezésére a következők fordulnak elő: *Bánk* (41-szer), *Bánk bán* (16-szor), *bán* (10-szer), *nagyúr* (30-szor). Érdeemes megvizsgálni, kik hogyan emlegetik vagy szólítják. Bánk önmagát *Bánk*-nak vagy *Bánk bán*-nak nevezi, a *bán* és a *nagyúr* kifejezést nem használja. Katona tudja, hogy az ember önmagát még romantikus nyelvezetű drámában sem szólíthatja a rangján (az életben is csak tréfásan vagy ironikusan fordulhat ez elő), ám egyszer kitűnően felhasználja, amikor az államférfi és a férj szembeállítását így érzékelteti:

Bán ébredezz, mert meglopattatik *Bánk*! (1: 230.)

A címszereplő nyelvi megjelöléseit vizsgálva további érdekes megfigyeléseket tehetünk. Szinte hihetetlen, de a király soha nem nevezi meg Bánkot sem a néven, sem a rangján, mindig csak a személyes névmás vagy az igei személyrag utal rá. Gertrudis sohasem alkalmazza a *Bánk bán* kifejezést, a *Bánk* és a *nagyúr* szavakat ötször-ötször mondja, de korántsem véletlenül felváltva. Igen jellemző rá, hogy mások előtt csak *nagyúr*-ként emlegeti. Egy kivétel van, de ez olyan beszédhelyzet, amikor megdöbbent gépiességgel meg-

² Krit. kiadás 156.

³ Krit. kiadás 29. és 442., ill. Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972.: A *nagyúr* szó tanulságos múltja.

ismétli Izidóra szavait: „Bánk itthon” (4: 58.). Ezzel szemben négyszemközt csak a *Bánk* kifejezést használja.

A dráma címszereplőjével legközelebbi személyes kapcsolatban levő Melinda 11-szer *Bánk*-nak szólítja vagy emlegeti férjét (még örületében is), s csupán egyszer, a királyné és egész kísérete előtt nevezi *Bánk bán*-nak, a *nagyúr* kifejezés pedig végképpen nem illenék kapcsolatukhoz. Az a szinte anakronizmusnak számító, s csak a szerző felvilágosult szemléletével szinkrón házastársi egyenlőség, amely a műben hangsúlyt kap, nem viselné el a hivatalosan rideg *nagyúr* szót:

„Szabad tekintet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz, és szembe szem, — mi nállunk
így szokta a' Szerelmes: . . .” (1: 444.)

Petur, aki rangja és múltbéli személyes kapcsolata révén közel áll Bánkhoz, szinte vegyesen, egyenlő arányban alkalmazza a név és a rang szerinti megnevezéseket. Ha Biberach Bánkra vonatkozó megjelöléseit vizsgáljuk, hasonlóan egyes képet kapunk, de itt is célszerű figyelembe venni, hogy megszólításról van-e szó. Biberach ugyanis ötször használja a puszta *Bánk* kifejezést, de sohasem szemtől szembe, arra (ugyancsak ötször) a *bán* rangjelölést alkalmazza. A *nagyúr* kifejezést akkor használja, ha Bánkról annak jelenlétében beszél. Aligha véletlen, hogy Izidóra teljesen Biberach mintájára bánik Bánk megnevezésével.

Tiborc drámabeli helyzetét is világosan tükrözi az, miként nevezi meg a címszereplőt. Mint jobbágy mérhetetlen mélységben áll a nádor alatt, azonban múltja, szinte családias összetartozása indokolja, hogy az összes eddig említett kifejezést használhassa. Természetesen a *Bánk* így önmagában csak idézetképpen kerül ajkára:

(Melinda) csak azt mondá: Bánkomhoz (5: 386.)
él még Bánk, Atyánk — fogom kiáltani (3: 276.)

Megszólításként leginkább kettős kifejezéseket használ:

Bánk bán — Nagy-úr!

vagy:

Bán! — Bán! — Nagy-úr

Mind a név, mind a rang a megnevezés természetes, közvetlen, egyszerű eszköze. Ide sorolhatók még a nemre, a családi összefüggésre utaló kifejezések is: *öcsém, húgom, fiam, apám, néném, férj, feleség, hitves, gyermek, asszony, leány, férfi, testvér*. De csak akkor tartoznak ide, ha valóságos családi kapcsolatot jelentenek, vagyis ha elsődleges értelmükben használják őket. Ha ugyanis jelentésük speciális, nem csupán azonosító szerepű, akkor a megnevezések másik nagy csoportjába tartoznak, amelyekről később lesz szó.

Példának vegyük az 5. szakasz egyik jelenetét, ahol néhány soron belül kiderül a *fiú* szónak előbb említett kétféle használata. Itt Myska bán fia, Solom éppen meg akar vívni a király helyett Bánkkal, a királyné gyilkosával. Amikor Myska bán így szól:

Fiam, hová? (5: 281.)

akkor a szó elsődleges jelentésében szerepel. Amikor Solom vállalja a párbajt, a király így kiált fel:

Fiam! (5: 270.)

Ez már a szónak más értelmére utal: e megszólítással köszöni önfeláldozását, az idősebb és a magasabb rangú jogán megtiszteli vele. A következő sorban a szónak ismét más jelentését érhetjük tetten: Bánk, aki előbb „merően nézi” a fiatal vitézt, így szólal meg:

Kedves Fiú! miért
akarod fejed' bezúzni egyj gonosz
Aszszony miatt? Szánd e' tüzet Hazánkknak. (5: 271.)

Itt a *fiú* szó az idősebb, tapasztaltabb, az igazságot jobban ismerő férfi fölényével jóindulatú figyelmeztetést hordoz, jelentése messze jár a családi kapcsolattól.

A megnevezések stilisztikája

A fentebb említett jelenetből hozhatjuk példánkat a megnevezések legösszetettebb s egyben legművészebb fajtájára. Itt a személy megnevezése csak a helyzet, az összefüggések ismeretének függvényében tölti be azonosító szerepét. Amikor Solom a figyelmeztetés ellenére is ragaszkodik a párbajhoz, Bánk így szól:

Gyerünk szegény Buzgólkodó! (5: 280.)

Ez már „beszélő” megszólítás: a rossz ügyért fölöslegesen kockáztató, a királyhűséget túlzásba vivő fiatalembernek szól.

Katona kedveli és bőven alkalmazza az ehhez hasonló személymegnevezéseket, amelyeket csak a jellem és a szituáció, a beszélő és a hallgató pillanatnyi viszonya hitelesít, amelyeket csak a dráma összefüggéseinek ismerete világosít meg. Mondhatnánk: ezek igazán művészi alkotások, mert egyszerre jellemzik a megszólalt, a megnevezettet és a drámai viszonyokat, ugyanakkor asszociációt kívánnak a műélvezőtől is. Némelyikük ugyanakkor igazi nyelvi bravúr is, mint a *lévnyalók* kifejezés.

Ha a drámában előforduló megnevezéseket stilisztikai értékük szerint osztályozzuk, bizonyára ezek kerülnek a legértékesebb csoportba. Az ilyenek hordozzák a legerősebb gondolati és képi töltést, ezek keltik és igénylik a legszélesebb gondolattársítást. Aligha véletlen, hogy Katona a mű egyik jelenetében éppen ezt használja fel az Ottó és Biberach közötti szellemi szintkülönbség érzékeltetésére. Ottó itt (1: 259) felajzott reménykedéssel kérdezi a Melindáról hírt hozó Biberachot:

Frissen — beszélj — találhattad magát?

Biberach: (jelentőleg) Találtam — a' galamb helyett oroszlánt.
A „lézengő Ritter” itt — tudva a hallgatózó Bánkról — virágnyelven próbálja a csábító tudomására hozni a férj megérkezésének veszélyét. Ám Ottó nem

érti a képletes beszédet, elméjének asszociatív határa csak Melindáig terjed, ezért visszakérdez:

Talán haragszik?

Katona tehát e jelenettel, az itt alkalmazott két szimbolikus állatnévvel egyszerre világítja meg Biberach ravaszságát, Ottó korlátoltságát és a helyzet veszélyességét.

Az író nyelvének páratlan gazdagságát bizonyítják a hasonló kifejezések, de megjegyzendő, hogy ilyen nagy számban csak a Bánk bánban található. Katona egyéb drámai művei nemcsak gondolat- és érzelemgazdagságban, hanem a nyelvi eszközök tekintetében is messze elmaradnak. (Vö. Pollák Á. József: Katona stílusa és nyelve. Bp., 1911.)

Álljon itt most egy olyan összeállítás, amely bizonyíthatja az előbb mondottakat. A felsorolás természetesen mellőzi a fentebb természetesnek mondott megnevezési formákat, csupán azokat tartalmazza, amelyek különleges stilisztikai értékűek az adott drámai helyzetben. (A kifejezéseket a megnevezett, majd azon belül a megnevező szerint csoportosítottam.)

Bánk megnevezései: (önmagától): Szerelmes (1: 218.), Szerelme-féltő (1: 244.), Lélek (1: 580.), Gyenge Lélek (4: 97.), Boszszú álló (4: 592.). (Gertrudistól): a' Sértő (4: 409.), Leventa (4: 416.), Istentelen (4: 449.), Jobbágy (4: 454.), Ember! (4: 472.), Hazug! (4: 480.), Gonosz Hazug! (4: 553.), Hitvány! (4: 589.). (Biberachtól): szerelmes Bánkbán (Pr: 45.), az áldozat' kipótoló (Pr: 41.), izmos Bánkbán (Pr: 74.), Ország első Nagyja (2: 368.), illy Rikoltó (2: 421.). (Peturtól): szegény Lélek (2: 106.). (Izidórától): Ki-álhatatlan! (3: 66.), Gyalázóm! (3: 67.). (Myska bántól): orozva gyilkoló (5: 284.). (Mikhál bántól): Pártütő (5: 322.). (Udvorniktól): Királyi-gyilkos (5: 328.).

Gertrudis megnevezései: (önmagától): a' Királynak a' Hitvesse (4: 543.), Aszszony személy (4: 545.). (Bánktól): ez a' Királyos Aszszony (1: 221.), e' Meráni Aszszony (2: 129.), a' Kerítő Aszszony (2: 442.), Meráni Aszszonyom! (3: 46.), nézd az árnyékot... az a' Királyné (3: 78.), jó Királyném (4: 388.), bőkezű Adakozó (4: 489.), büszke Lélek (4: 505.), Szörnyeteg (4: 572.), Kerítő! (4: 589.), Kígyó (4: 590.). (Peturtól): illy Hazánk' Nagy aszszonya (1: 118.), édes Aszszonyom! (2: 37.), olly Teremtés, a'kinek nem ez hazája (2: 38.), ez a' derék Aszszony (2: 135.), Meráni Aszszony (2: 153.), Rabló (2: 225.), ez a' Rabló (2: 297.), földi Istenné (2: 463.). (Melindától): te Nagy Királyné! (3: 43.), kevély királyi Aszszony (4: 116.), a' — Rabló! (4: 119.), Koronák' bemocskolója! (4: 154.). (Mikhál bántól): nagy sorsodban elvakultt kevély-eszű (4: 315.).

Ottó megnevezései: (Bánktól): parázna Bíboros (2: 402.), Szentségtörő (2: 408.), Bíboros gazember (: 409.), gyáva Herczeg (2: 441.), ... egy Bujának, a'kinél még drágább, 's becsesb előttem a' Kutym (2: 488.), pokolbeli kísértet (3: 90.), a' Bujálkodó (4: 549.), Fattyú! (4: 574.), örökre átkozott (4: 587.). (Gertrudistól): Bíborunk' Bemocskolója (1: 146.), a' nagy Berchtold' vére (1: 470.), beteg testvérem (1: 475.), Gyűlöltetett (1: 481.), árva bíboros Teremtény (1: 530.), átkozott (4: 113.), az a' kölyök, kit | gyalázatomra szült Meránia (4: 555.), Gyilkosom! (4: 605.). (Biberachtól): kegyes Herczeg (Pr: 11.), kegyelmes Úr (Pr: 73.), illy keszeg, sovány Fiú (Pr: 74.), kegyelmes Ottóm (1: 320.), a' Bíbor (2: 416.), a' gyáva Herczeg (3: 294.), Édes Herczegem (3: 316.), Átkozott! (3: 421.). (Izidórától): Ottót, a' vitézt (4: 20.), félénk-gyilkos (4: 26.). (Melindától): undok ember! (1: 376.), Ámitó

(1: 448.), ezzel [Ottóra mutat] (1: 458.). (Peturtól): ördög (4: 621.). (A királytól): átkozott! (5: 354.).

Melinda megnevezései: (önmagától): szerencsétlen személy (3: 15.), bűntelen (3: 27.), tökéletesen megrontatott beteg Lelkem (4: 124.). (Bánktól): semmi Aszszony (3: 9.), Szegény szerencsétlen (3: 16.), Boldogtalan (3: 40.), Áldozat (4: 550.), Istennek Remekje (5: 361.). (Gertrudistól): a' kis Majom (1: 460.), szép Győzedelmes (1: 482.), Eszelős! (4: 117.), Eszeveszett! (4: 119.), Szegény Melinda (4: 146.), szegény tébúlt (4: 171.). (Biberachtól): szép egyjügyű Feleség (2: 370.). (Ottótól): az a' szemérmes angyal (Pr: 2.).

Biberach megnevezései: (önmagától): szabad ember (3: 325.), Szabad Vitéz (2: 343.), szegényke Német (2: 353.). (Bánktól): Kóbor! (2: 361.), Ember! (2: 372.), Német (2: 423.). (Ottótól): megúntt fagyos személy (Pr: 8.), Embertelen! (Pr: 59.), indulat nélkül való Teremtmény (1: 271.), Tanácsadó (3: 318.), csavargó (3: 320.), Ördög! (3: 414.), alávaló (3: 419.). (Izidórától): Leselkedő! (1: 338.), érzéketlen ember (1: 345.), szemtelen (1: 364.).

Petur megnevezései: (önmagától): Bolondos agyvelő! (1: 76.). (Bánktól): Haza- 's Felség-áruló (2: 314.), kedves Bátyám (2: 318.), Pártosok' feje (5: 209.). (Solom mestertől): Gyilkos (5: 39.).

Izidóra megnevezései: (önmagától): Királynének barátja a' nevem (3: 77.), egyj Aszszonyi szép Érdemünkel büszke L'ány (4: 13.). (Gertrudistól): ártatlanság (4: 416.). (Bánktól): irgalmas Lélek (3: 84.), Kigyói Nyelv! (3: 88.).

Tiborc megnevezései: (önmagától): ősz Fő, kiszáradtt Kar (3: 119.). (Bánktól): Úton-álló! (3: 94.), becsületes Paraszt (4: 389.), Éktelen lakossa a' Pokolnak (5: 340.).

Mikhál megnevezései: (Gertrudistól): Pártos! (4: 206.), Balgatag (4: 214.) Ősz ember (4: 234.), Oktalan! (4: 298.), Esztelen (4: 304.). (Peturtól): Átkozott Jámbor (1: 92.).

A király megnevezései: (önmagától): Szegény, szegény Király! (5: 251.), te gyenge Endre (5: 263.).

Solom megnevezései: (Bánktól): Kedves Fiú! (5: 272.), Szegény Buzgólkodó (5: 280.).

Simon megnevezései: (Peturtól): e' Szórszálhasító (2: 29.). (Zászlóستól): Pártos (5: 82.).

A fenti változatos, fantáziadús, mindig jellemző egyéni megnevezések mellett érdemes azokat is szemügyre venni, amelyek a szereplők vagy emléttetek egy-egy csoportját jelölik. Katona ilyenekkel is páratlanul gazdagon él. Az idegenekhez húzó, a királyné multságában részt vevő magyarokat így jellemzi:

Bizon Majom
mind egyjről egyjüg. — Oh te szép *nevű*
Magyar — Magyar? — (2: 73.)
Lévnyalóvá
lettél dicső *Árpád gyümölcse te?* (2: 80.)

Tibornak sorstársaira vonatkozó megnevezéseiben valósággal megelevenedik a parasztság nyomorúsága: a' Metéltetett (3: 168.), szegény Nyomorútt (3: 232.), a' Szegény (3: 249.), Élhetetlen (3: 254.), szűkölködő (3: 261.).

A nemesi összeesküvők csoportjának is változatos, a beszélőre mindig jellemző megjelöléseit találjuk: (Bánktól): setétben ólalkodó csoport (1: 195.).

Hazátok Elbúsúltjai (2: 210.), rosz Társaság (2: 252.). (Peturtól): gyáva Lelkek! (2: 33.). (Mikháltól): Haramiák (2: 91.), Vitézi Társaság (2: 98.), Haza' szabadító (4: 202.). (Gertrudistól): békétlenkedők (4: 234.), pártosok (4: 286.), öszve-esküdték (4: 291.). (Solomtól): Zendítők (5: 42.).

Amennyire bizonyos a felsorolt kifejezések stilisztikai töltése, ugyanolyan kétségtelen, hogy a stilisztikai értéksorrend ellenkező pólusán a nevek, a rangok, a családra, a nemre vonatkozó kifejezések állnak. Ám csak akkor, ha jelző nélkül fordulnak elő. Amint bővülnek valamilyen jelzővel, azonnal értékesebbé válnak, hiszen a találó jelző minősítő szerepe már széles lehetőségeket ad a beszélő jellemének, szándékának, a megnevező és a megnevezett viszonyának érzékeltetésére.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból Gertrudis megnevezéseit. Izidóra *Kegyelmes Nagy-Aszszonyom*-nak szólítja, Ottó *Kegyés Néném*-nek, s e jelzőket a jóindulat elnyerése adja szájukba. Bánkban az alattvalói hűség mögött még csak a rossz sejtés lappang, amikor a mű elején *Meráni Aszszony*-nak, *Királyos Aszszony*-nak emlegeti. Egészen másként hangzanak Petur ironikus felhangú jelzői:

le onnan édes Aszszonyom! (2: 37.),
majd
ez a' derék Aszszony (2: 135.).

Lehet a jelző nyíltan támadó is, mint Bánknál:

... a Kerítő Aszszony (2: 442.)
Melindánál:
... ez a' kevély királyi Aszszony (4: 116.)

Katona bőven él a hasonló jelzős kifejezésekkel, a példákat folytathatnánk. Csupán egyre hívom még föl a figyelmet. Azért különleges ez, mert a jelző és a jelzett szó között bizonyos ellentét feszül, a stilisztika oximoronnak nevezi. Egy helyütt a mindig ingadozó Mikhálra, aki a lázadozók között a békességet emlegeti, így kiált rá Petur:

Átkozott Jámbor te! (1: 92.)

A Bánk bánban az egyes szereplőkre vonatkozó megnevezések között nem a jelzős kifejezések vannak többségben, hanem azok, amelyek formailag egyetlen szóból állnak, s tulajdonképpen egy jelzős kifejezés jelzői részének önállósulásával ráértés, névátvitel útján keletkeznek. Így lesz az előbb említett *Kerítő Aszszony* kifejezésből az indulat hevében pusztán *Kerítő*. Hasonló a helyzet a Bánkra vonatkozó egyik jelző önállósulásával. A prológusban mondja Biberach:

szerelmes Bánk-bán szemének illy titok nehéz (Pr: 45.)
Az első szakasz elején Bánk önmagátó kérdezi:
S ugyan továbbra láttak ők,
mint a' Szerelmes? (1: 217.)

Az író feltűnő bőséggel alkalmazza az ilyen kifejezéseket, melyek között főnevet, melléknevet, melléknévi igeneveket egyaránt új, önállósult szerepben

találunk. Stilisztikai értékük szerint ezek a metafora csoportjába tartoznak, a megnevezettet azonosítják a megnevezés minőséget kifejező fogalomkörével. (Vö. Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. 90.) Így lesz a királyné nemcsak *kerítő*, hanem *árnyék*, *szörnyeteg*, *rabló*, *kígyó*, így lesz Melinda a szituációtól és a megnevezőtől függően *szemérmes Angyal*, *áldozat*, *kis Majom*, *szép Győzedelmes*, *Istennek Remekje* stb.

Hogy Katona milyen tudatosan, mennyire világos stilisztikai szándékkal használja ezeket a megnevezésformákat, azt egy látszólag mellékes, de korántsem elhanyagolható tény bizonyítja. Az író ugyanis ezeket a metaforikus személymegnevezéseket következetesen nagy kezdőbetűvel írja. Orosz László a kritikai kiadás jegyzetében így ír Katona helyesírásának e vonatkozásáról: „Nagy kezdőbetűt a kor szokásának megfelelően lényegesen többször használ, mint a mai írásmód szerint kellene. Nagy kezdőbetűvel találjuk . . . a népneveket, a tulajdonnévből képzett mellékneveket, továbbá számos főnevet, elsősorban a személyre vonatkozókat (pl. *Szülők*, *Fiúk*, *Öccse*, *Sógorom*, *Pohárnok*, *Király*, *Királyné*, *Társitoknak* stb.)” (Krit. kiad. 390—1).

Vizsgálódásom alapján hozzá kell ehhez tenni, hogy az említett metaforikus kifejezéseket is a nagy kezdőbetűs írás segíti igazi stíluselemmé minősíteni. Nemcsak az *Aszszony*, *Herczeg*, *Jobbágy* megnevezések, hanem az ilyenek is nagybetűsek a műben: *Tanácsadó*, *Sértő*, *Lévnyaló*, *Nyomorult*, *Gyűlöltetett*, *Esztelen*, *Élhetetlen*, *Pártos*, *Eszelős*, *Szerelmes*, *Győzedelmes* stb. Egyes helyeken az olvasó számára kifejezetten eligazító jellege lehet az ilyen helyesírásnak. Amikor Bánk — Melinda elcsábításáról értesülve — első felháborodásában a császárhoz és a pápához akar fordulni elégtételért, monológja így végződik:

. . . ha a'

Vesztő-piarczra hurczolnak, kiáltom:
azért jutott Hóhér' kezébe Bánk, mert
Hitvesse virtusát boszszúlta meg! (2: 409.)

Később Biberach rádöbbsenti elhatározásának oktalanságára, s így utal vissza Bánk szavaira:

. . . vesztő-helyet se fogsz te látni, hogy
ottan rikólthassál — az illy Rikoltót
titokba szoktuk ám eloltani. (2: 420.)

Hasonlóképpen a nagybetű teszi világossá, hogy Tiborc e szavaiban:

Éhezettek szegény Férgék: nem ért
még a' lopáshoz ősz Tiborc Apátok. (1: 257.)

a saját gyermekeiről van szó.

Mint az utóbbi példa mutatta, nemcsak melléknevek, melléknévi ige-
nevek fordulnak elő metaforikus értelemben és nagy kezdőbetűvel írva, ha-
nem főnevek is: *Ártatlanság*, *Áldozat*, *Szörnyeteg*, *Majom*, *Ördög*, *Kígyó* stb.

Külön kell szólnunk azokról a megnevező kifejezésekről, amelyekre
a stilisztika a metonímia, ezen belül a szinekdoché szakkifejezést használja (A
m. stilisztika vázlata 108). Olyan szóképez, amely két fogalom közötti asszociá-
ción alapszik, gyakorlatilag két név cseréje, s a fölcerélés alapja a két fogalom

érintkezése. Katona művében a színekdoché alapjaként előfordul a nem- és fajfogalom cseréje. Itt arról van szó, hogy az egyént azzal a csoporttal azonosítja a kifejezés, amelybe tartozik. Gyakran szólítanak a műben valakit *embernek, asszonynak, teremtménynek*. Természetesen ilyen esetekben fontos szerepe van a kifejezés jelzőjének, amint ezt a későbbiekben éppen az *asszony* szóval kapcsolatosan látható. Ide sorolható ez az Ottóra vonatkozó kifejezés is:

... illy keszeg, sovány Fiú (Pr: 74.)

vagy az a kifejezés is, amelyet „csalfa alázódással” használ önmagára Biberach:

egyj Magyar csak egyjik
bajúsa végével pokolba úzhet
egyj illy' szegényke Németet. (2: 351.)

A névcsere másik alapja a rész—egész fogalom egymásba játszása lehet. Ide tartozik a gyakran előforduló *lélek* kifejezés, amely különböző jelzőkkel szerepel egy-egy személy megnevezéseként, s amelyről később még lesz szó. Még jellemzőbbek azok, amelyek az illetőt egyik testrészével azonosítják. Petur önmagára mondja:

Bolondos agyvelő! (1: 76.)

Bánk Tiborcnak:

Oh buzogj vér! csak buzogj! (3: 213.)

Tiborc önmagát így jellemzi:

ősz Fő, kiszáradtt Kar, — hová megyek? (3:119.)

A legtalálhatóbb e stílusesszövegből talán az, amely Izidórára vonatkozik. Amikor az Bánk kérdésére Melindát illetően gúnyos célzással felel, Bánk ezt mondja rá:

Kigyói Nyelv! (3: 88.)

Mondani se kell, hogy^e két utóbbiban a nagybetűs írás önmagáért beszél.

A megnevezések szófaja

A műben szereplő megnevezések alakját nézve találhatunk közöttük egyetlen szóból állókat és szószervezeteket. Az utóbbiak lehetnek minőségjelzős (*bőkezű Adakozó, szemérmes angyal, szép Győzedelmes*) vagy birtokos szervezetek (*Istennek Remekje, Hazátok' Elbúsultjai*). Szófajukat tekintve lehetnek főnevek, ezek állhatnak önállóan vagy jelzővel. Érdekes közülük két olyant szemügyre venni, amelynek sok jelzője akad a műben.

Az egyik a *lélek*, amely háromféle jelentésben is látható. Lehet az önmegszólítás eszköze, mint Bánknak az első szakaszt berekesztő nagy monológjában kétszer is:

Vond ki, Lelkem, most magad' ... (1: 560.)

majd:

Szedd rendbe Lélek magadat ... (1: 580.)

Bánk szövegében kétszer is előfordul megszólításként, Gertrudist *büszke Lélek*-nek, Izidórát *irgalmas Lélek*-nek szólítja. Biberachnál az egész megvetett emberi nem megjelölése:

A repkedő kicsinyke Lelkek olly'
sokan donognak a' világba, mint
a' szűnyogok... (1: 312.)

Ez a főnév a következő jelzőkkel fordul elő a műben megnevezésként: *beteg, büszke, gyáva, gyenge, irgalmas, kicsinyke, repkedő, szegény*.

A másik hasonlóan sok jelzővel előforduló főnév az *asszony*. A példák nagy többsége Gertrudisra vonatkozik, a felsorolt jelzők is órá jellemzőek, de a legkülönlegesebb jelző a férje által megvetett, bukott Melindát illeti ebben a párbeszédben:

Melinda: Bánk! ölj meg engemet —
Bánk: 'S egyj semmi Asszonyt! (3: 9).

Az *asszony* szó jelzői a műben: *büszke, derék, édes, fertelmes, gonosz, kerítő, kevély, királyi, királyos, meráni, semmi, szerette*. (Ez utóbbi különleges zamatú régies igenévi alak, Katona nagyon kedveli, összesen kilencszer használja a műben, míg a mai *szeretett* alakjában egyszer sem fordul elő!)

Míg az előbb részletezett két főnévnek főként a jelzők adják meg a kifejező erőt, jónéhány olyan főnevet is találhatunk a megnevezések között, amely önmagában is „beszédesebb”: *ördög, angyal, szörnyeteg, kígyó, áldozat, ártatlanság, majom* stb. Ezekhez hasonlóan, markáns módon jellemez Katona a következő melléknevekkel is, amelyek természetesen önállóan, megszólításként vagy megnevezésként (tehát az említett metaforikus értelemben) állanak: *balgatag, hazug, hitvány, jámbor, kóbor*.

Feltűnő, hogy drámaírónk különös szeretettel alkalmaz megszólításként bizonyos képzett mellékneveket. Az egyik ilyen csoport az *-s* képzősöké: *bíboros, eszelős, gyilkos, pártos* stb., de hasonlóan népes a fosztóképzősök serege is: *ártatlan, esztelen, élheterlen, embertelen, oktalan, szemtelen* stb.

Az alábbi példák a *-t* képzős alakok gyakori használatát bizonyítják: *átkozott, elbúsult, eszeveszett, metéltetett, öszveesküdt, tébult*. Ezek többsége ma is így használatos, némelyike azonban olyan szenvedő tőalakból származik, amely Katona korában még nem csengett régiesen: *gyűlöltetett, metéltetett*, számunkra azonban ódon zamatú.

A műben megnevezésként használatos igenevek legnépesebb csoportja kétségtelenül az *-ó, -ő* képzősöké. Mint az előzők esetében, itt is mindegyik mögé a dráma egy-egy szereplőjét kell képzelnünk: *adakozó, alávaló, ámító, békétlenkedő, bujálkodó, bosszúálló, gyalázó, szőrszálhasító, tanácsadó, zendítő* stb.

A szereplők megnevezésének kézenfekvő eszközei a névmások is, hiszen szófaji lényegüknél fogva az azonosítás a szerepük. A személyes névmások sajátos használata miatt — ti. hogy nyelvünkben többnyire elhagyhatók — alkalmazásuk rendszerint hordoz valamilyen stilisztikai töltést. Kitételüknek leginkább érzelmi, hangulati oka van: felindultság, eltökéltség, esetenként gúny, irónia. Funkciójuk a nyomósítás, kiemelés, az azonosítás vagy szembeállítás.⁴

⁴ A m. stilisztika vázlata 200.

Amikor a békétlenkedők, főként Petur, nem hallgatnak Bánk csillapító szavára, ő így fogalmazza meg elhatározását, parancsát:

Ezen Haza'- 's Felség-árulót
lánczokba verjétek — parancsolom,
én, a Király' személye, én — maga
parancsol Endre a' Király! (2: 314.)

Ehhez hasonló kiemelő-nyomósító szerep mellett a következő jelenetben a szembeállító jelleget is érzékelhetjük: amikor Biberach felfedi Ottó előtt kétkulacsos játékát, annak jogos dühét így hűti le:

Én elmegyek. Te megfogathatol.
De jól tudod, hogy én, egyedül, tudom:
ki volt Fülöp Királynak gyilkolója! (3: 415.)

Ugyanígyen tudatos felhasználás látszik abban a jelenetben is, amelyben a szundikáló Mikhál a *Pártütés!* kifejezésre fölriadva kérdezi:

Simon! Simon! te is közöttök? (2: 73.)

Petur így felel:

Ő is Fegyveres | társunk

Mikhál válasza ez:

Csalárd vagy Bán: az én öcsém ő!!!

Itt a személyes névmást Katona maga is kiemeli az írásmóddal.

A tudatosság másik bizonyítéka, hogy a dráma egy másik helyén — amikor a szembeállítás a cél — a nagy kezdőbetűs személyes névmás húzza alá a két testvér, Ottó és Gertrudis rangkülönbségét:

Ki vagy te? és ki Én? (1: 468.)

Nemcsak a személyes, hanem a mutató névmások használatával is finom árnyalatok érzékeltetésére képes a szerző. Az *az*, *ez* névmást elsősorban tárgyra alkalmazzuk nyelvünkben, így ha személyre vonatkozik egy szövegben, akkor az illetőt mintegy lefokozza. Ez a lekicsinylés már akkor is érezhető, ha jelzőként áll ez a névmás:

ez a' Királyos Aszszony (1: 221.)
e' Meráni Aszszony (2: 129.)

de még inkább érződik, ha önállóan állva vonatkozik a személyre. Melinda szövege kétszer is érzékletes példáját adja ennek. Gertrudis iránti megvetését így fejezi ki, amikor belép hozzá:

Ez a Magyar Királyné? (4: 115.)

Ugyanezzel a nyelvi eszközzel él akkor is, amikor Gertrudis előtt így utal annak öccsére (kifejezve azt is, hogy átlátja kettejük aljas mesterkedését):

Köszönöm Nagy-aszszonyom,

hogy olly' kegyes valál . . .
 's alkalmatosságot szerzél nekem
 ezzel (Ottóra mutat) sok édes mulatságra is (1: 453.)

Nemcsak a főnévi, hanem a melléknévi mutató névmás is állhat a lekicsinylés eszközeként: Petur is, Bánk is alkalmazza a királynőre:

Petur: — a' Magyar
 csak hátul áll, 's sohajt az *illy'* Hazánk'
 Nagy aszszonyán. (2: 117.)
 Bánk: És *ilyen* Aszszony
 öröz meg, oh Magyar Hazám? (1: 563.)

*

A mű ismeretében nem nehéz egy-egy idézett szó, szókapcsolat alapján ráismerni a megnevezettre, esetleg a megnevezőre is, talán fölrémlik előttünk valamelyik drámai szituáció is. Katona azért nagy művész, mert nemcsak a színház világában van otthon, nemcsak a színpadi élethelyzetek teremtésének mestere, hanem otthonosan mozog az életszerű nyelvhasználatban és a művészi nyelvteremtésben is. Tudja, hogy a színpadi szó olyasmi, ami pillanatnyi elhangzása ellenére is nyomot hagy bennünk, ha elég súlyos. Tudja, hogy a szó, ha jellemet tükröz, helyzetet ábrázol, akkor bár láthatatlan, de nélkülözhetetlen szövevényvel fűzi össze az élővé álmodott szereplőket; s a művészi szó az, amelynek titokzatos szálai szétáradnak a műből. A jó dráma egy-egy kifejezése megmozgatja képzeletünket, bekapcsol nézőt és olvasót egy varázsolt világ áramkörébe, részesévé tesz a műnek, mely ezáltal egyszerre XIII. századi is, Katona korabeli is, s tőlünk sem idegen.

Mert minden igazi művész világot teremt. Különösen igaz ez Katona Józsefre, aki mindmáig legnagyobb nemzeti drámánkat teremtette meg.

Beke József

A mozzanatos és hangfestő igék Radnóti költészetében

Radnóti Miklós munkásságát a halála óta eltelt több mint négy évtized alatt sokan és sokféle szempontból elemezték, de költői nyelvének gazdagsága, verseinek képszerűsége és megrázó ereje még mindig tartogat új, eddig fel nem tárt területeket a kutató számára. Ezen területek egyikét vizsgálom jelen frásomban: a mozzanatos és hangfestő igék szerepét és jelentőségét Radnóti költészetében, gyakoriságukat és a hozzájuk fűződő képzettársítások alakulását a költői fejlődés egymást követő szakaszaiban.

Amikor Radnóti igehasználatának elemzéséhez hozzáfogtam, még nem is sejtettem, milyen nagy fába vágtam a fejszemet. Mindjárt az első lépés, az elemzés alapjául szolgáló igék összegyűjtése és valamiféle rendszerbe foglalása során több probléma merült fel. Először is: az igék igei alakjukon kívül számtalanszor előfordulnak képzett szavakban, igéből képzett főnévi, mellék-

névi és határozói alakban. El kellett tehát dönteni, hogy ezeket a képzett szavakat is felhasználjam-e az elemzésben. Mivel céлом elsősorban az igék jelentésbeli, esetleges szimbolikus értékének és jelentésváltozásának vizsgálatára volt, úgy éreztem, hogy nem hagyhatom figyelmen kívül őket, ha átfogó képet akarok nyerni. Hasonló probléma a mozzanatos igék folyamatos párja, és a teljességre való törekvés megkívánja a köztük levő esetleges párhuzamok vagy ellentétek feltárását is. Ezért tehát, ha pl. a *villan* igeről lesz szó, akkor az abból képzett *villanó*, *villanás* és *villanva* alakokat is megvizsgáltam, valamint a folyamatos *villog* igét és annak változatait is.

Radnóti költészetének egyik legjellemzőbb vonása a képszerűség. T. Lovas Rózsa a következőkben határozza meg a képszerűség célját: „Az egyik — s talán fontosabbik — célja az, hogy kapcsolatot teremtsen egy-egy érzékeink számára kevésbé hozzáférhető s egy érzékletesebb, szemléletesebb jelenség között, s így kiemelje, megvilágítsa, szemléletessé tegye azt, ami elvont. A másik célja, hogy egy jelenséget — akár elvont, akár érzéki jellegű — hangulati szempontból aláfessen, kifejezési formájának expresszív értékét emelje.”¹

Radnóti költészetének a szóképek gazdag színskálája kölcsönöz érzékletes, szemléletes jelleget: képzettársításai, gazdag hasonlatai, tündöklő megismeréses és sűrített metaforikus képei. Ezek közül is első sorban állnak a rendkívül mozgalmas igei metaforák.

Amikor képszerűségről beszélünk, akkor önkéntelenül is festményre, fényképre, diapozitívrá, tehát állóképre gondolunk először. Természetesen ez is bennefoglaltatik a szó értelmében, de a költészetre vonatkoztatva csak mint kiindulópont. Induljunk ki tehát egy ilyen, Boucher- vagy Fragonard-képre emlékeztető állóképből:

Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.²

Az idézet a második Razglednicából való, amelynek neve maga is képes levelezőlapot jelent. A költői nyelv azonban ennél sokkal többre is képes. Vegyük például a már említett *villog*–*villan* igepárt, abból is először a folyamatos alakot: „Nézd csak, az árnyban a som fanyar ékszere *villog* a bokron / s *villog* a fényben a kis füvek éle öreg remegéssel” (Októbertvégi hexaméterek, 1942). Mintha megelevenedve a kép, szinte látjuk a fény villódzását, amit a remegés képzete még érzékletesebbé tesz. Ugyanígy „a feketén *villogó* Duna vize” (A Duna partján, 1925) vagy a „fehér csuklója *villogva* hintált” (Szerelmes volt a kis hugom nagyon, 1928) is mozgásélménnyel bővíti a vizuális élményt. Már nem festményt vagy diát nézünk, hanem mozgóképet, filmet. A következő idézet még tovább megy:

És fordul már a hallgatag
virágok szára, jár a fény

¹ Idézi Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. Bp., 1965, 7.

² Birnbaum, Marianna D.: Miklos Radnoti — A Biography of His Poetry. München, 1983, 4.

s megvillan rajtuk néhol,
 nesz támad itt, toll villan ott
 s kakaska kukkorékol³

A kétszer előforduló mozzanatos *villan* ige, amelynek a *meg* igekötő még markánsanb jelleget ad, kihangsúlyozva a történés egyszeri és hirtelen voltát, valamint a *fordul* és *támad* igék olyan érzékletessé teszik ezt a pár sort, hogy már nem is egyszerű moziban, hanem kör alakú, cinerama-színházban érezzük magunkat, ahol a benyomások minden oldalról egyszerre érnek és vesznek körül. És ha eddig csak némafilmet néztünk, a hangutánzó *kukkorékol* ige már akusztikai élményt is nyújt. A mozzanatos ige legfelfokozottabb, legelevenebb megjelenési formája a kettős igekötő alkalmazása: „*meg-megvillan* a hold, szálldos a hőszinü rém s rázza a fákat” (Mint a halál, 1940). Itt a folyamatos és a mozzanatos cselekvés sajátos kombinációjával találkozunk, vagyis egy időközönként ismétlődő hirtelen, egyszeri cselekvéssel. Olyan ez, mint amikor a világitótorony fénye újra és újra végigpásztazza a tengert.

Radnóti fiatalkori versei az útkeresés jellemzi. Megismerkedik az összes formabontó irányzatokkal, és mintegy költői ujjgyakorlatként ír azok mintájára verseket. Korai versein tehát egyaránt megfigyelhető szimbolista, impresszionista, szürrealista és expresszionista befolyás. Különösen erős volt a Nyugat-nemzedék, elsősorban Ady hatása a fiatal Radnótira. A versek ekkor még csak egy-egy pózt, hangulatot vagy irodalmi élményt tükröznek kamaszcs, ötletszülte képekben. Még nem alakult ki a sajátos, Radnótit mindenki mástól megkülönböztető egyéni látásmód és nyelv. Mindazonáltal már zsenyéiben is feltűnik sok olyan vonás, amely későbbi, érett költészetének sajátja lesz. Más szóval, amit a különböző „izmusoktól” tanult, azt továbbviszi és beépíti, letisztult és kikristályosodott formában, későbbi klasszikus korszakának termésébe is.

A Radnóti verseiben leggyakrabban előforduló igepárok egyike, a *csillog-csillan*, már 1927-től kezdve rendszeresen megjelenik, néha még erősen Adyra emlékeztető, csupa nagybetűs szimbólummal teli szövegkörnyezetben: „A Mosoly... morzsáiból gyúrtál csillogó, szépszinű, fűrge Kacajgolyókat” (Szerelmi ciklus 7., 1928), máskor viszont már autentikus érzést tükröző sorokban, jelezve a költőben rejlő mélységet: „Csodalátó szeme kicsillan kamaszévei unt undorából” (Szerelmi ciklus 2., 1928). A *villog* ige, képzett alakban, ugyancsak megtalálható a már említett 1925-ös A Duna partjában, majd a Szerelmi ciklus 7.-ben: „két nagy ajkad megfeszült villogó fogaidon”, ahol a korai versekben erotikus asszociációjú *feszül* ige is hozzá társul. A mozzanatos *villan* csak az 1931–33 között íródott Előhang-ban bukkan fel: „izzad a késem s ugrálva *villan* át a harci poron”; ugyanitt folyamatos alakja is kétszer előfordul, szintén a késre vonatkoztatva. 1927-ben jelenik meg először a *csattan* az erősen adys hangulatú Futottál már-ban, a mozgalmasságot még fokozó igekötős alakban: „néhány régi, szent szerelem / egy rég várt csókban összecattan”, és ismét: „*csattanó* csókok éji delén.” Ugyanitt a *csillan* és *surran* mozzanatos igék is szerepelnek. A folyamatos *csattog* 1929-től kezdve többször felbukkan érzéki vonatkozásban, a madarak szárnycsattogásával magát a szerelmi aktust jelképezve (Az áhitat zsoltárai 1, 7, Tavaszi

³ Hajnali kert, 1938.

vers).⁴ Ugyancsak Az áhítat zsoltárai 6. versében jelenik meg először a *pattan* jelzői alakja: „*Pattanó virágú bogaras réten*”, a madaraknak prédikáló Szent Ferencsel kapcsolatban. Egyébként ez lesz Radnóti egyik leggyakoribb mozzanatos-hangfestő igéje, amelyet leginkább az állatvilág és általában a természet dinamikájának ábrázolására használ. A szöcske háromszor, a mókusz kétszer, a bolha, az őzbak és a tücsök egyszer *pattan* verseiben, de *pattan* a felleg zsákja, az ég, és a tócsa is. Az ifjú erővel, vidáman felzendülő induló, a tavasz, a rügyfakadás, a megújulás öröme sugározza a verssor: „*Pattan a fákon dallal a hajtás*” (Tavaszi vers, 1929). És később, az elembertelenedett, háborúra készülő, felfordult világban is fel tudja még idézni az elveszett paradicsom, az áhított „könnyüléptü béke” vízióját: „Arany napoknak alján *pattanó labdák*” (Himnusz a békéről, 1938). Ugyanakkor a *pattan* egyike lesz azoknak az igéknek, amelyek az utolsó évek verseiben szinte teljesen ellenkező előjelű, harcias töltést kapnak. A folyamatos *pattog* csak a Férfinaplóban jelenik meg 1931-ben, a legkézenfekvőbb képzetársítással a tűzhöz kapcsolva, a hasonlatban szereplő *köpní* ige azonban már itt is a düh, a dac, a lázadás jelképévé teszi: „*Pattogni* és köpní szerettem volna, mint a tűz” (Férfinapló, 1931. december 8). A Tűzhimnuszban is kétszer szerepel hagyományos kapcsolatban: „*Pattogó* szavú tűz, te”, és forradalmi asszociációja az Ifjú szívekben élék című Ady-vers motívumát idéző sorokban válik világossá: „hogyha lázadsz, jövendő / fiatal koroknak embere hirdet / s *pattogó* hittel számat ad életedről” (Kortárs útlevelére, 1934).

A *pattan* ige továbbra is fontos szerepet tölt be. A friss, fiatalos erőt sugárzó, a természet, az állatvilág dinamikus mozgását érzékeltető ige a második periódusban még többnyire pozitív jellegű, a táj apró részleteinek találó megfigyelésekre épített, realista megérezkítést szolgálja. Az egyéni menekülésnek a „Mint a biká”-ban felcsillantott lehetősége után a kollektív megváltás, a „könnyüléptü béke” reményét idézi meg a korszakot mintegy lezáró 1938-as Himnusz a békéről című költeményben: „A szőlőszemben alszik így a bor / ahogy te most mibennünk rejtezel. / *Pattanj ki hát!*” Ez Radnóti egyik utolsó optimista hangú verse; utána már az Eklogák következnek, és mindenfelől a halál közelgő lépteit halljuk.

Az 1936-os év új igéi közül említésre méltó a *pendül*. Színesztéziás kapcsolatokban jelenik meg először: „Halk hangot ad a fény, / a párkány éle *pendül*” (Bizalmas ének, 1936); itt a természettel való azonosulást érzékelteti. Ezenkívül még csak egyszer fordul elő, de ott rendkívül fontos szerepet tölt be, elsőként ábrázolva a lélek különválását a világtól, menekülését a költészet fellegvárába, „a *pendülő*, kemény / szabadság tágas és / széles tetőire” (Huszonnyolc év, 1937).

Itt kell szólnunk még a *lebben* mozzanatos és hangfestő igéről, amely szintén korán megjelenik, ugyancsak egy Ady-ihletésű versben: „Régi titkok illata *lebben*” (Levél, 1927), majd a szerelem témakörébe vallási illúziókat vegyítő Az áhítat zsoltáiraiban (7. vers, 1929): „apró vércseppek koszorúja / *lebben* a homlokunk felé”. Ezután egy időre eltűnik, csak 1936-ban bukkan fel újra, hogy felvegye végleges képzetársítását a lélekkel. Folyamatos párja, a *lebeg*, 1932-ben lép be Radnóti költészetébe egy a természetből vett megismerés keretében: „a fák fázó bokájuk bugyolálják a *lebegő* levelekkel”

⁴ Hasonló színezetet nyer a *csörgő* is az 1930-as Kis kácsa fürdik-ben: „és engem kíván ő *csörgő* / fogakkal két énekes combja közé”.

(Tavasza jósolok itt, 1932). Ezután nem találkozunk vele 1938-ig, de akkor az Első ekloga utolsó sorában olyan markáns metaforában találjuk, amely meghatározza egész további asszociációs körét: „alkonyi lepke *lebeg* már s *pergeti* szárnya ezüstjét”. Minden a halálra utal itt: az alkony, amely az éjszaka közeledtét, az elmúlást jelzi, a *pergeti* ige melankolikus, az idő szüntelen és feltartóztathatatlan múlását felidéző hangulata, és végül az ezüst, amely a harmincas évek végétől már a halál színe volt Radnóti költészetében, s amely „mintegy mindent lezárva, most már rendszeresen a vers végén szerepel”.⁵

Radnóti sajátos jelrendszerében a mozzanatos igék is meghatározott és világosan kimutatható szerepet töltenek be.

A szegedi évek alatt jelent meg Radnóti első három verseskötete, a Pogány köszöntő (1930), az Újmódi pásztorok éneke (1931) és a Lábadozó szél (1933). E korszakából származó verseinek legtöbbször az expresszionizmus stílusjegyeit viseli magán: a költő tetszés szerint, belső indulatoktól fűtve, szubjektívan változtatja a realitást, és az impresszionizmus passzivitásával ellentétben aktívan, szenvedélyesen, szinte robbanó dinamikával alkotja képeit. Szakít a kötött versformával, mert a szabadverset alkalmasabbnak találja egyéni látásmódjának kibontakoztatására.

Milyen Radnóti látásmódja? Ráillenek Hermann Bahr szavai: „az expresszionista költő lelki szemeivel lát, és mást lát, mint testi szemeivel. Továbbá mást lát, mint amit egy másik ember a maga lelki szemeivel.”⁶ Radnóti ezen is túlment egy lépéssel: nemcsak a szemeivel látott, hanem egyszerűen minden érzékszervével, és ugyanígy, az összes érzékekre egyszerre hatva tudott láttatni is. Mintha valami csodálatos komputer dolgozott volna az agyában, amely az érzékszervek ötféle nyelvén érkező információáradatot úgy integrálta egységes egészéssé, mindig abból a nyelvhől véve szavait, amely a helyzetnek a legjobban megfelelt, hogy a végterméket még az is meg tudja érteni, aki „nem beszél az összes nyelveket”. Más szóval, Radnóti mestere az érzékek eszperantójának: tapintásérzettel illusztrálta a fényt, színnel a hangot vagy az illatot: „felhő telepszik asztalomra / s arcomra *nedves fény perog*” (Hispania, Hispania, 1937); „Táncosmedrű, *fehérnevetésű* patak” (Októbervégi hexameterek, 1942); „Szirom borzong a fán, lehull; / *fehérlő illatokkal* alkonyul” (Naptár, 1941). És végül az egymást kiegészítő és kidomborító különféle érzéki benyomások együttesével elvont fogalmakat és bonyolult lelki folyamatokat tud érzékeltetni anélkül, hogy azokat nevükön nevezné. A félelmet így illusztrálja: „Fekete tájak tükröződnek / sötétén *összecserenő* fogaimon” (Szerelmes vers, Boldogasszony Napján, 1930).

Az alkalomszerűen kialakított szinesztéziás áttételek világát már csak egy lépés választja el a prousti állandósult asszociációktól, amikor egy-egy szín, hang vagy illat mindig ugyanazt a múltbeli képet, jelenetet, hangulatot vagy személyiséget idézi fel. Valószínűleg éppen azért volt Proust olyan erős hatással Radnótira, mert szemléletében a költő saját lelki beállítottságát látta tükröződni. Birnbaum Marianna így ír erről: „Az **I k r e k h a v á n a k** témájában is érezhető a prousti behatás, hiszen a kötet témája múltbeli eseményekre való visszaemlékezés. A z e m l é k e z é s a k t u s á t b i z o n y o s v i s s z a t é r ő s t i m u l u s o k v á l t j á k k i, vagy éppen az emlékezés

⁵ Birnbaum Marianna: Radnóti színei.

⁶ Idézi Nemes István i. m.

váltja ki ezeket. . . ritkán idézik a gyermekkort a maga teljességében, hanem inkább *pars pro toto*, kiragadva egy-egy ízt, illatot vagy mozdulatot. . . És megfordítva, egy pillanatnyi illat vagy érintés felidézi egész lényüket és a velük kapcsolatos élményeket.”⁷ Radnóti gyermekkori élményeit, nevelőanyjának, kishúgának vagy Eduárdnak alakját bármikor elő tudja hívni egy-egy érzéki impulzus segítségével, akárcsak barátja, Jean Citadin, orrának támasztott mutatóujjával, vagy Proust a madeleine-nel. Munkaeszköze, a szó is gyakran új, állandósult érzelmi tartalommal bír. Egyes szavakat szokványos jelentésüktől eltérő vagy intenzívebb evokatív értékkel ruház fel, úgyhogy a szó legszorosabb értelmében saját nyelvet alakít ki. Nem szimbólumokról beszélünk itt: ilyen Radnótinál a Nap = élet, szél = forradalom képzettársítás. Inkább arról, hogy Radnóti költői nyelve rejtjeles írás, amelyben az ábécé ismert betűit felcserélték, és azok igazi jelentését csak az összes kontextusban való előfordulásuk összevetésével állapíthatjuk meg. Lesz olyan „betű” is, amely saját magát jelenti, és a kód időről időre megváltozhat. Ezt a rejtjeles írást, Radnóti magateremtette költői világának belső jelrendszerét segít megfejteni szóhasználatának, jelen esetben mozzanatos igéinek vizsgálata.

A harmincas években, expresszionista korszakában, Radnóti költészete még kiforratlan. Stílusa kifejező és dinamikus, de korántsem egységes. Tudatos különbözőni vágyása miatt hangja nemegyszer erőltetett, szándékosan meg-hökkentő vagy éppen groteszk: „*burukkoló galamb*” (Hont Ferenc, 1932); „*alkarján billenő sólymaival*” (Kedd éji groteszk, 1931); „*vidám csvargók ölelnek most a reccsenő ágú bokrok alatt*” (Tavaszi vers, 1930); „*Két felhő az égen összecsikordult*” (Taj, 1932); „*zuttyanó ág*”, „*összekocódtak*” (Ének a négeréről, aki a városba ment, 1932). Másutt őszintén igyekszik magáévá tenni a vidék szókincsét, a tájszavakat. Ez persze nem mindig sikerül, így például a *kammog* esetében sem, amely 1931-ben két versében is szerepel teljesen azonos környezetben, de utána soha: „*megöszült fákat mutatok néktek hogy lássatok és / kammogó hegyeket akik letérgyepelnek*” (Most fölfújom, 1931–33) és „*— Nézz körül, kammogva jönnek / a környező héthegyek és / elédtérgyepelve áldoznak könnyü porral*” (Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból, 1931). Egyébként ez a jelenség, egy-egy szó hirtelen többszöri felbukkanása néha alig egy-két nap különbséggel íródott versekben, Radnóti szóhasználatának jellemző sajátossága. Én *idényszavak*-nak nevezném őket.

Ebben az időszakban kerül kapcsolatba a költő a szegedi fiatalok falukutató mozgalmával — ezzel is magyarázható, hogy verseiben megjelenik a vidék. A tájrajz ekkor még nem hordoz mélyebb társadalmi-politikai mondanivalót, de erőteljes, mozzanatos igéktől duzzadó képei magukkal ragadnak: „*csillanó földeken csörren / ütődő szárba szökkenve a búza*” (Köszöntsd a napot, 1929). A *sikolt/sikongat* igepár itt az érzéki öröm, illetve az életöröm kifejezője: „*napbadobált / csókjaink után boldog torokkal / így istentelenül fölsikoltunk!*” (Pogány köszöntő, 1930); „*a tarlón / már sikongva jár a lány ha fúj a / szél szoknyák alatt kemény a combja*” (Játékos vers aratás után, 1930); „*kedvesem arany varkocsán sikongat a napfény*” (1931 április 19). (Mind a nap, mind az arany szín az életet jelképezi Radnótinál.) Az 1928-as Sirálýsikolyban viszont forradalmi színezetet kap: „*Vészes sirálýsikollyal ha fölsikoltok / nem*

⁷ Birnbaum, M. i. m. 8, 16 (kiemelés: V. Zs.).

hallja senki pedig / testvéreim / a milliók / *sikoltanak*”⁸. A *sikolt* ige nem kapcsolódik tartósan egyik területhez sem; később is felváltva fejez ki életörömöt (Hajnali kert, 1938), lázadást (Törvény, 1935), végül pedig, mint Radnóti egész szókincse az utolsó években, a rémületet érzékelteti: „Körülnéz néha s *felsikolt* az év” (Tajtékos ég, 1940).

Más mozzanatos igék is megjelennek forradalmi töltésű sorokban: „zsebeikben *pattanva* kinyílnak a bicskák” (Kerekedő mítosz, 1931–33); „gazdagok *szusszanó* tálai fölött még mindig pára leng” (Szerelmes keseredő, 1931); „féloldalt *billen* gazdag zsákokban a zsákmány” (Kedvetlen férfiak verse, 1931). A városi zsargont, a prolibeszédet, a „pesti dumákat” is megpróbálja Radnóti beépíteni szókincsébe, de ez sem jár több sikerrel, mint a tájnyelvvvel kapcsolatos igyekezete. A munkásmozgalom és a forradalom alapjában véve éppoly idegen tőle, mint a falu és a vallás. A „szemes pofával figyel *suhanásom*” (Előhang, 1931–33) vagy az „égnék *puffantja* dühös hajunkat a nemzetes / kórság, mert szuronyok közt élünk *pukkadásig*” (Betyárok verse, 1933), vagy a „*szotyogva* egymásra hajló” és „*rottyogva* növvő” virágok nem tartoznak maradandó értékű képei közé. Vadhajtások ezek, amelyek gyorsan el is tűnnek, amint a költő megtalálja önmagát, elsőnek a Férfinapló című ciklusban.

A Férfinapló a szegedi évek termésének legjava: benne kikristályosodik a költő egyénisége, tematikája és stílusa. Kezdi átlátni sorsának realitásait: a sehová sem tartozást (Személy harmadik, 1932), a vihar (forradalom? háború?) közeledtét (Fütytel oszlik a béke), és megérinti — még csak másokra vonatkoztatva — a költőhalál gondolata is. Ennélfogva a forradalmi gondolatot képviselő *patog* kivételével mozzanatos igéi is halkabbak és hétköznapiak. *Biccent, huppan, pottyán, zuttyan* — mintha illúzióinak elvesztése tükröződne a passzív, lefelé irányuló mozgásban: „Huszonhárom évem *huppan le* súlyosan” (1932 május 5); „mint szekérről *lepottyant* hatalmas kutyakölyke” (Ének a négerről, aki a városba ment, 1932). Érdekes vonás még a sok részhangos hangutánzó ige megjelenése, amelyek korábbi harsány hangját is letompítják: *setten, szuszog-szusszan* (1931); *suhog, zötyög, zuttyan* (1932), *sziszeg-szisszen* (1933).

Radnóti költészetének második, realista korszakát következő három kötetének versei képezik: az Újhold (1935), a Járkálj csak, halálraítélt (1936), és a Meredek út (1938). Kiindulási pontja az Újhold első verse, az 1933-as Mint a bika, amelyben a költő mérlegeli addigi életét és felméri az előtte álló lehetőségeket. Az első szakasz a múlt, s erőteljes, robbanó igéinek sora a költő előző korszakát idézi: „*fordul*, szarván a sűrű / *repedő* levegővel és *dobbantása* nyomán / gyötrött fő s föld *fröccsen* a rémült legelőn szét.” A második szakasz a válaszut (*megtorpan*), a menekülés lehetősége (*elpattan* a széllel) a közeledő veszély (*sziszegve*) elől és a költő elhatározása, hogy nem menekül. Ez a döntés a továbbiakban ott van mindennek a mélyén, és meghatározza a költő életérzését, amelynek elemeit újonnan megjelenő igéinek kontextusa is híven tükrözi: „*lepotyognak* a kert / fészkei rémülten a fák tetejéről / s minden *összetörik*” (Vihar előtt, 1934); „immár a félelem sokszor szíven *érint*” (Háborús napló, 1935–36); „csiklandós lábam szára csontján / az összeforrt szilánk is újra *roppan*” (Egy eszkimó a halálra gondol, 1935). Rémület, szorongás, és a halál víziója, amely a múlt idejű igealakkal balsejtelemből a befejezett tény

⁸ Radnóti azonosulni próbál a tömegekkel, de ez egyelőre csak póz.

bizonyosságává válik az 1942-es Ha rámfigyelsz-ben: „hogy bordán *roppantott* a rémület”.

Ugyancsak 1935-ben jelenik meg két, a mozzanatosság határát súroló ige, amelyek csak igeikötős alakban válnak igazán mozzanatossá, a *borul* és a *zuhan*: „s most *béborult*” (Július, 1935), „s a hó *kezd* mindenhol a hóra *zuhanni*” (a *zuhan* igét itt a *kezd* teszi mozzanatossá). A két ige először a tájrajz ártatlan eszközüének tűnik, de valójában a külvilágban és a költő „belső tájain” egyaránt végbemenő elborulást, elkomorodást, a lefelé ívelő, negatív folyamatok meggyorsulását jelzik. A Háborús napló már jobban érzékelteti ezt a kettősséget, a költő befelé fordulását, a világtól való elszakadását és a lélek magaslataira való költözését: „Magasban élek s kémlelek: / körül *borul*.” Az utolsó, végsőkig letisztult versek egyikében, ahol már egyetlen felesleges szó sincs, egymás mellett szerepel a két ige: „szemed kékjét csodál-
tam épp az égen, / de *elborult* s a bombák fönt a gépben / *zuhanni* vágytak”; majd ismét: „ha kell, *zuhanó* lángok közt varázslom / majd át magam” (Levél a hitveshez, 1944). És végül a költő legutolsó versében, a közvetlenül halála előtt írt 4. Razglednicában eléri a mélypontot, ahonnan tovább zuhanni már nem lehet: „*Mellézuhan*tam, átfordult a teste / s *fesz*es volt már, mint húr, ha *pattan*.”

A „fent” és „lent” a Huszonnyolc évben felcsendülő kontrasztja is viszatérő motívummá válik, pl. „a fényben *föllebeg* / a nap felé egy rózsaszín flamingó” (maga a költő) (Huszonkilenc év, 1938); „az *összetört* világ a föld felett lassan *lobog*” (Negyedik ecloga, 1943); „Ó, de te *lobbanj* föl az ősz, a halál fölé” (Nyugtalan őszül, 1944). A *lobban* ige 1937-ben szerepel először, míg folyamatos párja már 1932-től előfordul, egyszer-kétszer a kedves hajára vonatkoztatva (Téli vers, Este a kertben, Bizalmas ének), de legtöbbször valamilyen indulat kifejezőjeként: „Folyton *lobog*. Zászló ő az ájtatos / zenék fölött” (Hont Ferenc, 1932); „rögeszméim között ím *lobogva* futkosok” (Csodálkozol barátném, 1941); „így él benned a düh? ilyen égi, konok *lobogással*?”; „indulat úz, s a szemedből *lobban* a villám” (Nyolcadik ecloga, 1944).

Radnóti érett költészetében a tájrajz allegorikus szerepet tölt be. A költő természeti képekbe burkolja társadalmi-politikai mondanivalóját, mindazt, amit nyíltan kimondani nem lehet. Már a Lábadozó szél kötetben is beszél „hős nyár”-ról és „harcis fenyők”-ről, az 1935-ös Törvényben pedig következetesen végigvezeti a természet és a társadalom ciklikus változásának párhuzamát, a lázadás törvényszerűségét.⁹ Az Októberi erdő (1937) már nyílt ellenállásra szólítja azt, aki nem akar úgy járni, mint a „bogárpáncél, mely *széthasadt*”. Az 1938-as Hajnali kert impresszionista elemekkel keveri a realista ábrázolást, szép példája annak, hogyan őrizte meg és építette későbbi verseibe Radnóti korábbi korszakaiban összegyűjtött stílárís „kincseit”: füvek *sikongnak*, virágok szára *fordul*, megvillan a fény, toll *villan*, kakaska *kukkorékol*, rigó *pityeg*, a kert *susog*, *felfénylik* egy szalmaszál. A táj költészetében emberi tulajdonságokkal rendelkezik, vagyis antropomorf: „felhőiből kilép a nap, tört lábát hűvös vízbe mártja, szinte *loccsan*” (Parton, 1936); „fölte *összehajolnak* / a hallgatag hó s a *plettyka* szél” (Ballada, 1936); „puha / földet kaparász az ezerjű gyökér / és a tücsökugrás kicsi zaja *pattan*” (Lomb alatt, 1936).

Radnóti utolsó korszakában költészetéről mindensallang lehullik, versei klasszikusan egyszerűek és tömörek. A költő a realitás két szintjén mozog:

⁹ Vizsgált igéink közül a *potyog*, *kopog*, *pillant*, *sikolt*, *bólint* igék fordulnak elő benne.

egyrészt a „látott” valóság, a természet, a táj részleteinek plasztikus ábrázolásában remekel, másrészt a „tudott” valóság lelkében tükröződő képeit örökíti meg, lelkének „belső tájain” barangol.

A két világ először párhuzamosan, egymás mellett jelenik meg Radnóti költészetében. Ahogy azonban a boldogság és béke emlékei egyre távolodó álmokképekké válnak, és a jelen nyomasztó realitásai, a háború, az ember elaljasulása, „az öklök érvei” egyre komorabb és fenyegetőbb formát öltenek, az élet és álmok viszonya sajátos metamorfózison esik át. A „La vida es sueño” calderóni gondolata, Walter von der Vogelweide „O we war sint verschwunden alliu miniu jar?” és Ronsard „Il faut laisser” motívuma uralkodik el Radnóti gondolatvilágán.¹⁰ Költészetének utolsó, 1937-től haláláig terjedő periódusában az élet és az álmok helyet cserél, a már nemcsak a társadalomból, de az életből is kirekesztett költő egyre inkább befelé fordul, ismerkedik a halállal, a test helyett a lélekre koncentrálnak, egyéni sorsa helyett versei és az emberiség jövőjére.

A test és a lélek különválási folyamatának kezdetét¹¹ a *rebben* ige megjelenése jelzi 1937-ben, ekkor még a Kosztolányi halálára írt Ének a halálról: „felrebbenő madár fenn sírdogál! / A lélek oly ijedt és *lebbenő*, / akár a hús, könnyűszárnyu felleg, / melyre forró csillagok *lehelnek*” (Ének a halálról, 1937). Nem is kell a sorok között olvasnunk, Radnóti világosan kimondja a kettéválás tényét: „mi egy világ volt, kétfelé kering!” És nem is a testért aggódik, hiszen az a természet örök körforgásában „zöld *lobogással* tér majd vissza”, csak a lélekért: „Őrizd Uram, a lélek útjait.” Mind a *rebben*, mind a már említett *lebben* ettől kezdve a lélek igéje lesz. A kétfelé válást jól érzékeltetik a következő sorok is: „Szálldos az úton a láng / s *lebben!* fele fény [lélek], fele vér! [test] / *lebben* a szélben az égő / barna levél” (Nyugtalan őszi, 1941). A *lebben* átalakulásának utolsó állomását, a költő teljes befelé fordulását jelzik a kísérteties szépségű sorok, egyben az élet és álmok szerepcseréjét is példázva:

most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről *lebensz*, így vetít az elme;
valóság voltál, álmom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva¹²

A *lebeg* inkább a halállal van hangulati kapcsolatban: „fölttem nedvesen / egy kondorpár *lebeg*” (Dal, 1939); „aknák *lebegnek* mindenütt, virraszt az érzékeny halál” (Lángok lobognak, 1939), de egy helyen a *lebegő* lélek is szerepel, a Babitsról szóló Csak csont és bőr és fájdalom-ban. Úgyszintén a *lobog* is a lélekkel kerül kapcsolatba ezekben a sorokban: „Lángok *lobognak* és kihunynak lassan s mindörökre / katonák lelke száll most a fényes délkörökre” (Lángok lobognak, 1939).

Radnóti utolsó költői periódusára a letisztult érzésvilág, a klasszikus metrumhoz való visszatérés és „a világ apró *rebbenéseinek*” finom ábrázolása jellemző. A színek szinte teljesen eltűnnek az utolsó évek verseiből, helyettük a fény és árny játékával és hanghatásokkal dolgozik a költő,¹³ mint például

¹⁰ Calderon: Az élet álmok; Walter von der Vogelweide: Ó jaj, hogy feltűnt minden (Radnóti fordításában); Ronsard: Utolsó szonettek, No. VI.

¹¹ Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Novi Sad, 1965, 143.

¹² Levél a hitveshez, 1944.

¹³ Bori i. m. 145.

ezekben a finoman árnyalt képekben: „A holdtól cirnos éj *mozdul* fejem fölött / s *zizzenve röpvenő* kis álmokat vadász” (Tétova óda, 1943); „Az este *loccsant* és a hosszú fák / *elúsztak benne*” (Két töredék, 1939); „Az *ellebegő* fény hulló ködbe harap” (Nyugtalan őszi, 1941). A táj nem csupán hangokban nyilatkozik meg, hanem a „beszédes csend”-ben is: „Már *csöppen* a csönd a falakról” (Szerelmes vers, 1939); „*beleharsog* a szívbe a csönd s a jaj kirepül” (Egyszer csak, 1942).

A negyvenes évek új igéi finom, halk hangokat és mozgást fejeznek ki: *csöppen, kaccan, koccan, toppan, zörren, csobban*. És még valami: kitörve a szóképek burkából, az eklogákban most először, leplezetlenül megjelenik a *rettegés*. Miért váratott magára ilyen sokáig ez a szó, amikor az érzés már csaknem egy évtizede élt a költő szívében? Radnóti lelki alkotásának tipikus vonása mutatkozik meg ebben: a rosszat, a félelmetest mindig csak valamiféle védő mechanizmuson, szűrőn keresztül engedi magához, és kerüli a közvetlen szembesülést.¹⁴

Az utolsó években, az átélt testi és lelki gyötrelmek hatására, Radnóti egész szókincese drasztikus változáson esik át. Az igék érzelmi töltése is (kevés kivétellel) megváltozik. Vizsgáljuk meg például a mozgás alapigéjét, a *mozdul*-t, amely annyira általános, hogy nem várnánk tőle árnyaltságot, újabb hangulati jelentést. Eleinte természeti képekben találkozunk vele: „Semmit sem *mozdul* az égen / mégis szirmokban hull a vaksötét” (Déltől estig, 1935); „fészében *megmozdul*, nőni akar, s puha / földet kaparász az ezerujju gyökér” (Lomb alatt, 1936). De az 1939-es Köszöntő eszkatologikus „a csillagrendszerek hona *moccanni* néki szűk lehet” szóhasználatáról 1944-re már minden romantikus sallang lehullik, csak a puszta, félelmetes tény marad: „A semmiségbe lép, / ki most *mozdulni* mer” (Ó, régi börtönök, 1944). Az eleinte pozitív hangulati erővel bíró, dinamikus *pattan* metamorfózisa is teljessé válik. A tótágot álló világban pozitívumok helyett negatívumokból ál a realitás; a boldogság, a béke, a nyár már csak emlék, és rügyfakadás helyett jégvirágok nyílnak az ablakon: „Lassan játszik a fagy s mint a halál komoly / jégből gyöngé virág *pattan* az ablakon” (Mint a halál, 1940). S végül az utolsó akkordban az élet ellenpólusaként a halált leíró „mint húr, ha *pattan*” pontot tesz a költő életművére.

A mozzanatos igék közül nyilvánvalóan sok az egyben hangutánzó vagy hangfestő is, s ezért szinte lehetetlen külön tárgyalni e két kategóriát. Az emberi vagy állati hangot utánzó igék nagy számban és változatos alakban vannak jelen Radnóti költészetében, gazdagítják stílusának érzékletességét, de ritkán rendelkeznek a szokványostól eltérő jelentéssel vagy érzelmi töltéssel. Annál inkább a hangfestő igék! Ki ne érezné pl. a halál lehelletét a *suhog* ige hallatára, amelynek réshangjai a fuvallat fizikai érzetét keltik? A szövegösszefüggés önmagáért beszél: „Ó *suhogó*, feketeszárnyú háború, / szomszédból szálló rémület” (Hispánia, Hispánia, 1937); „És *suhogó*, teli csönd hallgat utána” (Mint a halál, 1940); „angyal *suhog* át a sötéten. / Nesztelenül közelít, / mély havon át a halál” (Naptár, 1941); „újra *suhog* ma a tél vad jóslata” (Ötödik ecloga, 1943); és „száll a halál fehér, szép *suhanással*” (Nyugtalan őszi, 1941). És ki ne borzongna meg a *pereg* melankolikus szépségétől már akkor is, amikor még csak szokványos értelemben, gyöngysorra vagy homokra vonatkoztatva halljuk? Hogyan is születhetett a borzalom éveiben ilyen

¹⁴ Birnbaum, M. i. m. 9.

csodálatosan békés, idilli kép: „alszik a pergő búzaszemekben a nyár” (Éjszaka, 1942)? Azért az elmúlás gondolata soha nincs túl messze, az egyetlen mozzanatos igealak a halálhoz fűződik: „S halott-e már a *perdülő* szírom / ha *hullni* kezd? / Vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?”¹⁵

Radnóti leggyakoribb hangfestő igéje a *hull*. Változatlan frekvenciával vonul végig az életművön, és a *halál* szóéval azonos mássalhangzói szemantikai, a különösen lágy kettős *l* pedig hangtani szempontból kölcsönöz az igének lankadt, bánatos hangulatot: „Az égből fáradt fények *hull*dogáltak hunyt szememre” (Huszonkilenc év, 1938); „szirmokban *hull* a vaksötét” (Déltől estig, 1935); „avarra *hull* le ma már a dió, / nem *koppan*. S bomlik az értelem (Nyugtalan őszül, 1941).

Az első versek egyikében még a wertheri világfájdalmat érzékelteti: „a fájdalmak kertjéből jöttem / könnyes folyókon *hullató* ligeteken / és zokogástól *rengő* réteken át” (Variáció szomorúságra, 1929), de vannak derűs vonatkozásai is, pl. az „április aranyként *hull* a fán át” költői képe (Április II, 1935). És végül, mintha minden kedves igéjétől elbúcsúzna Radnóti, az utolsó hetek-hónapok hangulatát társítva hozzájuk: „az éber lét útjára *visszahullva*”, „a 2×2 józansága *hull* rám” (Levél a hitveshez, 1944).¹⁶

Végül a hangfestő igék még egy csoportjáról szeretnék szólni, az egyzótagú, nazális *ng* kettős hangzót tartalmazó *leng*, *ring*, *kong*, *zeng* stb. csoportról. Közülük a *ring* a leggyakoribb, 29-szer fordul elő, hol magát a ringató mozdulatot, hol az általa kiváltott hangulatokat idézve. Ez a hangulat egy korai versben kissé ríktó, expresszionista köntösbe öltöztetett őszinte életöröm: „nyíló ölében *ring* a füvek füttyökbe fakadása” (Vihar után, 1930); máshol a Decemberi reggel munkáséletből vett, de nem túl találó metonímiája: „hat érdes reggel gondja *ring*” (1936); a Tajtékos ég disszonáns, össze nem illő, mégis (vagy éppen ezért) hatásos képe már Radnóti mesteri alkotó szellemét dicséri: „Tajtékos égen *ring* a hold, / csodálkozom, hogy élek” (1940); és végül a már álommá vált boldogságot idézve halk határozóival: „s úgy *ringatott* szelíden” (Tarkómon jobbkezdeddel, 1941); „Két karodban *ringatózom* csöndesen. / Két karomban *ringatózol* csöndesen” (Két karodban, 1941). Érdekes a helyzet a Koranyárban, melyben az analógiát a *zizegve* segítségével teremti meg:

Kis réten ülök, vällig ér a fű
s *zizegve ring*. Egy lepke kószál.
S *zizegve* bomlik bánatom.¹⁷

Gyakran fordul még elő a *leng* (27-szer) és a *zeng* (19-szer). A *leng* legtöbbször a szomorúság egy árnyalatához kapcsolódik: „kalapja körül a kedve *leng* ijedten, mint . . . a méla bánat” (Advent, kései ember, 1929); „*lengetem* hajnali szomorúságom” (Jámbor napok, 1929); szítálva *leng* a szomorúság” (Változatok szomorúságra, 1930); de *leng* „a följánlás áhítata”, a halál, „a halál zászlaja, ősz haj”, és az árnyék is. A legsötétebb tónusú kép kétségtelenül: „az utcán béke *lengett*, s valami borzalom” (Béke és borzalom, 1938). A *zeng*,

¹⁵ Ikrek hava, utolsó oldal.

¹⁶ A *hull* összesen 71-szer fordul elő, ez kb. háromszorosa a leggyakrabban előforduló, tárgyalt igéknek.

¹⁷ Koranyár, 1939.

bár gyakran előfordul, nem alkot szokatlan vagy meglepő kombinációkat, kivéve talán a Tétova óda e sorait:

a tárgyak összenéznek
s téged dicsérnek, zeng egy fél cukordarab
az asztalon és csöppje hull a méznek¹⁸

A kevésbé gyakori egyszótagú nazálisok közül érdekes a *dong*, a napfényt. illetőleg az estét anyagszerűsítő megszemélyesítésekben: „*dong* és csomókban hull már a napfény” (Hőség, 1933); „az este a fák ága közt forog / és egyre *dong*” (Háborús napló, 1935–36). A *zsong* és a *zöng* ritka előfordulásuk ellenére is emlékeztetések, mert a költői életmű tragikus záróakkordjainak komorságát oldják fel egy-egy pillanatnyi boldogsághangulattal, a kedves haját vagy a békét idézve: „hát hallgatok, míg *zsong* körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány” (Levél a hitveshez, 1944); „a régi hús verandán / a béke méhe *zöngne*, míg hűl a szilvalekvár” (Eröltetett menet, 1944).

Az anyag elemzése során észrevettem, hogy egy-egy ige rövid időre eltűnik Radnóti költészetében, mint a meteor, ugyanabban az évben, hónapban, néha egy-két napon belül írt versekben is előfordul, azután eltűnik. Röviden már utaltam erre a jelenségre *idényszavak* című alfejelet alatt, és most ezekből szeretnék néhányat felsorolni: *cseng*, *csöppen*, *didereg*, *feszi*, *guggol*, *kammog*, *kaccan-koccan*, *pereg*, *pislant*, *potyog*, *rebben*, *ropog*, *roppan*, *setten*, *süpped*, *zizzen*. A lista csak a ritkábban előforduló „idényigéket” tartalmazza, általában 3–6 alkalommal szerepelnek a költői műben, és ebből néhányszor egymáshoz rendkívül közeli időpontban. Részletes vizsgálatukra itt nincs lehetőség, de táblázatba foglalva kommentár nélkül is bepillantást nyújtanak a költészet, a vers születésének műhelytitkaiba. A költő képzelete időnként feldob egy-egy szót, játszik vele, kipróbálja különböző helyzetekben. Az eredmény vagy az, hogy az idényszót a költő „kiírja” magából, s azután, mint alkalmatlant, elveti és nem használja többet (*kammog*, *guggol*, *pislant*, *setten*) — vagy pedig kulcsfontosságú szóról van szó, amely hirtelen robban be Radnóti tudatába egy-egy adott pillanatban, és megjelenésének időpontja a kort, és azon belül a költő lelkiállapotát regisztrálja. Ilyen pl. a *feszi*, amely 1928–30 között hétszer szerepel a korai versekben, aztán eltűnik, és csak 1944-ben, az utolsó versekben jelenik meg újra, megváltozott töltéssel. A *pereg* igének három egymástól élesen elhatárolt időszak van, Radnóti mindegyik korszakára jut egy. A *süpped* a halálsejtelem szorongató valósággá válásáról ad számot 1939-ben, a *rebben* pedig a test és lélek különválásának kezdetét rögzíti 1941-re.

Radnóti mozzanatos és hangfestő igéinek vizsgálata után általános tanulságként azt vonhatjuk le, hogy azok a költőnél, ha nem is mindig tudatosan, de rendszert képeznek. Állandósult vagy időszakos fogalmi, képzettársítási kapcsolatokat, alapjelentésüktől különböző vagy intenzívebb fogalmat, gondolatkört vagy lelkiállapotot reprezentálnak. Előfordulásuk gyakorisága, megjelenésük és eltűnésük időpontja mindig jellemző az adott költői korszakra.

¹⁸ Tétova óda, 1943.

FÜGGELÉK

I. A leggyakrabban előforduló mozzanatos és hangfestő igék megjelenési sorrendje Radnóti költészetében*

1925	<i>villog</i>
1927	<i>csillog, csillan, csattan, feszül, lebben, suhan, csikorog, csörren, harsan, lehel, reped, surran</i>
1928	<i>sikolt, hull, leng, zeng, kong, csordul, dobog, hasad</i>
1929	<i>csattog, csurran, füttyül, pattan, röpiül, ring, cseng, csöpög, reng, szökken</i>
1930	<i>fordul, fajdul, kondul, mozdul, peng, reccsen, retten, topog, virrad</i>
1931	<i>pattog, villan, biccent, billen, fröccsen, huppan, illan, setten, szuszog, szusszan, kammog</i>
1932	<i>csorog, lebeg, röppen, suhog, bólínt, csikordul, dong, forog, kopog, lobog, pottyán, zuttyán, zötyög</i>
1933	<i>füttyent, sziszeg, szisszen, dobban, fortyog, rikolt</i>
1934	<i>csörög, locsog, potyog, ropog, billeg</i>
1935	<i>érint, pislant, roppan, zuhan, borul</i>
1936	<i>loccsan, pendül, pislog, rogygán, zizzen</i>
1937	<i>csobog, lobbán, rebben, rezzen</i>
1938	<i>surrog, süpped</i>
1939	<i>csöppen, zizeg</i>
1940	<i>jajong, kaccan, koccan, toppán</i>
1941	<i>retteg, rezege, zörög, zörren</i>
1942	<i>csobban, virul</i>
1943	<i>csendül</i>
1944	<i>fortyán</i>

II. „Idényszavak” Radnóti költészetében

Ige	Összes előfordulás	Vers	Időszakos előfordulás	Időpont
<i>csöppen</i>	4	Szerelmes vers Két töredék		1939. okt. 2. 1939. nov. 23.
<i>cseng</i>	5	Variáció szomorúságra Ó fény, ragyogás, napszemű reggel		1929. jún. 8. 1929. dec. 23.
<i>didereg</i>	3	Papírszeletek/Tél Zsivajgó pálmafán		1944. febr. 7 1944. ápr. 5.
<i>feszül</i>	9	Az áhítat zoltárai 1. Az áhítat zoltárai 2. Szegénység és gyűlölet verse Meditáció Szerelmi ciklus 7. Szerelmi ciklus 9. Szombat éji groteszk Hetedik ecloga 4. Razglednica		1929. aug. 27. 1928. dec. 10. 1928. okt. 11 1929. ápr. 15. 1928. jún. 16. 1927. dec. 18. 1930. szept. 28. 1944. július 1944. okt. 31.

* Az összehasonlítás kedvéért a táblázat a mozzanatos igék folyamatos párját is tartalmazza.

Ige	Összes előfordulás	Időszakos előfordulás Vers	Időpont
<i>guggol</i>	3	Tavasza jósolok itt Ének a négerrel, aki...	1932 1932
<i>kammog</i>	2	Most fölfújom Három részlet...	1931—33 1931
<i>kaccan-koccan</i>	1 + 4	Együgyű dal a feleségről Mint a halál Naptár/November	1940. jan. 5. 1940. febr. 27. 1939. jan. 14.
<i>pereg</i>	13	5 alkalommal 5 alkalommal 3 alkalommal	1927—29 1937—38 1941—42
<i>pislant</i>	3	Változó táj Július	1935 1935
<i>potyog</i>	3	Vihar előtt Férfitvers 2.	1934 1933
<i>rebben</i>	6	Veresmart Eső esik... (2×) Tarkómon jobbkezdeddel Bájló	1941. jan. 17. 1941. jan. 30. 1941. ápr. 6. 1942. febr. 1.
<i>ropog</i>	6	Férfinapló Férfinapló	1932. ápr. 24. 1932. máj. 5.
<i>roppan</i>	3	Naptár/Január Ha rámfigyelsz	1941. febr. 5. 1942. jan. 15.
<i>setteng</i>	3	Három hunyorítás 1. Hajnaltól éjfélig	1935 1938
<i>süpped</i>	3	Hajnaltól éjfélig Ősz és halál Dal	1938 1939 1939. jún. 7.
<i>zizzen</i>	3	Lomb alatt Parton	1936 1936
Teljes képek:			
„kammogó hegyek — letérgyepelnek”	—	Most fölfújom Három részlet...	1931—33 1931
„Szirmokban hull a vaksötét”	—	Déltől estig Történelem	1935 1931—33

Susan J. Vajda

A versszerzés fogalomköre a régi magyar irodalomban¹

A *vers* (versus) fogalma kettős latin közvetítés nyomán honosodott meg középkori nyelvünkben és műveltségünkben. Az iskolai oktatás által közvetített klasszikus latin értelmezésben a *vers* 'kötött formájú, hagyományos időmértékes verssor' jelentett. Az egyházi, középlatin szóhasználat ugyanakkor a szertartásénekek többnyire párhuzamos mondattani szerkezetű, énekelt mondatsorait nevezte versnek. A 16. században, főként a reformáció

¹ Részlet A magyar verselméleti gondolkodás története című, kiadás előtt álló monográfiából.

nemzeti nyelvű énekkultusza kapcsán a vers (mégpedig a „magyar vers”) fogalma ütemhangsúlyos verselésünkre vonatkoztatva is megjelent.

A versfogalom hazai történetével kapcsolatos vizsgálódásainkat a *versírás* folyamatának és a *versíró* személyének nyelvi megjelöléseire is kiterjeszthetjük. Manapság a verset (költeményt) *költők* írják, ill. *költik*. E szóhasználatnak azonban meglehetősen szerteágazó előzményei vannak.

15–16. századi emlékekben előforduló, mára teljesen kiveszett igealak a *törlejt* v. *törlt*. A szótörténészek szerint jelentése így alakult: 'dörzsöl' (vö. töröl) — 'csiszol' — 'farag' — 'ügyesen készít' — 'alkot' (szellemi terméket).² Átvitt értelmű használatát a latin *comparo*-val hozzák kapcsolatba ('elkészít, felszerel, előteremt, elrendez, elrendel, szerez, megnyer'). Ez utóbbinak magyar megfelelői közül a *rendel* és a *szerez* is jelentős szerepet játszott a verssel kapcsolatos kifejezések történetében.

A középkorban — bizonyos tárgyakon, kisipari mesterdarabokon kívül — már *beszédet* és *verset* is törlejtettek. Legkorábbi adatunk Szent Ferenc egyik példázatában fordul elő (Jókai-kódex, 1448 körül). Egy „szemérmetlen szemű” szolga a királynétól a királyhoz visszatérvén, „királyné asszonynak szépségéről hosszú *szerbeszédet törölte*”.³ A Guary-kódexnek „a rágalmasságról” szóló részleteit „*törlejtötte és szerzötte Vilhelmos doctor*” (1483 körül).⁴

Szalkai László iskolai füzetének széljegyzeteiben is szerepel a *törlejtett beszéd*,⁵ valószínűleg 'ünnepélyes, hangzatos szónoklat' értelemben. Egyes kódexeink „*írás-törlejtő mestereket*” emlegetnek.⁶

E gazdag jelentésskálájú kifejezést a versszerzés fogalomkörében is régtől fogva használták. A Guary-kódexnek (1483.) a pokol kínjairól szóló fejezetében van egy rímes (!) latin idézet, megfelelő magyarázattal: „Kiről úgy mond, *vers törlejtő* mestör Qui servit deo, regnat ut leo, Valaki istennek szolgál, országol úgy mint oroslán.” Ugyanez a szövegrész megtalálható a Nádor-kódexben is (1508.).⁷

A latin idézetet bevezető megjegyzés közkeletű fordulat lehetett az egyházi beszédstílusban, mert több helyütt felbukkan csaknem ugyanebben a formában. Alexandriai Szent Katalin prózai legendájában (Debreceni-kódex, 1519 körül) „így mond, *vers terlejtő* mester, Te ha okossággal bírod magadat, hát kerál vagy, ha testeddel, hát szolgál vagy”.⁸ Az Érsekújvári-kódexben (1530.) megőrzött verses Katalin-legenda 1454–55. sorára már Horváth János is felfigyelt: „mindezekről így beszélék / És imilyen *szörzést törlíték*” (1530.).⁹

E kéttagú kifejezésből (*szörzést törlít*) a *törlt* mindenfajta értelemben kiveszett nyelvünkéből. Nyomait legfeljebb a *versfaragás*, *rímfaragás* elhomályosult szóképében vélhetjük fölfedezni. Megmaradt és köznyelvévé lett viszont a *szerezés* (mint művészeti vagy szórakoztató-ipari alkotásfolyamat) fogalma. Kezdetben a vers szövegére és dallamára egyaránt vonatkozhatott, mai nyelvérzékünk viszont már inkább a zenei alkotómunkához köti (zene-

² TESz. 3: 971.

³ Nyelvemléktár 7: 60(122)

⁴ Nyt. 15: 119(21).

⁵ Szamota István: Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. NyK. 1895. 353.

⁶ Pl. Winkler-kódex (1506.), Nyt. 2: (133); Nádor-kódex (1508.), Nyt. 15: (67).

⁷ Nyt. 15: 115(11); 15: 194(134).

⁸ Nyt. 11: 249(537).

⁹ Régi Magyar Költők Tára I., Bp., 1921² (RMKT, I²): 288; Horváth János: A középkori magyar vers ritanusa. Berlin, 1928. 97.

szerezés). Igaz, hogy a szerző számunkra is egyaránt lehet költő, író (pl. drámaíró) vagy komponista.

Mintegy „zenei közjátéknak” tekinthetjük fogalomtörténetünkben a *modulor* (‘ütem szerint mér, ütemre dalol, ütemez, ritmizál, hangszeren játszik’) latin igének és származékainak pályafutását. „*Modulantis carmina plectri* — ides szavú kintornának szavait” — bukkan elénk a Szalkai-glosszákban (1490.).¹⁰ A zenei rendezettség itt már — az *ides* jelző tanúsága szerint — esztétikai értéként jelentkezik. Gisquardus és Gismunda históriáját (1574.) — mint latin címszövegéből megtudhatjuk — az erdélyi Enyedi György szabályos összhang szerint ültette át magyarra („*hungarum... modulamine... concinnata*”).¹¹

A *modulatus* kifejezés előfordul Vergilius Aeneisének (állítólag Suetoniustól származó, nem hiteles) kezdősorában is. Két 17. századi, prózai magyar fordítás tanúskodhat a korabeli értelmezésről: „együgyű énekkel verset dúdoltam” (1624.); ill. „kedves verseket, nótákra énekettem” (1679.).¹²

Kolosi Török Istvánnak a toronykakasról mint vallási jelképről szóló éneke (*cantiuncula*-ja) 15. századi latin eredetiből készült, formakövető (7/|6-os, trochaizáló, négyes rímű) fordításban. Címszövegében a *latinè modulata* nyilván a forrásául szolgáló latin énekvers szabályos szerkesztettségére vonatkozik (1642.).¹³ Ide sorolhatjuk a Szilágyi István Comenius-fordításában említett, „bizonyos számmal egyben mérsékelt nótás versek”-et is (1643.).¹⁴ Az *egyben mérsékelt* itt a *modulor* (‘mérték szerint, dallamra szerkeszt’) megfelelője.¹⁵

A *modulator* már a klasszikus latinban is énekmondót, énekes zenészt jelentett. A mi *versszerző* kifejezésünket azonban régi szójegyzékeink nem ezzel, hanem a *poeta*-val hozták kapcsolatba. Ez utóbbi hosszú időn át egybemosódott a ’látnok, jóvendőmondó, proféta’ jelentéssel. Jellemző ebből a szempontból a Szalkai-glosszák néhány adata (1490.): *Calcantis more — calcans poeta kippen* (Calcás v. Kalkhasz görög jós volt Trójánál); *Musas, tales mulieres — ez ily vers szerző asszonyokat; Talis poeta — ily vers szerző mester*.¹⁶

Figyelemre méltó, hogy Murmelius szójegyzékének 1533-as kiadásában (és később, Szikszai Fabricius Nomenclaturájában, 1590., 1619.) nemcsak a *poeta*, hanem a *vates* (‘látnok, jóvendőmondó’) magyar értelmezése is *versszerző mester*. A korabeli jelentésnek ez az összetevője a költőiségre mint tartalmi mozzanatra utal (‘kitalálás, fikció’ értelemben), míg a már említett *vers*

¹⁰ Szamota, 1895. 8. sz.

¹¹ Régi Magyar Költők Tára (RMKT.) 8: 222.

¹² „Ille ego qui quondam gracili modulatus avena / Carmen et egressus, sylvis, vicina coegi”. Vasady kódex, I. Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp., 1963. 27. sz.; Mihály deák kódexe, uo. 106. sz.; Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése (Irodalomtörténeti Közlemények 1915: 432).

¹³ RMKT. 17. század, 4: 505.

¹⁴ Comenius, J. A.: *Janua Linguae Latinae... in Hungaricam Linguam translata*. Kolozsvár, 1673 (Várad, 1643.): 163.

¹⁵ Szarvas Gábor — Simonyi Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Bp., 1893. 3: 1079.

¹⁶ Szamota, 1895. 244 (211. sz.); Mészáros István: A Szalkay-kódex glosszáinak helyesírása. MNy. 62 [1966]: 81.

törlejtő mester talán inkább a szövegformálás mesterségbeli, technikai oldalát emeli ki.¹⁷

Nyelvünkben máig fennmaradt — emelkedett hangulatkörrel — a *poéta* kifejezés. Vizsgált időszakunkban is előfordul magyar szövegben, bár nem különösebben gyakori. Kolosi Török István „Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretiről való rythmusok” verses függelékét e megszólítással kezdi: „Ki versirő *poéta* vagy...” (1630.).¹⁸ A Balassa-kódexben — melyet 1650 táján másoltak egy kb. 40 évvel korábbi kéziratból — ilyen címleírás szerepel: „Kezdenek itt már különb különb féle szép énekek, melyeket ez mostani *poéták* szerzetek.”¹⁹ Egy vallási vitairat szerint a jezsuiták „fűz-fa *poeta* módjára” gondolják ki verseiket (1669.).²⁰

Énekmondóinkat a kortársak gyakran valóságos vagy jelképes *h a n g s z e r ü k* nevével emlegették. Zolnay László zenetörténeti szempontú adatai között az ismertebb *igric, regős, dalos, énekes* kifejezések mellett ilyenekkel is találkozhatunk: *kobzos* (1237 — 1325 között), *hegedűs* (1394.), *lantos* (1427.), sőt, *cigány* (nem mint népfaj, 1402.).²¹

Különösen népszerű lehetett nálunk a *h e g e d ű* és a *l a n t* valamely korabeli formája. Bán Imre joggal hívta fel a figyelmet a Karthausi Névtelen költői szépségű, töismétlő alakzatára: „és az szózatot kit hallék, mint ha sok *hegedősök hegedőlnének ő hegedőjökben*” (1526.).²²

Jellemző hungarizmusnak tarthatjuk, hogy Károli Gáspár a 80. (nála LXXXI.) zoltár fordításában (1590.) „gyönyörűséges *hegedőt* és *lantosot*” emleget ott, ahol a Vulgatában „psalterium jucundum, cum cithara” (tehát két pengetős hangszer neve) áll.²³

Szkhárosi Horvát András prédikátorköltő egyik énekében így intette jóra hallgatóit: „Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok Isten akaratját, mert mind pap, deák, gyermek, *hegedős* nagy nyilván kiáltják” (1546.).²⁴ A „hegedős” itt még szöveget is mond, később ezt a szerepet a „lantos” veszi át. Közismert az énekmondó Tinódi Sebestyén *Lantos* mellékneve. Bornemisza Péter — minden prédikátori szigorúsága mellett — úgy vélte, hogy a lakodalmon „históriákat és isteni dicséreteket a *lantosok* énekelhetnek” (1574.).²⁵

Mind a „hegedősök”, mind a „lantosok” művelődéstörténeti rokonságban álltak Európa más népeinek hasonló szerepű hangszereseivel, a jocularokkal, spilmanokkal, igricekkel.²⁶ A lantos költészet térhódításával a „hegedős” szerepköre leszűkült: megmaradt szórakoztató zenésznek: „cigánynak”.

Gyöngyösi István Palinodiájának ajánlásában „a vén hegedűs” már csak hatáskeltő szókép, önmagára vonatkoztatva, szinte Vörösmarty nagy

¹⁷ Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. NyelvtÉrt. 15 (1958.): 73, 80. L. a 7. és 8. sz. jegyzet!

¹⁸ Régi Magyar Könyvtár (RMK.), szerk. Szabó Károly, 1: 593. sz.

¹⁹ Stoll, 1963. 175 (76. sz.)

²⁰ Réthei Prikkel Marián: Fapap, fajankó, fapénz és társaik. Nyr. 44 [1915.]: 104.

²¹ Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Magvető, Bp., 1977. 271—309.

²² Nyt. 4: 268(21). Idézi Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 111.

²³ Vizsolyi Biblia, 573b.

²⁴ RMKT. 2: 207.

²⁵ RMK. 1: 115, 99. Idézi Varjas Béla: Heltai Gáspár: Cancionale azaz históriás énekeskönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. (Kolozsvár, 1574.), 8.

²⁶ Petz Gedeon: Magyar és német hegedősök. Irodalomtörténeti Közlemények 1891. 31.

versének alaphelyzetét előlegezve. „Régi magyar mondás: a vén *hegedűs* minden nap egy nótát felejt, és amit von, azt is hibásan vonja. Kihez képest az idős poéta sem szökdécseltetheti oly kényes lábokon az verseket, mint a gyermekded Apolló” (1681).²⁷

A 16–17. század szóhasználatában a *poeta* magyar megfelelőjeként a *versszerző* kifejezés terjedt el leginkább. Az Érdy-kódex (1526–27.) egyik részlete Szent Ágostonról írja, „hogy az új elméjének élős voltáért mondhatatlan nagy értelmes ember lén, jó *vers szerző*, kilemb kilemb írásoknak megfejtője, könyv szerző, és valamit ember meggondolhat, mindenben nagy, hatalmas”.²⁸

E gondolatsorban a *versszerzés* inkább a képzettség, a tudás, a tudományokban való jártasság megnyilvánulása.²⁹ Murmelius „Vocabulái” (latin–magyar szójegyzéke) szerint is a „poesis: *versszerző tudomány*” (1533.).³⁰ Más természetű munkákból idézve azonban kibontakozik előttünk a kifejezés korabeli jelentésárnyalatainak teljes gazdagsága.

Verbőczy István Magyar decretumában (a Tripartitum magyar fordítása) „az *vers szerzőt* említik Homerust” (1565.).³¹ Többen önmagukat nevezték így adatközlő záróstrófájukban. Pl.: „Több kérdések más napra haladjanak, | ma az *versszerzőnek* innya adjanak” (Ilosvai: Ptolemeus királynak históriája, 1570.);³² „Sok gond forga *vers szörző* elméjében, | Nemzetének sok jót kíván szüvében” (Valkai András: Hariadenus tengeri tolvaj históriája, 1571.);³³ „A *versszerző* neve fel vagyon jegyezve, | Könnyhullatásiban rendelte ezt egybe” (Balassi: Bizónnyal esmérem... 1584 előtt). Baronyai Decsi János: Az Caius Crispus Salustiusnak két históriája (1596.) szerint „sokat hazudnak a *vers szörzők*”.³⁴ Szilágyi Benjámín István pedig így fordítja Comenius meghatározását A latin nyelv kitárt aranykapujában (Janua linguae Latinae reserata aurea, 1643.): „A *vers szerző* menyekzői verseket, halálra való verseket, útra bocsátó verseket, dicsérő és szomorú verseket kigondol.” Figyelemre méltó itt a korabeli alkalmi költészet jellegzetes műfajainak felsorakoztatása (epithalamium, epitaphium, propemticum, panegyricum, elegia).³⁵

A *versszerző* (mester) kifejezés egyeduralma — adataink szerint — 1590-ben, Calepinus 11 nyelvű szótárának magyar részében tört meg. Itt a *poeta* magyar megfelelője már *verstró*.³⁶ Gyöngyösinél a latinos *versificator* szóalak is előfordul (1693.).³⁷

A költői mesterség fogalomköréből az alkotó folyamat megjelölésére van a legtöbb adatunk. Közülük is kiemelkedően gyakori a *verset szerez* kifejezés.

²⁷ Gyöngyösi István: Válogatott Poétai Munkái I [1864.]: 157.

²⁸ Nyt. 5: 282(519).

²⁹ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³⁰ Hexendorf, 1958. 80.

³¹ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³² RMKT. 4: 224.

³³ Heltai, 1962. (1574.): EIIIa.

³⁴ Szarvas—Simonyi, 1893. 3: 1079.

³⁵ Comenius: 1673. (1643.), 163. Idézi Szarvas—Simonyi, uo.; Calepinus: Dictionarium undecim linguarum, Basel, 1590. 104.

³⁶ Hexendorf, 1958. 80.

³⁷ Gyöngyösi, 2. [1865.]: 6.

Legkorábbi nyelvemlékeinkben ez a fordulat még valószínűleg zoltár típusú, mondatsoros, recitált régi szabadversre vonatkozik: Assisi Szent Ferenc „kórságát elfeledvén, szerze egy rövid verset” (Virginia-kódex, 16. sz. eleje);³⁸ „Néminemű bölcs . . . szerze ez verseket ezenképpen mondván” (Példák könyve, 1510.); „*Ez verseket szerzette néminemű meghaladó bölcs*” (uo.).³⁹

A 16. század első felétől kezdve azonban a verset már rimes-szakaszos, énekelhető, kötött formában szerzik. E körülményről gyakran maga a szerző tájékoztatja közönségét. Néhány példa: „Farkas András szerzé ezeket énekbe” (1538.); „Ezt Batizi András szerzötte énekben” (1541.); „Ezt az éneket nem régen szerzék, | az Bibliából kiszedegeték” (Csikei István, 1542.); „az Batizi András ezt szerzé versekben” (1544.);⁴⁰ „Más história az Nabugodonozor királyról, . . . Dániel próféta irásából énekbe szerzetett . . .” (Batizi András, 1544.); „*énekbe szerzeteték az Jersze emlékezzünk nótájára*” (Fekete Imre, 1546.); „*Ez éneket az ki szerzé egy jó kedvében, | és az ő nevét el bé szerzé ő az versfőben*” (Biai Gáspár, 1549.); „*Ezeket énekbe az mely ember szerzé, | nevét versejekben szépen kijelenté*” (Dézsi András, 1550.).⁴¹

Idézeteink sorozata arról tanúskodik, hogy a szerzés itt bemutatott értelmezése a szöveg énekelhetővé alakítása, a dallamsorokhoz való hozzáigazítás technikai művelete. Zene és költészet a korabeli felfogás szerint egymástól elválaszthatatlan: az éneket versekben szerzik, a verseket énekben, ének szerint vagy éppen meghatározott „nótára”.⁴²

Fogalomtörténeti szempontból külön figyelmet érdemel a Döbrentei-kódexben következetesen használt igenes szóalak: a szerzett ének ('hymnus', illetve 'carmen' jelentésben). Pl. „Isten, szerzett inek téged illet Siomba” (Ps. 64,2: „Te decet hymnus, Deus, in Sion”).⁴³ Tarnai Andor — Hexendorf Edit nyomán — e jelzős megkülönböztetésben a latin énekköltészet írásbeliségének, illetve a magyar világi dalok szóbeliségének szembeállítását látja.⁴⁴ Az sem lehetetlen azonban, hogy 15. századi zoltárfordítónk a himnuszok és egyéb közének kötött, strófikus jellegét, tudatos megformáltságát kívánta érzékelteni a recitáló, mondatsoros, beszédszerű (és mindig névtelenül tovább hagyományozott) szertartásának ellenében.

A „szerzés” fogalmát ritkábban ugyan, de rímtelen klasszikus versformák kapcsán is alkalmazták. Heltai Gáspár pl. Krónikájában így méltatta

³⁸ Nyt. 3:267(16).

³⁹ Nyt. 8: 113(56), 115(64).

⁴⁰ RMKT. 2: 24, 95, 158, 113.

⁴¹ Hoffgreff-énekeskönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. (Kolozsvár, 1554—1555), I4a, a2b, f3b, tb, q4a. További példák: „versekben szerzetetett Ilosvay Péter deák által” (1564., Mihály deák kódexe, 1679. 185a); „énekbe szöröztetett Bornemisza Miklós által” (1568., RMKT. 8: 22); „egy ifjú szörzé veszteg ültében Szöndörő várában” (1571, RMKT. 7: 370); „A ki szörzé most ezeket versekben” (Valkai András, 1571., Heltai, 1962/1574., EIIIa); „versekbe szépen szörzetett” (Valkai András, 1571. uo. Ala); „História, ének szerént szereve” (Valkai András, 1580., Régi Magyarországi Nyomatványok [RMNy], 1971. 467. sz.); „végyed ez verseket, szeretettel néked szerzettek” (Bornemisza Péter, 1582., Bornemisza: Énekek három rendbe. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964., Detrekő, 1582., CCXX); „Szerzém ezeket ilyen versekben” (Balassi: Bécsi Zsuzsannáról . . ., 1589.); „Szörzék ezt versökben az Szent Jóbnak napján” (Cantio optima, 1606, Dézsi, ItK. 1913. 17); „Szerzém ez éneket versekben” (Kuun-kódex, 1611., Dézsi, uo. 1916: 62).

⁴² Zolnay, 1977. 77.

⁴³ Nyt. 12: 59(123).

⁴⁴ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Akadémiai Kiadó, 1984. 255, 306.

Janus Pannoniust: „Drága és jeles tudós ember vala ez a Pannonius János, . . . kiváltképpen az versek szörzésébe” (1575).⁴⁵

Különös figyelmet érdemelnek Balassi Bálintnak a versszerzésre vonatkozó megjegyzései Szép magyar Comoediájának ajánlásában, illetve Prológusában (1588.). Az erdélyi nemes asszonyokhoz szólva elégedetten állapítja meg, „hogymind ott benn Erdélben s mind itt kinn Magyarországn az versszerzést igen elővették, és közdologgá is tötték”.⁴⁶ A költő azt szeretné, ha a komédiaszerzés új formájában is úgy követnék a fiatalabbak, mint a versszerzésben.

A Comoedia bevezetése mintegy vitairatként veszi védelmébe a tudományt, a költészetet és a szerelmet mindazokkal szemben, akiket csak a fegyver, a hadakozás, az írások közül pedig legfeljebb a história és a szentírás érdekel: „nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérmesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, az mivel egyéb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgymint Diáksággal, jó nyelvvél s elmével, s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő ajándéki az emberekben”. Közismert történelmi személyek (köztük Mátyás király) példájával bizonyítja, hogy „az jó s böcs tudomán”, a „diákság” senkinek sincs kárára, még „szablája élet” sem tompítja, hanem „igen megjobbítja”.

Ami pedig a szerelmi témát illeti, „mennyi olasz, franczus, német vagyon, ki az féle dolgokrul szerez vagy verset vagy Comediát, kit nem boitránkozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek!”

Átfogó, a hazai szellemi élet egészét érintő végkövetkeztetése: „hogymagyar nyelven is meglehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet.”⁴⁷

Ugyanennek az alap gondolatnak képszerű, költői megjelenítése a „Nyolc ifjú legén . . .”, az olasz humanisták módján Ekhóval játszadozó nyolc fiatal költő, „Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek”.⁴⁸

A verses mű készítésének folyamatát azonban nemcsak a „szerzés” fogalmával fejezték ki 16–17. századi elődeink. Már latinul is több szó állt rendelkezésükre, pl. *concinno* (‘összeilleszt, megszerkeszt’), *concupio* (‘megfogalmaz’), *comparo* (‘szerez, rendel, elkészít, terem’), *comprehendo* (‘összefoglal, előad, kifejez’), valamint a zenei vonatkozású *modulor* (‘ütemre dalol, ütem szerint mér’). A részletes szótörténeti kutatásokat, származtatásokat és egyeztetéseket a nyelvészet körébe utalva itt csupán tényyszerűen vesszük számba a versszerzés korabeli magyar szórokonságát.

A versekbe rendel gyakorisága szinte az előbbiével vetekszik. A *rendel* jelentése természetesen eltér a maitól: a szövegösszefüggésből kikövetkeztethetően inkább ’szabályosan, szabályos rend szerint megszerkeszt, megfelelően elrendez’. Például: „A Bibliából írta magyar nyelvre | Batizi András és *rendölte versekben*” (1540.)⁴⁹; „Az ezer és öt száz ötven két esztendőben, | az Tarnay Mihál pap ezt *rendelé énekben*” (Sztárai Mihály, 1552.)⁵⁰; „Juta bús elmémben

⁴⁵ Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. — Háló. Magvető, Bp., 1979. (Kolozsvár, 1575.) 367.

⁴⁷ Balassi Bálint és a 16. század költői. Szépirodalmi, Bp., 1979. 1: 191.

⁴⁸ Uo. 197, 198.

⁴⁹ Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Akadémiai, Bp., 1967. 246.

⁵⁰ Hoffgreff-énekeskönyv, 1966. (1554–1555.), R3b.

⁵¹ Uo. q3b. További példák: „az ki ezeket *rendelé versekben*” (Pesti György deák, 1560., Csereyné-kódex, 50a, id. Dézsi Lajos, Irodalomtörténeti Közlemények 1911. 61; „Az ki ez énököt *rendölte versekben*” (Dóczy Ilona éneke, 1567., Vasady-kódex, 1667, id. Dézsi, uo. 1913: 20; „Ez éneket *rendelé bé versekbe*” (Ilosvai, 1570, RMKT. 4:224; „Ezket ki *bérendelé versekben*” (Valkai András, 1580., Balassi, 1979.: 912.

ez ennéhány *versben rendeltetett* kis ének". (Balassi: Te szép fülemile . . .); „Fű vala Linus az *vers rendölése*ekben, | Herculesnek sokat kedveskődék ebben" (Kőrösi Radó István, 1649.); „Citherákkal pengő *rendelt szép versei*" (Pápai Borsáti Ferenc, 1656.).⁵¹

Ez utóbbi, igeneves szóalak (*rendelt vers*) megerősíti feltételezésünket, hogy e fogalomkör kiemelkedő tartalmi jegye a 'rendezettség, megformáltság'.

Szórványosan azonban (a *szerzés* és a *rendelés* mellett) más kifejezések is előfordulnak a korabeli gyakorlatban. A verseket már a 16. század végén is *írták*, miként napjainkban. Például: „Sok krónikákból *írták ezt versekben*" (Hunyadi Ferenc, 1569.); „A ki *ír á versül* istóriában, | Nem vala szüve akkoron bánatban" (Valkai András, 1573.); „igen szép *versekben* sok jámborok az mint *megírták*, itt nyomtatva bocsátom ki" (Bornemisza Péter, 1582.).⁵²

Ez utóbbi mondatához Bornemisza figyelemre méltó megjegyzést fűzött a mai kutatóknak is sok bosszúságot és bizonytalanságot okozó szövegromlással kapcsolatban: „Kiket nem kicsiny nehézséggel kellett öszve szedegetnem holmi tudatlanoknak írásiból, ki miatt sok helyen némely verseket én magamnak kellett megváltoztatnom" (1582.). Valkai András így tervez és fohászkozik: „Több históriákat *adok ki versül*, | Csak legyen szent felsége segítségül" (1573.);⁵³ Balassi ragyogó költői képben jelenítette meg az ihlet állapotát: „Forr gerjedt elmémre mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya" (Balassi: Engemet régolta . . .). Máshol meg a verses műfordítás munkájáról nyilatkozik: „Török szép versekből szerelmese felől csak nem régen fordítá, | Igérül ígére nem szinte teheté, de hertelen jobbítá" (Balassi: Kegyes vidám szemű . . .).

A zsoldárfordító Szenci Molnár Alberttől még többet tudunk meg a tartalmi és formai hűség elkerülhetetlen feszültségéről. A Psalterium ajánlásában így ír: „Bémutatom azért . . . az Dávid Soltárit, melyeket nagy munkával magyar nyelvre fordítottam, és az franciai nótákra s az Lobwasser Ambros doktornak német versei szerint formáltam és öszveszorítottam. . . Annak-okaért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnékem ez hosszú magyar ígéket az franciai apró ígéből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul (értelemtől) nem kellett eltávoznom (azaz: nem térhettem el az eredeti jelentéstől sem). Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére" (1607.).⁵⁴

Wathay Ferenc Énekes könyvének (1603—1606) egyik históriája a címszöveg szerint „hallásra iszonyú, szörnyű veszedelmeknek rövideden való megírása és *versekben előszámlálása*". Ez utóbbi kifejezés talán a latin *comprehendo* magyar fejleménye.⁵⁵

„Csepreg városának . . . keserves romlásáról" szólnak azok a „históriai versek, melyeket ugyanazon veszedelemtől megmenekedett szegény deák, könyvező szemmel s szívvel öszvő rakott . . . , Anno 1621."'⁵⁶

⁵¹ RMKT. 17. század, 9: 71.366.

⁵² RMKT. 8: 118; Heltai, 1962(1574), MIIb; Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. (Detrekó, 1582.), ajánlás.

⁵³ Heltai, 1962. (1574.), MIIb .

⁵⁴ RMKT. 17. század, 6: 9, 16.

⁵⁵ RMKT. 17. század, 1: 175.

⁵⁶ RMKT. 17. század, 8: 563.

A „Bírák, nektek szólok . . .” kezdetű szombatos éneket — a Lugossy-kódex tanúsága szerint — szerzője „*versökben foglalta*” (1629—35.).⁵⁷

Köröspataki János adatközlő sorai Az havasalföldi harcra való históriában (1656.): „Mezőcsávás az hol *versekben formáltam*”, illetve „Ez éneket *írák* egy fő úr kedvéért”.⁵⁸

„Szűz szent martyr Julianna élete” — címlapja szerint — „most újonnan kibocsátatott és *versekre csináltatott*” (1685.).⁵⁹

Berekszászi Pál pedig — ma is használatos kifejezéssel — „gyötrelmit *versekben szedte*” a „Keservesen zokogó sírással teljes história” lapjain (1696.).⁶⁰

Sokat elárul a korabeli versszerzés műhelytitkaiból Gyöngyösi István utószava a „Porábúl megéledett phoenix avagy . . . Kemény János . . . emlékezete” című verses elbeszéléséhez (1693.).⁶¹ Gyöngyösi a versek „szoros rendit” szembeállítja „a folyóírásnak tágasabb mezejével”. A magyar versekben a latin metrika szokásos licenciáit véli felfedezni, de nem időmértékes értelmezésben. Figyelembe veszi, hogy a sorokat nálunk *termináltatni*, azaz rímeltetni kell. Bizonyos szavakat „a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen”, megváltoztatott formában kénytelen használni, főleg rímhelyzetben. Ennek kapcsán szinte már verselméleti igényű fejtegetésbe bocsátkozik. „Végre a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenelele lévén, akit cadentiának szoktunk híni; azt pedig, aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarozására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kelletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedviért. Noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékű szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban.”

A „bizonyos mértékű szók” alighanem a kötött szótagszámot jelentik, így bizvást állíthatjuk, hogy Gyöngyösi itt a versújítás korának tudós költőit (Földit, Csokonait, Pálóczy Horváthot) megelőzve fogalmazta meg „a végezetes versek” fő sajátosságait. (Más kérdés, hogy még ők sem hangsúlyos ütemekben, hanem csak rímben és szótagszámban gondolkodtak.)⁶²

Végül arról panaszkodik Gyöngyösi, hogy a képzetlen olvasó, „aki fundamentumosan nem ért a versekhez”, gyakran elrontja, eltorzítja („megvesztegeti”) „a *verseknek jó rendit*”.

Ez az előszó — erőltetett latinossága, logikai kuszáltsága és önisméltlései ellenére is — fontos mozzanata a versről, közelebbről az ütemhangsúlyos magyar versrendszerről való gondolkodás történetének. A költői gyakorlat, a versírás közvetlen tapasztalatai szinte „fülünk hallatára” csapnak át benne elméleti megfogalmazásba.

A versszerzés folyamatát és körülményeit érzékeltető, szemléletes kifejezések furcsa példatárát találjuk Koháry István 1720-ban megjelent, 5 füzetbe gyűjtött verses munkáiban. Címei hosszadalmasak, körmönfontak, néhol

⁵⁷ Stoll, 1963, 47. sz.; Dézsi, 1914: 81.

⁵⁸ RMK. 1: 917. sz.

⁵⁹ Stoll, 1963. 116. sz.

⁶⁰ RMK. 1: 1492. sz.

⁶¹ Gyöngyösi, 2: 1865, 196—203.

⁶² Földinél: „A végezetes vers avagy a *rithmus* az, melyben a szótagoknak bizonyos számok, és bizonyos számú rendeknek egyező végezetek tészí a versnek külső formáját.” Földi János: A versírásról. Tankönyvkiadó, 1962. (1790.), 60.

rímeselek, ritmusosak, végigvonul rajtuk egyes betűk (római számjegyek) egybeolvasható kiemelése, későbarokk szokás szerint.⁶³ Néhány részlet a tartalomjegyzékből:

„Sok ohaltás közben inség viselésben éhség szenvedésben keserves rabságban Munkács kővárában szerzett versek”; „Üdönk múlására, bűnk távoztatására verseinket koholjuk”; „elkeserült s elepedett szívnek pihenésére szerzett versek”; „A meggyökerezett rabságos bánatnak keserves búsulással elterjedett ágain kinőtt fűzfa versek, melyeket egy ügyefogyott rab hevertében vett rendekben”; „Keseredett rabnak . . . álma”, melyet „szunnyadozása közben leíra versekben annak szíves jóakarója”; „Sokféle keresztel elkeseredett embernek kikoholt verse”; „Hol egyszer, s hol másszor kifaragott, s öszvedett rongyokból leírt fűzfa versek”.

A „koholt”, sőt „kifaragott” versek mintha középkori szövegeink „törlejtett” verseire emlékeztetnének. Az pedig külön fogalomtörténeti érdekesség, hogy valaki saját írásaira alkalmazta a *fűzfa vers* megjelölést. A „fűzfa poeta” elmarasztaló, lekicsinylő jelentésárnyalatára ugyanis már a 17. század közepéről is van adatunk.⁶⁴

Áttekintésünk végére kívánczok — témakörünk némi kitágításával — mai szóhasználatunk legtermészetesebb, legelterjedtebb kifejezése: a *költés* szócsaládjá. A TESz.-ből megtudhatjuk, hogy *költ* szavunk a *kel* igető műveltető képzős származéka. Régi előfordulásai közül bennünket a *hírt kelt* szókapcsolat érdekelhet, mert adataink szerint ebben kereshetjük az irodalmi vonatkozású jelentésréteg előzményét. Az 1395-ben készült Besztercei szójegyzék a *grammaticus*-t (írástudó, írással foglalkozó nyelvész) tartotta *új hír keltő*-nek.⁶⁵ A Guary-kódex pedig (1483 körül) így határozta meg a *rágalmasság* egyik változatát: „mikoron másra valaki hamisan gonosz *hírt költ*.”⁶⁶

Egy 1467-ben leírt oklevélen a *Költő* családnév szerepel (*Blasius Kewlthew*). 1602-ben is említenek egy bizonyos *Költő Jánost*.⁶⁷ Nem tudjuk, hogy a nevezettek ősei pénzt költöttek-e (*impendo*) vagy netán hazugságot (*finco—fictio*). Verset aligha. Szenci Molnár Albert magyar—latin szótárában a *költött beszéd*, a *költés* nyilvánvalóan hamis közlést, kitalált dolgot jelent (1604.).⁶⁸

Csak sejthetjük, hogy a *költés* szócsaládjá valamikor a 15. század vége felé csatlakozott a 'versszerzés' fogalomköréhez. A jelentésváltozás így alakulhatott: 'hírt kelt' — 'kitalál (valamit)' — 'elképzelt dolgokról ír' — 'verset szerez'. Sztárai Mihály Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história zárószakaszában megjegyzi: „Nem régen *költötték* ezeket be énekben” (1546.).⁶⁹ Szkhárosi Horvát András pedig az Emberi szerzésről szóló versek végén arról tudósít, hogy „Ez éneket *költé* egy barátból lött pap” (1550 körül).⁷⁰

⁶³ Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája 1712—1860. Bp., 1968². (1890.), II/1. 424.

⁶⁴ Réthei, 1915. 104.

⁶⁵ TESz. 2: 607.

⁶⁶ Nyt. 15: 115(11).

⁶⁷ Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél-szótár. Bp., 1902—1906. 534.

⁶⁸ TESz. 2: 607.

⁶⁹ Hoffgreff-énekeskönyv, 1966 (1554—1555), Ggb.

⁷⁰ RMKT. 2: 230.

Mindkét adatunk kétségtelenül versszerzésre vonatkozik, és mintegy 100 évvel korábbi a TESz.-ban feldolgozott, ilyen értelemben legrégebbnek minősített Comenius-idézetnél. Ez utóbbi Szilágyi István Benjámint Januárfordításában szerepel, mely szerint „a *költő* énekes verseket, bizonyos számmal egyben mérsékelt nótás verseket énekel” (1643.).⁷¹ A *költő* Párizz-Pápai 1708-as Dictionariumában is versköltőt, versszerzőt, versíró-t jelent.⁷²

A szócsalád mindegyik tagjának története kétfelé ágazik. Az egyik ág a közönséges hazugság (*commentum*), a másik a művészi képzelet (*fictio*) irányába mutat. Közös gyökerük a 'kitalálás', a hajdani 'hírkeltés'. Jó példa erre Gyöngyösi István megnyilatkozása a Márssal társalkodó Murányi Vénusz ajánlásában: „s mivelhogy az régi versek csinálók írásából így tanultam, holmi poétai költeményekkel is szaporítottam írásimot: Vénusznak és Mársznak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végben menetelét” (1644.).⁷³

A *költemény* itt 'fikciót' jelent, a verses formától lényegében függetlenül. E szó mai értelmezésére ('poema', többnyire 'verses műalkotás') a TESz. csak 1750-ből hoz bizonyító adatot.⁷⁴

A „költés, költemény, költeményesség” szavakat mint a „*poésis*” magyar megfelelőit még Földi János is erős fenntartással említette (1789.).⁷⁵

A versről való gondolkodás hazai történetében csak a 18–19. század fordulóján lett a versíróból *költő*, a versszerzésből (és a „poézisből”) *költészet*, a versekből *költemény*. A két fogalomkör összefonódása azonban sohasem vált teljessé.

Kecskés András

⁷¹ TESz. 2: 607; Comenius, 1673. (1643.), 163.

⁷² Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára, I. Bp., 1902. 185.

⁷³ Gyöngyösi, 1: 1864. 35.

⁷⁴ F. Wagner: *Universae phraseologiae latinae corpus*. Nagyszombat, 1750. Id. TESz. 1: 81. Vö. Szily: 1, 1902. XIII; TESz. 2: 607!

⁷⁵ Földi, 1962. (1790.), 11.

Beszédművelés az irodalomórán

Az irodalomórán a magyar és a világirodalom (alkotásainak) megismer-tetése, megszerettetése, az irodalmi alapfogalmak megvilágítása, az irodalmi művek elemzése során nemcsak az „irodalmat” tanítjuk meg, nemcsak az irodalmi műveltség alapjait rakjuk le, nemcsak az irodalmi művek olvasására, megértésére nevelünk és szoktatunk, hanem egyúttal az anyanyelvet, a nyelv használatát is tanítjuk, és gondolkodásra is nevelünk. Megtanítjuk az irodalommal kapcsolatos alapfogalmakat és azok nevét is, hogy tudjunk az irodalomról beszélni.

Érvényes azonban a gondolat fordítottja is, hogy ti. a nyelv művelése, a beszédkészség fejlesztése, az anyanyelvi kultúra fokozása egyúttal az irodalmi nevelés, az irodalmi kultúra fokozása is, hiszen az ismeri és érti igazán az irodalmi alkotást, aki értelmesen tud róla beszélni, a benne rejlő gondolatokat, érzelmeket, érzéseket — az író, költő mondanivalóját — saját szavaival is meg tudja fogalmazni. S ki tudja fejezni azokat a gondolatokat, érzéseket, melyeket az irodalmi mű benne keltett. Nem véletlenül mondotta Tarkovszkij filmjének, az Andrej Rubljovnak egyik hőse: „Minden dolognak lényegét akkor érted meg igazán, ha jól tudod kifejezni.” S mivel az árnyalt gondolatok, érzések kifejezésének, átadásának — s korábban az ismeretek, gondolatok átvételének — legtökéletesebb eszköze a nyelv, saját gondolatait, érzéseit ki-ki csak akkor tudja jól kifejezni, mások gondolatait akkor tudja megérteni és jól visszaadni, ha birtokában van — mégpedig a használat képességének fokán van birtokában — a nyelvnek.

Nagyon sok cikk, tanulmány, kézikönyv tárgyalja a beszédművelés kérdéseit, típusait, formáit, s nyújt segítséget a tanórán alkalmazható módszerekhez¹. Sok közzé nem tett módszert ismer és alkalmaz a „köztanári” gyakor-

¹ Így például Chikán Zoltánnénak A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben, Hegedűs Ferencnének Műelemzési ujjgyakorlatok, Hoffmann Ottónak az Anyanyelvi szakkör az általános iskolában, Magassy Lászlónak A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése, Rudolfné Galamb Évának a Helyzetteremtés az általános iskola 6—8. osztályában, Uray Juditnak A beszédművelés lehetőségei az általános iskola felső tagozatában és Zsolnai Józsefnek Beszédművelés kisiskolás korban című kötete (mindegyik a Tankönyvkiadónál A tanítás problémái sorozatban jelent meg), azután Hernádi Sándornak Beszédművelés, című tankönyve, Hoffmann Ottó Mondatszerkesztés, szövegalkotás (Tankönyvkiadó, 1982⁴) című könyve, Rónai Béla—Kerekes László főiskolai tankönyve a Nyelvművelés és beszédtechnika és még sok más munka. Így például Péchy Blankának Beszélni nehéz! című könyve és az 1987-ben Deme László, Grétsy László és a magam szerkesztésében megjelent Nyelvi illetnan.

lat. Mégis tisztázni kell néhány szempontot, és tudatosítanunk kell néhány elvet.

Az irodalomórán zajló beszédművelő és beszédnevelő munka több nagy csoportba osztható.

Beszédművelés a példamutatás által

Az egyik leghatékonyabb forma. Nagyon gyakran összefonódik a tudatosítással. Több főbb formáját figyelhetjük meg az irodalomórán.

Az irodalmi mű néma, befogadó olvasása. A tágabb értelemben vett beszédművelést szolgálja — bár főleg csak passzív nyelvi ismereteket nyújt — maga az irodalmi mű és annak néma megismerő, befogadó olvasása. A tankönyvi szemelvények és a tankönyv szakszövegei szóhasználati, mondatszerkesztési és szövegalkotási, szövegszerkesztési mintákat adnak a diáknak, aki azonban — különösen a néma olvasás során — csak a megismerés, a megértés, később a fel- és ráismerés passzív fokán sajátítja el őket. A tankönyvi szövegben, az irodalmi szemelvényben, alkotásban levő nyelvi anyag — éppúgy, mint az a gondolatiság, melyet hordoz — csak rejtetten munkál az olvasóban. Passzív ismeretet ad neki. Ezt a passzív befogadást és ismeretet teszi előbb azonosító-felismerő, majd tudatos, később aktív ismeretté az irodalmi művek tartalmi—szerkezeti és nyelvi—stilisztikai feldolgozása (például a tankönyvben megadott szempontok alapján).

A mű értő-értető megszólaltatása, mint aadó felolvasása. Ugyancsak a példamutatás által, rejtetten végzi a beszédművelés feladatát a tanár, ha az irodalmi művet értve-értetve szólaltatja meg. Ennek azonban már nemcsak verbális hatása van (a szavak, mondatok befogadása által), hanem speciális beszédművelő feladatot is betölt. A helyes megszólaltatás ugyanis nemcsak a szöveg értelmét, mondanivalóját adja át a tanulónak. A beszéd hangzó oldalát, az akusztikumot is műveli; és természetesen a szóhasználatot, mondatszerkesztést is befolyásolja.

Az irodalmi mű példamutató megszólaltatása — akár a pedagógus kelti életre a művet, akár előadóművész tolmácsolja hangfelvételtől — a gondolkodás fejlesztése, az irodalmi mű megismertetése mellett akusztikus mintát ad a tanulónak az adekvát beszédre, arra, amely illik a mondanivalóhoz és az ezt hordozó, a jól megfogalmazott szöveghez, a megszólaltatás helyéhez, alkalmához. Ilyenkor ugyanis az igényes, helyes hangképzés mintáját hallja a diák a beszéd folyamat egészében. (Erre a gyors, hadaró beszédű, gyakran beszédhibás tanulóifjúságunknak van nagy szüksége, mert a beszéd elsődleges meghatározója az akusztikai élmény.) Másrészt a tanuló mintát kap a bonyolultabb, kötött szövegeknek értelmes-értelmező — tehát nem mechanikus — hangsúlyozására, azután a mondat értelmét szolgáló, a kiemelés szolgálatába állított — és nem öncélú — beszéddallamra, valamint a mondat szerkezeti tagolására, azután az összetartozó részeknek (szerkezeti egységeknek) kapcsolására a mondaton belül és a mondaton túl.

A nyelvtanórákon más rendszerben elsajátított ismeretanyag így épül ki, így válik szervez egésszé, mert beleépül egy — némiképpen — másfajta ismeretkörbe, más szempontú rendszerbe. Ezáltal szervesen kapcsolódik össze

az anyanyelvi és irodalmi kultúra. S mert más területen használjuk fel, az ott, a nyelvtanórán megszerzett ismeretanyag beleépül az irodalomtanításba, s ez utóbbi megtermékenyíti a nyelvtanítást. A kettő együtt így válik: anyanyelvi kultúrává.

A nyelvtanórákon megtanultakat kiegészítheti s kifejező beszéddé tágíthatja a tanár példamutató felolvasása, bemutató előadása. Ehhez persze arra is szükség van, hogy a tanár — otthoni felkészülése, elemző munkája során — maga is alaposan elmélyedjen az irodalmi alkotásban, s tartalmának, mondanivalójának, szerkezetének, főleg nyelvezetének, stílusának felfejtése után megérezze az irodalmi alkotás nyelvi formája mögött és benne meghúzódó rejtett muzsikát: a mű dallamvilágát, összetett ritmikáját, hogy ennek megfelelően szólaltathassa meg az irodalmi művet.

Csak így következhet be az az eredmény, melyet Fónagy Iván ekképp fogalmazott meg: „Amikor a gyerekek az általános iskola első osztályában elsajátították már valamennyi betűt, a tanító néni a következő egyszerű, világos »programot« helyezi a gyerekek memóriájába: »Pontnál eresszétek le a hangot, vesszónél emeljétek meg.« Ha gyerekek ennek ellenére megtanulnak idővel helyesen felolvasni (ami az eseteknek viszonylag csekély hányadában következik be), akkor ez csak annak köszönhető, hogy ezek a gyerekek olyan teljesítményre is képesek, melyekre jelenlegi kibernetikai berendezéseink nem tudnak még vállalkozni. Ez esetben például tapasztalataink alapján a hallott felolvasások és az élő beszéd hanglegjtéséből kiindulva, maguk dolgozzák ki öntudatlanul a mindenkori szöveghez illő dallam programját.

Nagyon is érthető egyébként, hogy a tanító néni nem tudott egy valóban érvényes szabályt megfogalmazni. A központosítás dallammá alakításának, az összetett mondatok zenei tagolásának nemcsak a kézikönyvekben, de magában a tükrözött valóságban sincsen egyértelmű szabálya.”²

A példamutató felolvasáshoz, ahhoz, hogy a pedagógus jól, kifejezően, értve és értetően szólaltassa és szólaltathassa is meg a szöveget, az irodalmi alkotást, — felelevenítve, átértékelve, alkalmazva a helyes kiejtés szabályait, megismerkedve a beszédkutatás újabb eredményeivel — magának a pedagógusnak kell túllépnie a szokásos agyonhangsúlyozó, szájbarágó felolvasói stíluson. Ez utóbbi ugyanis nem a szövegmű gondolatait, csak a szavait szólaltatja meg írásjeltől írásjelig terjedő egységeket mondván ki egy-egy szólamban, széttörvén magát a gondolatot. Nem érezteti — alapfokon sem — a szöveget alkotó mondatok szerkezetét, a szerkezetek tagolódását és kapcsolódását, s így logikáját sem. Ezáltal elmossa — magasabb fokon — a szöveg egészének szerkezetét. Ugyanakkor pedig a hangsúlyozási szabályok mechanikus alkalmazása következtében nem árnyal, hanem kiegyenlít: elmossa a gondolatok súlyát.

A pedagógus spontán beszéde, élőszava mint beszéd mint a. Tulajdonképpen a beszédművelés legfőbb tényezője! A tanító, tanár spontán beszéde, természetes élőszava azonban nemcsak az irodalom- és a nyelvtanórán adhat — és ad — példát a tanulók számára. A történelem, ének, matematika, fizika tanárának beszéde, minden megvilágosítása éppúgy lehet jó — vagy kevésbé jó vagy éppenséggel rossz —

² Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. AkK 1967. 128. A kiemelés tőlem: W. I.

beszéd- és magatartásminta, mint azé a tanaré, aki a biológiát, kémiát vagy az idegen nyelveket, illetőleg az irodalmat tanítja. Ennek tárgyalása azonban szétfeszítené egy cikk kereteit. Éppen ezért tárgyalásába itt nem bocsátkozom. Megemlítésért, meghatározó szerepének hangsúlyozását azonban mégsem mellőzhetem.³

Az irodalmi művek példamutató megszólaltatása

A mű adekvát megszólaltatása érdekében, ha nem is túlzottan, de figyelembe kell vennie a pedagógusnak az előadó művészet szempontjait, s merítenie kell az előadó-művészet eszköztárából is; még akkor is, ha csak korlátozottan használja fel a pódiumon szokásos eszközöket.

1.

1. A vers megszólaltatása — a versmondás⁴

Verset sokféleképpen lehet szépen és jól mondani. Másféle versmondást kíván a szűk baráti kör, mint az iskolai tanterem, mást a kisebb és nagyobb előadóterem, mást a stúdiómikrofon és a szabadtéri hangszóró. A hangvételen azonkívül minden jó versmondó a költő egyéniségéhez, a költemény mondanivalójához, stílusához, műfajához, versformájához igazodik. Korunk ízlésének nemigen felel meg az évtizedekkel ezelőtt szokásos „szavalás”, bár van a versnek egy fajtája, mely megkíván bizonyos pátoszt, s így némi túlzással mondhatjuk: vannak versek, melyeket mondani, s vannak, melyeket szavalni kell.

Az értelmező megszólaltatás és a versforma harmóniája. A legfőbb szempont: össze kell egyeztetni a vers értelmező

³ Elégge részletesen foglalkozik ezzel a kérdéskörrel a pedagógiai és nyelvészeti szakirodalom. Itt csak Bakos Józsefnek egy-két idevágó cikkét említem meg: Kiejtés és „tanári beszéd” a felsőoktatásban. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 1967. 85—9, A „tanári beszéd” nyelvi formálása. Nyr. 91 (1967): 52—72, A „tanári beszéd” hangalakja. Nyr. 91 (1967): 161—7.

⁴ A versmondásról szóló rész kidolgozásához felhasználtam Elekfi Lászlónak a Nyelvművelő kézikönyv II. kötetébe a *versmondás* szócikkhez írt kéziratát. Bizonyos részeket — a szerző hozzájárulásával — szó szerint átvettem a kéziratból, másokat átdolgoztam, kibővítettem. Mivel azonban a kézirat nem a kötetbe kerülő végleges változatot tükrözte, az idézőjeleket elhagytam. W. I.

A versritmus érzékeltetésére a hagyományos verstani jelölést használom, a sorok felett: hosszú szótag: —; rövid szótag o; hosszúnak is rövidnek is tekinthető szótag: u; hangsúlyos hosszú szótag: —; hangsúlytalan rövid szótag: ó; ütemhatár |; sornetszet: .; A hangsúlyozásra, tagolásra utaló jeleket a sorok alatt, illetőleg a szavak között adom meg a Beszélni nehéz adásainak jelölési rendszere szerint: főhangsúly =; szakaszhangsúly: —; szakaszhangsúly, ha kissé erősebb: —; szakaszhangsúly, ha kissé gyengébb:; pillanatnyi, hangváltással jelzett szünet: ; rövid szünet |; hosszabb szünet: ||; szavak kapcsolása: ^ vagy ~; kapcsolva tagolás: †; lassítás: ritkítás. Hangsúlyjelölés még: gyengébb hangsúly: *dőlten* szedett szótag; erősebb hangsúly: *félkövérrel* szedett szótag. A hangsúlyozás jelölésének alapja a logikai, nyelvi, grammatikai szövegelemzés. A jelölés kezdetben szükséges segítség, később mankó lehet a jó megszólaltatáshoz. Kellő gyakorlás, a felolvasási készség kialakulása után végül el is hagyható. — Az is természetes — úgy gondolom —, hogy a jó versmondáshoz szükséges a versformák és a verstan ismerete is, ehhez pedig legalább Gáldi László Ismerjük meg a versformákat (Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó 1987), Kecskés András A vers hangzásvilága (Tankönyvkiadó 1981) és Kecskés András, Szilágyi Péter, Szuromi Lajos Kis magyar verstan (OPI 1984) című munkájának ismerete. De alapforrás lehet Gáti Józsefnek A versmondás című könyve is. (Gondolat Kiadó, több kiadás.)

megszólaltatását, azaz értelmes hangsúlyozását, tagolását az olyan előadásmóddal, mely a vers formáját, ritmusát és rímelését érezteti.

Gondolati költeményben a tartalmi elemek kiemelése, verses színpadi műben a drámai feszültség, epikus költeményben a cselekmény érzékeltetése jobban kidomboríthatja az értelmi hangsúlyokat. Nem helyes azonban, ha a verses forma (a ritmus és a rím) emiatt teljesen észrevehetetlen marad. Érzelmi, hangulati jellegű műben, formai játéokra épülő versben a ritmikai, formai elemek kerülnek előtérbe: a versritmus erőteljesebb lehet, a rímek összezsengegetése fokozottabban szolgálhatja a verszenét. Olykor a versritmus el is uralkodhat a vers egyes részei felett, és — természetesen szükség esetén csak — a kifejezés érdekében el is nyomhatja az értelmi hangsúlyozást. Így például Petőfi Egy gondolat bánt engemet című versének következő részletében:

— — | *o* *o* —
Ott essem el én
o — | *o o* —
A harc mezején,
— — | *o o* — | *o o* — | *o o* — | *o*
Ott folyjon az ifjui vér ki szivembül,
o — | *o o* — | *o o* — | *o o* — | *o*
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
— — | *o o* — | *o o* — | *o o* —
Hadd nyelje el azt az acéli zörej,
o — | *o o* — | *o o* — | *o o* —
A trombita hangja, az ágyudörej,
— — | *o o* —
S holttestemen át
— — | *o o* —
Fújó paripák
— — | *o o* — | *o o* — | *o o* — | *o*
Száguldjanak a kivivott diadalra,
— — | *o o* — | *o o* — | *o o* — | *o*
S ott hagyjanak engemet összetiporva.

Gépies skandalássá, értelmetlen darálássá, tartalmatlan énekléssé, kántálássá, üres hangjátékká, a rímek csengő-bongó hangoztatásává azonban ekkor sem válhat a versmondás. Különösen nem tanteremben a tanórán, mely visszafogottabb hangot kíván.

A versmondatok értelmi és formai elemeinek érzékeltetése. A jó versmondás a hangsúlyok, a hangszín(ezés), a hanglejtés, a fekvés-, hangerő-, és a tempóváltások által hallhatóvá teszi a vers értelmi és formai elemeit, rávilágít rejtett belső összefüggéseire. A versben általában több és árnyaltabb a hangsúly, a szünet, a tempóváltás, mint az (értekező) prózában, de nem helyes, ha minden szót, s ráadásul ha minden szót egyformán hangsúlyozunk, s nem engedjük érvényesülni a verszene más elemeit.

A költeménynek éppúgy a mondat az alapegysége, mint a prózának vagy a természetes beszédnek, de a mondaton belül az értelmi tagolással együtt a ritmikai tagolásnak is érvényesülnie kell. Ez utóbbi azonban nem nyomhatja el az előbbit és fordítva: alig érezhető lassítása vagy kis szünet-

tel, de mindenképpen kapcsoló tagolással éreztetjük — ha mondat belsejébe esik — a sor végét, (kissé megnyomva és lelassítva esetleg) a sorvégi rímet, majd legalább egy kis hangsúllyal vagy hangszínváltással az új sor elejét. Szünet nélkül kötjük az új sort, ha áthajlás (enjambement) van a két sor vagy a versszakok között, azaz a szószerkezet vagy a (tag)mondat nem fejeződik be a sor- vagy a szakaszhatáron, átível a következő sorba. A rímet azonban ekkor sem nyelhetjük le. Mindezek mellett hangváltással, fekvésváltással és finom szünetekkel érzékeltetjük a (vers)mondatok szerkezeti tagolódását. Ugyanakkor azonban nem tördeljük szét mondatokká vagy sorokká a szöveget! Megfelelő módon kapcsoljuk is a vers összetartozó (például szakaszon belüli) mondatait.

Tóth Árpád Árilisi capriccio című, játékos, csupa libegés versében (7. oszt. 26. o.) sok áthajlást találunk, többek között a 3—4., 5—6. és a 8—9. sorban, s összetartozik áthajlásokkal a 11—15. sor is. Az áthajlások egy része versszakokat köt össze. Több mondat- és tagmondathatár kerül a sor közepébe. Az áthajló szerkezeteket azért nem szabad itt teljesen simán kötni, mert az áthajlás indító tagja egyúttal rímhívó vagy rím is. Célszerű e szavakat kissé lelassítva, elsőszótag-hangsúllyal kötni:

Az útszél: | csupa pitty pang,
 A bokrok: | csupa füttyhang.
 Rigó fuvoláz; | rája t t z
 Zúgól is | felcsivog³a csíz.
 Hallgatja még a | rest é j
 Félálmában a³ | kastély, |
 Emelve tornyát álmata g,
 Mint nyújtózó kart, | bár a nap ?
 Elönti friss arannyal. |
 A parkban | — rőt aranyhal — ?
 Kövér úr sétál l e b e g ő
 Hassal az édes l e v e g ő
 Árjában, | sport r u h á j a
 most szelídség csuhája, . . .

A magyaros ritmus és az értelmi hangsúlyok. A magyar ritmusú versek ütemeinek határát, ha nem esnek egybe a természetes beszéd ütemeivel, pillanatnyi lassítással vagy a mellékhangsúly enyhe felerősítésével szintén jelezzük, ha csak a mondanivaló súlya, sodró lendülete el nem mossa itt-ott a formai egységeket. Egy kis lassítással és alig észrevehető hangerőtöbblettel emeljük ki a rímeket és egyéb játékos összecsengéseket.

Balassi Bálint Hogy Júliára talál című versében (6. oszt. 33. o.) a magyaros ritmus erőteljes érzékeltetése, az ütemhatárokon tartott szünet éneklő, kántáló versmondáshoz vezet, s széttöri a verset:

Ez világ sem | *kell* már nekem | *nálad* nélkül, | *szép* szerelmem, |
 Ki állasz most | *én* mellettem. | *Egészséggel!* | *édes* lelkem. |
 Én bús szívem | *vidámsága*, | *lelkem* édes | *kévénsága*, |
 Te vagy minden | *boldogsága*, | *veled* Isten | *áldomása*.

A mellékhangsúlyok, illetőleg az értelmi hangsúlyok felerősítése és egyes ütemek kapcsolása megőrzi a verszenét, -ritmust, ugyanakkor sajátos lüktetést, értelmi többletet ad a versnek:

Ez világ sem kell már nékem | pálad nélkül, szép szerelmem,
Ki állasz most én mellettem. | Egészséggel! | édes lelkem. |
Én bús szívem vidámsága, | lelkem édes kévénsága, |
Te vagy minden boldogságom, | veled isten áldomása.

Ugyancsak nem sérül meg a magyaros ritmus, ha az értelmi hangsúlyokat felerősítjük, a verstani mellékhangsúlyokat pedig gyengítjük a Kőmíves Kelemen című ballada (6. oszt. 9. o.) megszólaltatásakor; melynek mechanikus ritmizálása így fest:

Tizönkét kőmijes | ésszetanakodék
 Magoss Déva várát | hogy fölépittenék,
 Hogy fölépittenék | félvéka ezüstér,
 Félvéka ezüstér, | félvéka aranyér.
 Déva várossához | meg is megjelönte,
 Magos Déva várhoz | hezzá is kezdöttek,
 A mit raktak délig, | leomlott estére,
 A mit raktak estig, | leomlott röggére.

E mechanikus ritmizálás helyett sokkal szebb, s a versritmust sem mossa el, ha 3 + 3 | 3 + 3, esetleg az (itt nem jelölt) 4 + 2 | 4 + 2 tagolású sorokat az értelmi hangsúlyok segítségével ritmizáljuk:

Tizönkét kőmijes | ésszetanakodék, |
Magos Déva várát | hogy fölépittenék, |
Hogy fölépittenék | félvéka ezüstér, |
Félvéka ezüstér, | félvéka aranyér. |
Déva várossához | meg is megjelönte, |
Magos Déva várhoz | hezzá is kezdöttek, |
A mit raktak délig, | leomlott estére, |
A mit raktak estig, | leomlott röggére.

Az időmértékes vers megszólaltatása. Időmértékes versben különösen ügyelnünk kell a szótagok hosszúságára, rövidségére, mégpedig az olyan változatokban is, melyek a költő szándéka és a metrum szigorúsága szerint olykor eltérnek a mai köznyelvi normától

vagy helyesírástól. A költemény jellege megengedheti vagy megkívánhatja, hogy egy-egy részletben az értelmes, a tartalom szerinti hangsúlyozás elnyomja a verstani elemeket; de nem helyes, ha az egész mű előadásából nem veszi észre a hallgató, hogy időmértékes verset hallott.

A Petőfitől idézett részlet utolsó előtti sorában például a verstanilag súlytalan (elvileg rövid) szótag helyén az értelmileg fontos *kivivott* és *diadal* szó kezdődik, ezt tehát nem szabad az értelem rovására elhangsúlytalanítani:

ó - | u u - | ó u - | ó u - | u
Száguldjanak a kivivott diadalra; viszont a verstanilag hosszú szótag helyén az *a* névelőt meg szabad, sőt a rá következő mássalhangzót kissé meg is kell nyújtani, mert ebben a korban a *z* nélküli névelő még lehetővé tette a *z*-t pótló mássalhangzónyúlást; ezáltal a főnév meg is kapja a mondatban szükséges súlyt: „Száguldjanak a (k)kivivott (d)diadalra”. Hasonlóan a Himnusz kezdősorában: „Isten, áldd meg a (m)magyart . . .” Ugyanígy a Szózatban: „A nagy világon e(k)kivül”, „Ez a (f)öld, melyen annyszor”.

Janus Pannoniusnak Pannonia dicsérete című, a 6. osztályos irodalomkönyvben is olvasható versében például verstanilag súlytalan, értelmileg pedig hangsúlyos, sőt olykor megemelt vagy főhangsúlyú az *Itália*, *Pannonia*, *dal*, *becsülnek*, *hazám*, *dicsőbb* szó:

ú u ó | - u u - | - | - | u u - | u
Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek,
 S most Pannónia is, ontja a szép dalokat.
 ú u ó | - - | - | ó u | - - | - | u u | - u
Sokra becsülnek már, a hazám, is büszke lehet rám,
 ú u u | - u u ó | - || - | u u | - u u u
Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld.

Az értelmi és a ritmikai (verstani) hangsúly egybeesése, illetőleg egybe nem esése sajátos feszültséget ad a versnek.

József Attila *Levegőt* című versének (8. oszt. 139. o.) első szakaszában az értelmi és verstani (ritmikai) hangsúlynak „szembenállása”, egybe nem esése feszültséget ad az 1–2. és a 6. sornak, nem pontos egybeesése „döccest” az 5. sornak; az egybeesés viszont harmóniát, könnyedséget visz a 3–4. sorba:

ó | - | u - | u - | - - | ó - | u
Ki tiltja meg hogy | elmondjam, mi bántott
 ó - u | - | ó -
hazafelé menet? szembenállás
 u - | u - | - | u - | - | -
A gyepe eppen | langy sötétség szállott,
 - | - | u -
 mint bársony-permeteg egybeesés

- ˘ ˘ ˘ - ˘ - - ˘ - ˘	
és lábom alatt álmatlan forogtak	döccenés
˘ - ˘ - - ˘ ˘ - ˘ - ˘	
Ütött gyermekként csendesen morogtak	szembenállás
˘ ˘ - ˘ ˘ -	
a sovány levelek.	

A versmondatok és a vers szerkezetének érzékeltetése. Természetesen mindezek felett erőbeli változásokkal és más eszközökkel — pl. egy-egy szó, szószerkezet erőteljesebb kiemelésével, a hangerő vagy hangmagasság váltásaival — kell érzékeltetnünk a versmondatok és a vers szerkezetét és gondolati gerincét.

A 6. osztályos irodalomkönyvben találjuk Balassa Bálint Búcsúja hazájától című versét (33–36. o.). Ennek szokásos megszólaltatási formája az, hogy a versmondó — a költővel együtt — sorokban gondolkodik. Ezt úgy érzékelteti, hogy minden sor végén s minden írásjelnél (vesszőnél, pontnál) egyforma hosszú szüneteket tart, így tagolja a verset és a versmondásokat. Hangsúlymegoldásaiban a versmondók többsége általában egyforma hangsúlyokkal él, mégpedig ismét egy szokásos megoldást és a tankönyv sugalmazását követi. „A leghangsúlyosabb a jelző: jellemez, kiemel, értékel” (6. oszt. 37. o.), ezért — értelmileg ugyan helyesen — inkább a jelzőhangsúlyok a dominánsak:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
 Ki keresztyénségnek' viseled paizsát,
 Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád. stb.

Ha azonban mondatszerkezetekben és versszakokban gondolkodunk megszólaltatásakor is, akkor verset nem csak soronként s nem csak az írásjeleknél fogjuk szünettel tagolni, s nem a szavak, szószerkezetek hangsúlyviszonyaira figyelünk jobban. Azt fogjuk kiemelni, hogy ahány szakasz, annyi búcsú: annyi megszólítás a szakaszok első sorában, és annyi kívánság, óhaj a szakaszok utolsó sorában. A szakaszok második és harmadik sora pedig — közbevetésnek is tekinthető — vonatkozó névmási kötőszóval bevezetett (jelzői) mellékmondat. Ez alól persze van kivétel. Így pl. a negyedik szakasz, melyben két-két párhuzamosan mellérendelt sor található, a hatodik szakasz, melyben csak a harmadik sor tartalmaz alárendelést, stb.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a vers megszólaltatásakor a dőlt betűkkel szedett megszólítást és a hozzá csatlakozó óhajtó-felkiáltó tagmondatot célszerű összekapcsolni: nagyobb hangerővel és lassabban, tagoltabban, erőteljesebben hangsúlyozva elmondani. Az álló betűkkel szedett, közbevetésszerű (értelmező-jelzői) alárendelt tagmondatokat érdemes mintegy közrezárni: halkabban, gyorsabban, tagoló szünetek nélkül mondva ki őket. Így hanggal is érzékeltetjük a mondatszerkezeteket, amelyeket sematikusan így ábrázolhatnánk:

- Az 1—3. szakasz azonos szerkezetű:
1. —, — + —, —! A közbevetés két mellérendelt mondat.
2. —, — + —, —! A közbevetés két mellérendelt mondat.
3. —, — — A közbevetés áthajlás!
4. —, —, —, — Nincs közbevetés. Új szakasz-szerkezet!
5. — + —, — + —
— —, — A közbevetés az első és második sorban van, a harmadik-negyedik: óhaj, kívánság.
6. — + —, — — Csak a harmadik sor a közbevetés. Az 5—6. szakasz nagyjából fordított szerkezetű.
7. —, —, — A közbevetés a második, harmadik sor; némi módosulással az 1. szakasz szerkezetének felel meg.
8. — + —, — — Csak a harmadik sor a közbevetés; teljesen a 6. szakasznak felel meg a 8—9. szakasz.
9. —/— + — / — Csak a harmadik sor az igazi közbevetés.
10. — + — — A második és negyedik sor közbevetett (alárendelt) mellékmondat; teljesen új fajta mondatszerkezet a versben.

Finomabb-durvább átírással így mutathatjuk be a vers „kottáját”:

*Ó-én-édes-hazám, | te-jó-Magyarország, |
Ki-kereszttyénségnek-viseled-paizsát,
Viselsz-pogány-vérrel-festett | eles-szablyát, |
Vitézlő-oskola, | immár-Isten-hozzád. ||*

*Egriek, | vitézek, | végeknek-tüköri, |
Kiknek-vitézségét | minden-föld-beszéli, |
Régi-vitézséghez-dolgókat-veti |
Istennék-ajánlva-legyetek-immár-ti! ||*

Ti is | rárószárnyon járó hamar lovak, |
 Az kiknek hátokon | az jó vitéz ifjak
 Gyakorta kergetnek s hol pengig szaladnak, |
 Adassék egészség már mindnyájatoknak! ||

Fényes sok szép szerszám, | vitézlő nagy szépség, |
 Katonataldalmány, új forma ékesség, |
 Seregben tündöklő és fénlő frissesség, |
 Éntülem s Istentül legyen már békesség! ||

Sok jó vitéz legény, | kiket felemeltem, |
 S kikkel sok jót tettem, | tartottam, | neveltem, |
 Maradjon nálatok jó emlékezetem, |
 Jusson esztekbe jó tétémül nevem! ||

Vitéz próba helye, | kiterjedt sík mező |
 S fákkal, kősziklákkal bővös hegy, völgy, erdő, |
 Kit az sok csata jár s jószerencse leső, |
 Legyen Isten hozzád sok vitézt legellő! ||

Igaz atyámfia | s meghitt jó barátim, |
 Kiknél nyilván vadnak | keserves bánatim, |
 Ti jutván eszembe | hullnak sok könnyveim, |
 Már Isten hozzátok, jó vitéz rokonim! ||

Ti is anygalképet mutató szép szüzek, |
 És szemmel öldöklő | örvendetes menyek, |
 Kik hol vesztettetek s hol élesztettetek, |
 Isten s jó szerelem maradjon veletek! ||

Sőt te is, | ó én szerelmes ellenségem, |
 Hozzám háládatlan, | kegyetlen szerelmem, |
 Ki érdemem . . .
 ||

Ti pengig szerzettem átkozott sok versek, |
 Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek, |
 Tűzben mind fejenként égjétek, | vesszettek, |
 Mert haszontalanok, | jót nem érdemletek. ||

A hangerőnek, hangfekvésnek és a ritmusnak ezek a váltásai már akusztikus úton is felhívják a figyelmet a vers mondatszerkezeteire, a versben levő gondolatrítmusra, a vers szerkezeti építkezésére, és így eleve (az akusztikum által) megkönnyítik azt az elemző munkát, melyet a tankönyv 37—8. oldalán a tankönyvi szöveg is megkíván és végigvisz.

A vers gondolati gerincének kiemelése. A vers gondolati gerincének érzékeltetéséről belső összefüggéseinek megszólaltatási módjáról Deme László részletesen ír a Hangsúlyozási problémák a Szózat szaválásában, illetve A versolvasástól a versmondásig című tanulmányában.⁵ Egyetlen rövid példán mégis megpróbáljuk bemutatni. Példánkat ezúttal nem a tankönyvből vesszük. Dsida Jenő Arany és kék szavakkal című, egyetlen, hasonlító mondatból álló versének elmondásakor hangosabban, tagoltabban célszerű megszólaltatni az itt dőlt betűkkel szedett sorokat. A többit — finom átmenettel — kissé halkabban, gyorsabban és mélyebb fekvésben mondjuk. Így a vers mondanivalója sokkal inkább kiemelkedik, mint ha hangváltás nélkül adjuk elő. A hangerő, a hangmagasság és a tempó váltásai mellett természetesen nem feledkezhetünk meg a különböző erejű, árnyalt hangsúlyokról és a hanglejtés kapcsoló, tagoló szerepéről sem:

*Miképpen boltíves,
pókhálós vén terem
zugában álmodó
középkori barát,
ki lemosdotta rég
a földi vágy sarát
s már félig fent lebeg
a tiszta éteren, —
ül roppant asztalánál,
mely könyvekkel teli
s a nagybetűk közébe
kis képecskéket ékel,
Madonnát fest örökké
arannyal s égi kéekkel
mígnem szelid mosollyal
lelkét kileheli:*

*úgy szeretnék én is
lámpásom esteli,
halovány fénye mellett
megörökíteni, drága
arany és kék szavakkal
csak Téged festeni,
míg ujjam el nem szárad
mint romló fának ága
s le nem lankad fejem
a béke isteni
ölébe, én Szerelmem,
világ legszebb Virága.*

A vers megszólaltatójának tehát nem elegendő ismerni a vers mondanivalóját, tartalmát, létrejöttének körülményeit stb. El kell sajátítania a helyes kiejtést, a helyes értelmezést és a jó kifejező előadásmódot is. Birtokolnia kell a kötészetani és irodalmi vonatkozásokat is. Mindezek felett még értenie kell a verstan alapjaihoz is, hogy a különféle verselési elvek és formák tudatában, sőt a költő verstechnikájának ismeretében minél meggyőzőbben érzékeltesse a mű tartalmi és formai egységét.

2. A prózai művek bemutatása

Sajátos gondot jelent a prózai művek példamutató megszólaltatása is. Miként a verset, a prózai műveket is sokféleképpen lehet szépen és jól fel-

⁵ Nyr. 83 (1958): 185—95, valamint Iskolai Nyelvművelő (szerk.: Lőrincze Lajos) Tankönyvkiadó 1959. 198—211.

olvasni, elmondani, előadni. Mint a versmondásban is, a prózamondás esetében is a hely, az alkalom és a hallgatóság nagymértékben megszabja az előadás módját. A hangvételen azonkívül minden jó előadó az író egyéniségéhez, a prózai mű mondanivalójához, hangulatához, műfajához, nyelvi formájához, szerkesztésmódjához, azaz kifejezési formájához és stílusához igazodik. Természetesen belejátszik mindebbe az is, hogy mi az előadó vagy az előadás célja a mű megszólaltatásával. Megjegyezzük, hogy — mint a versmondásban — a prózamondásban sem felel meg korunk ízlésének az évtizedekkel ez előtt szokásos patetikus, prelegáló vagy deklamáló előadói mód, melyben a beszéd emelt hangfekvésben nagy, szinte kiénekelte dallamívű hanglegjtéssel szólal meg. Sokkal inkább a természetes élőszóhoz közelítő hangsúlyozású, hanglejtésű és ritmusú szövegmondást igényli a korszerű prózamondói stílus.

A műfaj meghatározó szerepe. A prózai művek megszólaltatásakor a legnagyobb gondot az értelmet és az érzelmet kifejező mondat- és szövegfonetikai eszközök helyes arányának megtalálása jelenti. Annál is inkább, mert a prózai műveknek változatos és széles a skálája. Sokféle prózai mű megszólaltatása besorolható a prózamondás körébe az elsősorban az érzelmeket bemutató, ezekre hatni akaró (elbeszélő, leíró, ábrázoló) szépprózától a racionális értekező prózáig, az egyszerű-egynemű műfajtól az összetettig, az epikus (történetet feldolgozó, elmondó) regénytől, novellától a missilis és fiktív levélen, az önéletírásokon, a karcolaton, krockin át a gondolati prózáig, az esszéig, a dokumentumszerű írásokig, nem feledkezve meg a riportról, riportázsról sem.

Mindenesetre fontos megjegyeznünk, hogy a gondolati művek megszólaltatásakor az értelmi-tartalmi elemek kiemelése a fontosabb; az érzelmileg színezett, érzelmeket kifejező művek interpeetálásakor a drámai feszültség, az érzelmi telítettség jobban kidomboríthatja az értelmi-érzelmi hangsúlyokat, ugyanakkor nagyobb teret enged az érzelmeket kifejező hangsúlyozási, hanglejtési, ritmikai elemeknek. Azonban semmilyen körülmények között nem válhat a prózamondás gépies, monoton darálássá vagy a hanggal való üres játékká, tartalmatlan énekléssé, csak a fület gyönyörködtető hanghatássá, de agyonhangsúlyozó szájbarágássá sem.

Nagy gondot jelent az is, hogy az irodalmi igényű a dekvát megszólaltatás csak annyira legyen „emelt beszéd”, amennyire azt a hely, az alkalom és a szövegstílus (és természetesen a mondanivaló) megkívánja. Egyúttal arra is vigyázni kell, hogy ne pongyola, elnagyolt beszéddel szólaljon meg a mű, hiszen ilyen esetben sokszor az előadói terem adottságai miatt sem tud eljutni a hallgatóhoz.

Az értelmi és érzelmi elemek kifejezésének alapjai. Az előzetes és alapos tartalmi, szerkezeti, szöveg- és mondattani értelmezésen alapuló helyes és jó prózamondás a hangsúlyok, a hangszín, a hanglejtés, a mondat szerkezetét is érzékeltető beszédritmus (tempóváltások) által hallhatóvá teszi a prózai mű értelmi és érzelmi (indulati) elemeit. Rávilágít rejtett (tartalmi és szerkezeti) összefüggéseire. A prózában általában kevesebb (ugyanakkor nagyon is árnyalt) a hangsúly, a szünet, és több a ritmusváltás, mint a verses művek megszólaltatásakor. Éppen ezért nem helyes, ha minden szót külön hangsúlyozunk, még kevésbé, ha minden szót vagy lényeges elemet egyformán hangsúlyozunk. Vigyáznunk kell, hogy a hangsúlyokat az értelemnek megfelelően, kifejezően árnyaljuk a mondaton, sőt a mondatláncon, illetőleg a szövegegységen és a szövegegészen belül. Az erő-

teljesebb hangsúlyok, a szünettel és a szünetpótlóval együtt, a mondat szerkezetének érzékeltetésében is fontos szerepet játszanak, hiszen egy-egy szó-szerkezet határát és tagolódását, valamint a mondat belső struktúráját és a szövegegész szerkezetét általában a hangsúlyok, valamint a beszéddallam helyes megválasztásával, árnyalásával érzékeltetjük. A szövegegész szerkezeti tagoltságát-tagolódását a jól megválasztott hosszabb-rövidebb szünetekkel, valamint hang- és ritmusváltással jelezzük. Vigyáznunk kell azonban, hogy ugyanezen eszközök túl gyakori alkalmazásával ne aprózzuk vagy tördeljük szét a szöveget.

A prózai művek belső ritmusa. A mű egészének és mondatainak belső ritmusát a versmondásban enyhe ritmizálással — általában finoman árnyalt hangsúlyozással, gyenge nyomatékkel (jelzett „skandálással”) szoktuk érzékeltetni. A prózamonddásban a mondatokon belül a mondat szerkezetéből adódó prózaritmust inkább a szerkezeti tagolódásból és a tempóváltásból adódó beszédritmussal jelezzük oly módon, hogy a szószerkezeteket szünetpárral, a szünetet helyettesítő hangváltással, fekvésváltással vagy más tagoló eszközzel közre- és összefogva mondjuk ki, s az egyes szószerkezeteket más-más hangfekvésben, más-más tempóval szólaltatjuk meg. Olykor adódnak a prózában is szinte versszerűen skandálható részek. Így például Sánta Ferenc Mag a tarlón című, az 5.-es könyvben (380—8. o.) található novellájának első mondatai szinte versként hatnak. Ezeket enyhe ritmizálással is meg lehet szólaltatni:

$\bar{ } \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \bar{ } \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \quad - \quad | \quad \bar{ } \quad - \quad \acute{ } \quad | \bar{ } \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \bar{ } \quad - \quad | \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad - \quad |$
 Nagy kerek éjszaka volt, | s mint az ünnepi templom, ragyogott |
 $\bar{ } \quad \acute{ } \quad \bar{ } \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad |$
fent az ég, | lent meg ezüstbe vonta a hold világa a tarlót, | könnyű ár-
 $- \quad | \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad - \quad | \quad \bar{ } \quad - \quad \acute{ } \quad$
 nyékot vetett a keresztben pihenő kévéknek, | s arrább rácsorgott a vá-
 $| \quad \acute{ } \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad$
 gatlan búzára, mely csöndes, fuvallatcsinálta ringással szaladt a messzi
 $\acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad |$
 akácokig. || Szegetlen s bontatlan volt a csend, mert ami szólt is a
 $\bar{ } \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad - \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \acute{ } \quad | \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad - \quad | \quad \acute{ } \quad$
 tarló tővéből, a messzibb bokrok ágai közül s néha a fák suhogásában, |
 $\bar{ } \quad \acute{ } \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad - \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad - \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad | \quad \bar{ } \quad - \quad \acute{ } \quad \acute{ } \quad - \quad |$
 az mind csak őt dicsérte, s szépítette, | akár a cszillag a mélyseges eget.

A próza dallamvilága. Más — a versmondástól és a természetes beszédétől némileg eltérő — a prózamonddás dallamvilága is. A hanglejtés általában nagyobb hangterjedelemben, változatos formákban mozog. Nagyon sokszor azonban helytelenül — a régi deklamáló prózamonddás mintájára — nem a mondat értelmét, a szerkezeti tagolást szolgálja, hanem magas fekvésbe csúszva megemelt hangon „kiénekel” nagy ívekben halad, vagy éneklős, sztereotip formákat mutat. Éppen ezért vigyázni kell arra is, hogy a prózamonddás beszéddallama megfeleljen a szöveg és a mondatok értelmének, nyelvi szerkezetének, stílusának, mű-

fajának, de közeledjék a mindennapi beszédhez is. Gyakori hibája a prózamondás dallamvezetésének, — és éppen ez a hiba a versmondásban is megfigyelhető —, hogy a szövegmondó nem értelmezi, következőképpen nem értékeli át az írásjeleket. Egyrésről minden vesszőt szünetjelnek tekint, s a beszéddallamot minduntalan a magasba rántja mind a mellérendelt tagokat szétválasztó írásjelnél, mind a tagmondatok határát jelző vesszőnél. Ugyanakkor nem tart szünetet a szószerkezeteknek vesszővel nem jelölt határán. Ezáltal a szószerkezeteket széttöri, s nem használja ki a beszéddallam kapcsoló és tagoló szerepét. Következésként az egyes szólamok, hangsúlyszakaszok dallama nem ereszkedő lejtésű, hanem a végén emelkedő, esetleg szökőzárás. A helytelen dallamvezetés egy másik gyakori jellemzője, hogy a prózamondó egyáltalán nem meri igazán lezárni a mondatdallamot az egyes mondatok végén — még ha a gondolati egység lezárult is. Ez az oka, hogy a prózai mű megszólaltatásakor a mondatok végén többnyire csak lebegtetett, ún. „jelzett pontot” hallunk. Az igazi lezáró értékű pont-hanglejtést a prózamondók többsége a mű végére, az ún. „slusszpont”-hoz tartogatja.

A mondat szerkezetek érzékeltetése. Ugyancsak gyakori hibája a prózamondásnak, hogy a szöveg megszólaltatója nem érzékelteti hangterjedelmével (hangfekvésváltással) a szöveg- és a mondatok szerkezetét: hanglejtése csaknem mindvégig egyetlen, emelt fekvésben mozog. (Az emelt hangfekvésben való beszéd egyébként gyakori jellemzője a versmondásnak is!) Következésképpen a prózamondó beszéde szép lesz, kellemes, dallamos hanglejtésű, de mégsem eléggé kifejező. Pedig a prózamondás legfőbb feladata: a prózai mű adekvát megszólaltatása, kifejező tolmácsolása. (Hacsak valamilyen előadói vagy rendezői meg gondolás, különleges szándék más megoldást nem kíván, pl. ellenpontozást, szembeállítást, karikírozást, tagadást.) Mindez pedig csak akkor érhető el, ha a megszólaltató a műből indul ki, s az értelmi oldal felől közelíti meg a művet. A műből bontja ki az eszközöket, nem kívülről viszi rá a műre a megszólaltatási formát.

A gondolatiság ábrázolása. Az adekvát megszólaltatás érdekében a gondolati jellegű vagy dokumentumszerű írásokat (értekező prózát, esszét, tudományos vagy tudománynépszerűsítő írást stb.) alapos szövegelemzés után úgy kell megszólaltatni, hogy elsősorban a szöveg értelmi mondanivalója domináljon. Ennek érdekében világosan kell érzékeltetni a szöveg logikai, szerkezeti építkezését, gondolati egységeit, s azok kapcsolódását. A tétel- és szöveg hangsúlyos részek kiemelésével kell megfoghatóvá tenni a hallgató számára a mű gondolati gerincét. Nem szabad viszont — az értelmi-érzelmi azonosuláson, vagy éppen a tagadáson túl — érzelmi színezőeszközöket (feleslegesen) felhasználni, nem szabad a szövegmondással olyan érzelmeket megszólaltatni, melyek nincsenek benne a szövegben.

Tinódi Lantos Sebestyén Cronikájának előszavában (6-os irodalomkönyv 22—3. o.) például a mondanivaló szempontjából fontos és kevésbé fontos részek váltakozva követik egymást. Ezeket érdemes a hangerő és ritmus megváltoztatásával (a tételhangsúlyos — kurzivált — részek emeltebb hangerejével, lassabb, tagoltabb tempójával) elkülöníteni.

„Éz jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy a hadakozó, bajvivó, várak-, várások-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanuság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra (. . .). Én azt meg gondolván, és látván ez szegin Magyarországbán, mely csuda veszödelmes

hadak kezdének lennie: *ezöknek megírására*, hogy ki lenne vég emléközet, *senkit nem hallhaték. Mindezök meggondolván*, és uraimnak barátimnak erre való intésöket gyakorta hallván: *készörítettém én magamat ez szegin eszömmel ezöknek gondviselésére foglalnom, és ez egynehány istóriát megírnom*, össze-szednöm, és az községnak kiadnom, ki lenne az több krónikák között vég-emléközet, kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézőktül, kik ez dolgokba jélön voltanak, értéköztem; *sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam*, — *az mit keveset irtam, igazat irtam*; ha valahol penig vétök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kitől értéköztem tulajdonítsátok; és kérlek titöket énnéköm megbocsásásatok. (...)"

A z é r z e l m e k t ü k r ö z é s e. Az érzelmeket is kifejező (elbeszélő, leíró, ábrázoló) szubjektívabb hangvételű széppróza (regény, novella, elbeszélés, karcolat, humoreszk, kroki, riport, riportázs stb.) és az efelé tartó egyéb írások (pl. levél, napló, önéletrajz, azután jegyzet stb.) megszólaltatásakor több feladat vár a mű tolmácsolójára. Ilyenek pl. a mű hangulatának, atmoszférájának megteremtése, érzékeltetése, a hangulati, érzelmi változások kifejezése, tolmácsolása.

A mű síkjainak érzékeltetése; jellemábrázolás hanggal. Vigyázniia kell az előadónak arra is, hogy megfelelően különítse el egymástól a narratív (leíró, elbeszélő, ábrázoló) részeket azoktól a részek-től, amelyekben a prózai mű szereplői beszélnek. Ez utóbbiakon belül a beszél-tetéssel el kell különítenie a dialógusok résztvevőit, érzékelteni kell, hogy elmondott vagy belső monológról van-e szó, és szükség esetén a beszéltetéssel egyéníteni (karakterizálni) az egyes szereplőket. Pl. hangszínváltással, hang-színezéssel, ritmusváltással, eltérő hanglejtéssel és nem utolsósorban artikulá-cióis sajátosságok érzékeltetésével. Ugyanezekkel az eszközökkel ábrázolhatja érzelmeiket, indulataikat, azok változását. — A narratív részek megszólalta-tásakor a prózamondónak legfőbb eszköze az igényes, az irodalmi igényű kiejtésnek megfelelő, tiszta artikulációjú — bár érzelmileg bátran felhasznál-hatja, gyakran fel is erősítheti, de nem túlozhatja el az élőszó karakteres jel-legzetességeit (mind a hangképzésben, mind a mondatfonetikai eszközökben), köztük az érzelmeket tükröző (emfatikus) formákat; szükség esetén — ha az író ezekkel ábrázolta alakjait — a vulgáris, pongyola, familiáris vagy táj-nyelvi beszéd sajátosságait is. Mindenképpen óvakodni kell azonban attól — különösen a narratív részek elmondásakor —, hogy az érzelmei, indulatok megszólaltatása helyett egyes szavakat játsszunk meg (jelentéstartalmuknak megfelelően).

A mű témahálózatának kiemelése. Sánta Ferenc emlí-tett novellájának megszólaltatásakor például — a már idézett — bevezető sorok árnyalt, kifejező megszólaltatása nemcsak a mű hangulatát adhatja meg. Felhívhatja a figyelmet a műben később fontos szerepet játszó jelkép-szerű elemekre, szembeállításokra, ellentétekre is; így a fent—lent, a fény—árnyék, közel—távol ellentétpárookra, a lassú, puha mozgásnak és az erőszakos, hirtelen cselekvésnek, a búzakévéknek és a messze erdőnek szembeállítására. A novella megszólaltatása során pedig a párbeszédekben célszerű elkülöníteni az öreg ember nyugodt megfontolt beszédét a gyerekeknek csengőbb, pergőbb

tempójú, lendületes, de érzelmi hullámzásokat tükröző beszédétől. E két véglet, az öreg ember nyugodt, lassú szava és az unoka élénk, változatos ritmusú-hangerejű beszéde között szinte középarányosként hangzanak el a narratív részeknek átlagos tempójú, értelmes hangsúlyozású és tagolású, tárgyilagos dallamvezetésű mondatai.⁶

A stílus egység gondolja. A prózai művek megszólaltatásakor az egyik legfontosabb szabály, hogy a prózamondó tanár ne kövessen el stílustörést: ne játssza se túl, se alul sem a szöveget, sem az érzelmeket; az elmondás módjával alkalmazkodjék a szöveg nyelvi és korstílusához; igyekezzen megtartani a mű stílusegységét. (Így például a mesét meseként mondja, az értekező prózát pedig a neki megfelelő hangvétellel.)

A stílus egység, helyesebben szólva a stílusharmónia különösen fontos akkor, ha egymás után (pl. ugyanazon műsorban) több különböző prózai mű vagy több különböző hangvételű vers, illetőleg több(féle) verses és prózai mű hangzik el. Ilyenkor fölöttébb kell vigyázni arra, hogy mindegyik mű megszólaltatása önmagán belül adekvát legyen ugyan (tehát a benne rejlő sajátosságok megszólaljanak), mégis mindegyik hangzásvilága harmonizáljon a többi mű megszólaltatásával, különösen az előtte és utána elhangzóéval. (Természetesen csak akkor, ha a tanári elképzelés vagy éppen az egymás után következő két műnek a mondanivalója nem kíván mást [pl. szembeállítást, tagadást, karikírozást és így tovább].)

A pedagógus spontán beszéde mint beszédminta

Ugyancsak a beszédművelést szolgálja a pedagógus spontán beszéde, természetes élőszava. Több irányban is hat ez példájával azon túl, hogy lehet jó példa, ha a pedagógus tisztán és értelmesen beszél, és lehet rossz, az irodalmi műveknek és megszólaltatásuknak jó hatását lerontó példa, ha a pongyola kiejtéssel, beszédhibával, rossz intonációval vagy rosszul fogalmazva mondja el gondolatait. A pedagógus beszédének „normájával” viszonylag kevés tanulmány foglalkozik, leírására, jellemzésére is kevesen vállalkoztak. (Csak Bakos Józsefnek idevágó, már idézett cikkeit említhetjük.) Mindenképpen fontos beszédművelői „eszköz” a pedagógus beszéde. Ugyanis egyrészt (jó vagy rossz) mintát ad a spontán élőszó hangképzésére és artikulációs folyamatára, azután az egész beszéd folyamatban megmutató hangszínre, hangadásra. Másrészt — rejtve — mintát ad az élőszavas szövegalkotásra. Éppen ezért veszélyes a pedagógusok beszédére oly nagyon jellemző emelt, oktatói hangvétel, mely nagyon gyakran agyonhangsúlyozással, szökőzárás hanglejtéssel párosul. A szökőzárás hanglejtés nemcsak a beszéd, az élőszó dallamvilága tekintetéből érdekes, hanem a megfogalmazás, mondatszerkesztés szempontjából is. A szökőzárás hanglejtésnek legfőbb oka ugyanis az, hogy a pedagógus a beszéd és magyarázás hevületében eléggé ritkán zárja le mondattanilag, szerkezetileg a gondolatait, mondatait. Így mondanivalójának nyelvi megszerkesztetlensége könnyen ellentmondhat egy kiejtési tételnek (hogy ti. a magyar beszéd — mondat —

⁶ Segítséget nyújthat a gimnáziumok IV. osztályának nyelvtani anyagához az Országos Oktatástechnikai Központ által készített Szövegtan és szövegvizsgálat című hangszalag és ennek nyomtatásban is közreadott szövege. (Tanért).

dallama ereszkedő), és egy fogalmazási szabálynak (hogy ti. kerek, lezárt, és viszonylag egyszerű mondatokban fogalmazzunk).

A tanár helyes élőszavas szövegalkotása és az ilyen nyelvi köntösben megjelenő beszéd viszont érzékeltetheti az írásos és az élőszóbeli mondatalkotás különbségeit, bemutathatja a kettő közelítésének helyes arányát.

Még egy szempontból lényeges a pedagógus spontán beszéde. Mivel mindig élő, közvetlen kommunikációs helyzetben, élő interakcióban zajlik le, mintát ad a szituációnak, az attitűdöknek és a mondanivalónak, valamint a beszédpartnereknek megfelelő nyelvi magatartásához, és a réteg- vagy regiszterváltásokhoz mind a szóhasználatot, mondatszerkesztést, mind pedig a hangzást, sőt a metakommunikációs eszközök használatát (gesztus, mimika stb.) illetően.

Beszédművelés az irodalomórán a tudatosítás által

Az irodalomórán zajló beszédművelő munka másik nagy területe a tudatosítás.

1. Az irodalmi mű elemzése

Az irodalomórán zajló tudatosító beszédművelés egyik formája az irodalmi mű sokoldalú elemzésére épül. A mű tartalmának, mondanivalójának, szerkezetének, szóhasználatának, mondatszerkezeteinek, azaz nyelvének, stílusának a tankönyv által megadott és egyéb szempontok alapján történő elemzése, megbeszélése során tudatosulnak a tanulóban a nyelvhasználat (kifejtés, jellemzés, beszélgetés stb.) módjának különböző eszközei, formái. Megismerkedik a kommunikációs szituációkkal és műfajokkal — természetesen párhuzamosan az irodalmi műfajokkal. Megvilágosodnak előtte a nyelvi rétegváltás, a nyelvi regiszterváltás módjai. Tudatosulhat benne az irodalmi és köznyelvi norma, a nyelvi rétegeződés. Megismerkedik a nyelvről és az irodalomról szóló szak kifejezésekkel (tehát szakmai nyelvi ismeretekre is szert tesz) stb.

Mindezekkel párhuzamosan megismerkedik a szerkesztés, kifejtés, érvelés, szemléltetés, szemléletesség stb. eszközeivel. A tartalmi elemzés ugyanis nem más, mint annak megfigyeltetése, tudatosítása, hogy a mondanivaló és a tartalom miképpen realizálódik a nyelvi formában, és ez milyen szöveg mögötti, a verbális tartalom túli üzenetet hordoz az adott kor és a ma emberének. Ezzel jár a kifejezési formák-műfajok ismertetése és tudatosítása is.

A szerkezeti elemzés célja annak tudatosítása, miképpen gondolkodik a szerző, milyen sorrendben (pl. konkrét→absztrakt vagy egyedi→elvont, illetőleg fordítva) mondja el gondolatait. Ennek megértése egyúttal a minta tudatosulása is. A nyelvi-stilisztikai elemzés célja pedig a kifejezési eszközök tudatosítása, egyúttal az eszköztár bővítése, a kifejezőképesség fokozása.

2. A tanulók beszédprodukcióinak elemzése, tudatosítása

Az irodalomórán tudatosító beszédművelés másik formája tulajdonképpen „visszacsatolás”. Ez már a gyakorlati és gyakorló jellegű beszédműveléshez kapcsolódik és tartozik is. Formája a tanulók beszédprodukcióinak (feleleteinek, fogalmazásainak, dolgozatainak és egyéb szóbeli megnyilvánulásai-

nak) többirányú elemzése. Kritika és vélemény a tanulók beszédéről, írásáról, tartalmi, szerkezeti-szerkesztési, szóhasználati, nyelvhelyességi (pl. mondatszerkesztési), stilisztikai és bizonyos mértékig retorikai szempontok (pl. bizonyítás, érvelés, dokumentálás) alapján, beleértve természetesen a helyes kiejtés, megszólaltatás gondjait is. A véleményt, kritikát egyaránt elmondhatja mind a diák, mind a pedagógus. A jó megoldások és a hibák egyaránt kerüljenek szóba, s csak a valóban meglévő vagy elhangzott konkrét jelenségeket említsük meg. Csak így fejleszthető a felismerés, a kritika és önkritika képessége, s így kerülhető el a beszédgátások kialakulása.

A gyakorlati beszédművelés az irodalomórán

Az irodalomóra beszédművelő munkájának harmadik nagy területe a gyakorlás és a gyakoroltatás: olyan valóságban lezajló (verbális) interakció, melynek főszereplője a tanuló vagy a tanulók kisebb-nagyobb csoportja. Ennek legfőbb célja a nyelvhaszna-
lat gyakoroltatása azért, hogy a tanuló az irodalmi művek vizsgálata, elemzése alkalmával tudatosított nyelvi eszközöket a saját gondolatainak, érzéseinek kifejezésére használja fel, méghozzá adekvát módon.

Ennek több formája van. Legkevésbé célszerű a szűkszavú, igen-nem döntés és tesztlapok kitöltése. Ez ugyanis csak a ráismerő, felismerő, azonosító (nyelv)tudást segíti elő.

I. A felolvasás/felolvasztatás szerepe a beszédművelésben

A beszédművelés és az elhangzó beszéd szempontjaira figyelve az egyik leginkább alkalmazható eljárás a hangos olvastatás. Ez azonban csak akkor hatékony, ha a megszólaltatást néma, szövegelemző olvasás előzi meg, s a felolvasást közben is, utána is javító bírálat és javító újrafelolvasás követi. Csak így érhetjük el, hogy a tanuló ne csak írásjeltől írásjelig terjedő egységeket, jobb esetben mondatokat hangosítson, hanem gondolatokat szó-laltasson meg. A kötött, irodalmi értékű szöveg ugyanis példát, mintát ad a logikus gondolkodásra, a helyes mondatszerkesztésre, a helyes, kifejező szóhasználatra. Megszólaltatása pedig lehetőséget nyújt a tudatosan értelmező, értelmes hangoztatásra, valamint nyelvi, artikulációs és az akusztikus formák tudatos gyakorlására, motorikus rögzítésére. A tanuló azonban nemcsak tudavá-
val és fülével érzékeli a helyes beszédet, hanem fiziológiailag is: szájának, gégejének izmaival, sőt egész testi-lelki közérzetével. A szavak, kifejezések, mondatszerkesztési akusztikus formák mintegy „bejáratódnak” izmaiba, beszéd-automatizmus alakul ki benne. Ennek eredményeként később, a spontán beszéd alkalmával majd nem „lehívnia” kell tudatából a szavakat, kifejezéseket, mondatszerkesztési és hangzási formákat, hanem azok „automatikusan előjönnek”. Nem keresgélés, hanem csak válogatás eredménye lesz később a tudatos(an igényes) beszéd. A formailag — például hangsúlyozásában, a kiemelésekben — is helyes beszéd pedig éppen a tanuló gondolkodásának fejlődését, tudatosodását tükrözi: a szöveg helyes hangsúlyozása azt mutatja, mennyire tudta megragadni a tanuló a szöveg egészének és egyes mondatainak lényegét.

A felolvasás fokozatai. a) Legkevésbé megfelelő változata az ún. „iskolás olvasás”. Aki így olvas fel, tulajdonképpen nem is tudja igazán megszólaltatni a szöveg gondolatait, legfeljebb az írott szöveget hangosítja. Híjával van a szövegelemző és a felolvasási készségnek. Mivel nem tud előre olvasni, rendszerint csak szavakat, szó szerkezeteket mond ki: írásjeltől írásjelig látja-fogja át a mondatokat.

Ezt a felolvasási módot az jellemzi, hogy a felolvasó a hangját megemeli, s bizonyos kiejtési álszabályok értelmében minden szót egyforma erővel hangsúlyoz. Rendszerint minden vesszőnél fel is viszi a hangot, szünetet is tart, elnyújtva, megnyomva a szünet előtti utolsó szótagot. Minden pontnál azonos — lebegő — magasságba ereszti le a hangját, akár kapcsolódik az elhangzottakhoz a következő mondat, akár lezárult a gondolat.

b) Az iméntinél egy fokkal jobb az ún. „idéző jellegű felolvasás”. Aki így szólaltatja meg a szöveget, az tulajdonképpen közömbös a szövegben foglaltak iránt: kívülálló. Az így felolvasó hangja magas fekvésben, szűk hangterjedelemben szól; hiányzik az erőteljesebb értelmezés és értetés. Hangsúlyai tehát egyformák, tempója egyenletes. Noha célszerű kerülni, ez a felolvasási mód színezője lehet az értető felolvasásnak: ily módon lehet elkülöníteni a szövegbe illesztett idézeteket.

c) A helyes felolvasási mód az „értelmező vagy kifejező felolvasás”. Ennek az a célja, hogy a felolvasott szöveg megértését, mondanivalójának megjegyzését minél inkább megkönnyítse a hallgatónak. Ebben az esetben a felolvasó hangképzése mindig tiszta, hangsúlyozása, hanglejtése árnyalt, s a változatos ritmussal együtt a szöveg tartalmának megértését szolgálja. Következésképpen a szöveg tételgondolatai, -mondatai kiemelkednek, a mondatokban pedig a fontos elemek kapnak súlyt.

E felolvasási módnak kerülendő változata, amikor a felolvasó — rendszerint eltúlozva — meg- és túljátssza a szöveget, nem a gondolatot, érzelmet bontja ki, hanem csak a szavak hangulatát érzékelteti. Helyes változata a „tárgyilagos, tényszerű felolvasás”. Ennek célja a gondolati mondanivaló kiemelése, megvilágítása. A mondatfonetikai eszközök együttes, árnyalt alkalmazásával kiemelkedik a lényeges és az új, s elkülönül az ismert, a magától értetődő vagy a lényegtelen. Az ilyen megszólaltatás világosan érzékelteti a mondatok és a szövegek szerkezetét is. Vigyázni kell, hogy az ilyen felolvasás ne csússzon át didaktikus agyonhangsúlyozásba.

Ugyancsak helyes a „szubjektív hangvételi felolvasás”, melyben nagy a kifejező erő. Vigyázni kell azonban, nehogy az élőbeszéd pongyoláságai, el-túlzott érzelmi formái vegyék át az uralmat.

2. A memoriter szerepe a beszédkultúra fejlesztésében

Hasonló célt szolgál a memoriter, a „könyvnelküli”: verseknek, prózai művek részleteinek, idézeteknek megtanulztatása. Arra kell vigyázni, hogy fel- és elmondásukkor a tanuló értelmezve, természetes hangon mondja el a szöveget, ne kántálva, „felelő hangon”, lélektelenül darálja le, de a verset, részletet ne is „szavalja”. Vegye figyelembe azokat a szempontokat, melyekről a verses és a prózai művek megszólaltatása kapcsán már beszéltünk. A „könyvnelküli” az anyanyelvi beszédművelésben ugyanazt a szerepet tölti-töltheti be, amit az idegen nyelv tanulásában: bővíti a szókincset, a kifejezőkészséget, s az igényes beszédre nevel.

A színművek megszólaltatása és a színjátszás. A drámai művek megszólaltatásakor több összefonódó és egymást olykor keresztező gonddal kell megbírkózni. Egyrésztől gondot jelenthet a színműnek (vagy részletének) ismertető bemutatása a tanórán. Ez nemigen lehet más, mint a művek értő-értető, de mindenképpen kifejező tolmácsolása. A legnehezebb ezen a szinten az egyes szereplők beszédének jelzésszerű elkülönítése; egyénítése hanggal, beszéddel a tanórai bemutatás során mellőzhető. Érdeemes azonban szólni az órán arról, hogy hangzásában milyen beszédmóddal lehet jellemezni az egyes szereplőket.

Sokkal nehezebb a megszólaltatás, ha a diákok előadják a színpadi művet. Nem könnyű a megfelelő hangzó forma megtalálása, kikísérelése. Több szempontot kell figyelembe venni és egyeztetnie az egyes alakok (szereplők) életre keltőjének: a) beszéltté, könnyen gördülővé kell tenni a színműnek írott szövegét, mely nagyon gyakran nehezen mondható, mert a beszélt nyelvnek (az élőszónak) nem mindig felel meg. Ez azt jelenti, hogy egyrésztől tiszta, erőteljes hangképzéssel, a természetes élőszónál lassabb tempóval kell mondani a szöveget; másrésztől az írott forma dallamvilágát közelíteni kell a természetes élőszóhoz, de annak pongyolaságai nélkül; harmadrésztől el kell kerülni az iskolás, kántáló szövegmondást. (Ez a műkedvelői színjátszásra jellemző.)

b) A szereplőknek a beszéd által jellemezniük, karakterizálniuk kell a színmű egyes alakjait — mégpedig a tiszta, érthető szövegmondás megtartása mellett. (Erről a prózamondás kapcsán már szoltunk.)

c) Mindezekon túl a szövegmondásban tekintettel kell lenni arra is, hogy bizonyos drámai művek (a Shakespeare-színművek, a Bánk bán, a Csongor és Tünde stb.) versben — többnyire drámai jambusban (blankvers, blank verse) — íródtak. Ezek megszólaltatásakor nem szabad prózává tördelni a versformát, noha a szövegmaradást a természetes beszéd hangzásához kell alakítani.

3. A természetes beszéd

A beszédművelés egyik legfontosabb próbája a felelés. Ennek során a diák számot ad a tanult és megtanult anyagról és annak feldolgozásáról, alkalmazásáról. Már nem szó szerint mondja fel a tankönyv és a tanári magyarázat szövegét, hanem az elsajátított szakszókincs segítségével, mégpedig szabad, kötetlen beszédben. Mégis különbséget kell tennünk a felelés két fő formája között: az egyik tulajdonképpen reprodukció, mely az otthoni készülésre épül: a diák a tanult (megtanult!) anyagot (pl. egy mű tartalmának ismertetése, verselemzés, a lecke más szempontú elmondása) „fordítja le” saját nyelvére. Ha jól tanulta meg, az eredmény: a szerkezet jó követése, kerek nyelvi forma, folyamatos beszéd, jó hangzásformák. A másik az a felelési forma, melyet alkotó beszédnek is nevezhetünk. Ennél a diák a megtanult anyagot felhasználva tulajdonképpen saját véleményét, saját nézeteit mondja el: irodalmi és egyéb élményeiről számol be, jellemez stb. Ennél a formánál megengedhető a szaggatottabb beszéd, a kevésbé pontos nyelvi forma, hiszen itt a felelet nem otthoni fel- és előkészülés alapján születik meg, hanem rendszerint spontán válasz a tanári kérdésre.

Természetes, hogy az ilyen beszédprodukciónak a legnehezebb megragadni, bírálni és főleg irányítani. Mégis szükség van ilyenkor is valamiféle vissza-

jelzésre, pár szavas elemzésre. Hiszen a feleletnek, mint a hosszabb ideig tartó összeszedett, kerek egész beszédműnek a megalkotása a legnehezebb feladat a tanuló számára. A tartalmi, szerkezeti megjegyzések mellett bizony ilyenkor utalni kell pl. a mondatszerkesztés, szóhasználat hibáira. Ezeket pedig a hezitálások, a lezáratlan mondatdallamok jelzik a „legfűlbetűnőbben”.

4. Beszédművelés és fogalmazás

Az írásos fogalmazás beszédművelő szerepe szempontjából mindenképpen fontos, hogy a tanulók; írásos fogalmazványaik, dolgozataikat elkészültük után hangosan – vagy ha erre nincs mód, legalább néma szájmozgással; – fel- vagy elolvassák. Ez begyakoroltatja a szöveget, az artikulálást. Ami ennél is fontosabb: a lelassított olvasás sokkal inkább felhívja a figyelmet a szóhasználati, mondatszerkesztési, nyelvhelyességi hibákra, mint a csak szemmel való, néma olvasás. Így jöhetünk rá arra is, hogy a szemnek (olvasónak) szóló írott szöveg megalkotása mellett miként kell „szájra” és „fültre” fogalmazni úgy, hogy szövegünk a hallgatóhoz szóljon:

5. A „helyzetgyakorlatok”

Az irodalomórán, az anyanyelvi órán és a szakkörökben folyó gyakorlati és gyakorló beszédművelés legváltozatosabb lehetőségeit az ún. „helyzetgyakorlatok” kínálják. Ezek során – részben létrehozva, részben elképzelve egy-egy mindennapi vagy rendkívüli beszédhelyzetet, utánozva egy-egy irodalmi stílust, egy-egy történelmi helyzetet – hangulatosan, játékosan gyakoroltathatjuk a természetes élőszót éppúgy, mint az írásos vagy élőszóbeli műfajokat. Alkalmazkodva a tankönyvben és a tantervben megadott anyaghoz és követelményekhez, a gyakorlatokat spontán módon is végeztethetjük, színjátékszerűen meg is rendezhetjük, sőt elő is készíthetjük.⁷ E helyzetgyakorlatokon külön gondot fordíthatunk a beszédviselkedés (Gósy Mária kifejezése) és a beszédmagatartásra, valamint a nyelvi illemtanra.

6. A beszédművelés legfőbb szempontja a komplex jelleg

Az irodalomórán folyó beszédművelő munka formái, lehetőségei és szempontjai közül csak néhányat vetettünk fel. Soha nem szabad elfeledkezni arról, hogy a beszéd komplex jelenség: a gondolkodásnak, a nyelvi forma megteremtésének és a hangzásforma létrehozásának egysége a gondolat és érzelm kifejezésének, átadásának, cseréjének, tehát a kommunikációs interakció sikerének érdekében. A beszédművelő munka akkor lesz igazán eredményes, ha sikerül tanítványainkban kialakítani a gondolat (mondanivaló), érzelm és ezt hordozó nyelvi és akusztikus forma iránti érzékenységet, majd ennek harmonikus érvényesítését mindennapi beszédünkben.

Wacha Imre

⁷ Hoffmann Ottónak, Uray Juditnak, Zsolnay Józsefnek említett könyvében és még sok más munkában azonban bőséges anyagot találhatunk helyzetgyakorlatok kidolgozására. A beszédművelés problematikájára lásd Wacha Imre: Beszédművelés a tudományban és az iskolában. Ny. 107 (1983): 434–53.

A transzformációs elemzés felhasználása a tanítóképző főiskolákon folyó nyelvtanításban

1. A tanítóképzős főiskolai hallgatókat olyan módszerek birtokába kell juttatnia funkcionális szemléletű grammatikatanításunknak, amelyek — majd a végzés után, a tanítói munkában — hozzájárulhatnak az alsó tagozatos tanulók nyelvhasználati képességének, kreativitásának tudatos és rendszeres fejlesztéséhez. Ehhez hatékony lehetőségnek tartom a modern nyelvtudomány eredményeinek megismerését, különösen a transzformációs generatív grammatika műveleti szabályainak alkalmazását nyelvtanításunk e g é s z é b e n.

Ezért nem tudok egyetérteni jelenlegi tankönyveinkkel, hiszen az egyik (a Farkas Ferenc szerkesztette) teljesen kihagyja ezt az anyagrészt, a másik (az Adamikné Jászó Anna szerkesztette) pedig a szöveg után veszi, legalábbis ezt sugallja a tankönyvi anyag elrendezése; illetve a programjavaslat is — a tankönyv szellemét követve — világosan a negyedik félév tudnivalói közé sorolja. Holott a XX. századi nyelvtudományról szóló tájékoztatók nem tekinthetők a nyelvi ismereteket valóban summázó szövegtani fejezet után összegzésnek. Ezt a sorrendet elvi, módszertani, gyakorlati szempontból is vitatom, mert elképzelésem alapján egy stúdium elkezdésekor tisztázni szükséges, mit jelent a tantárgy elnevezése: nyelvtan, és ennek mi a tárgya. Tehát a grammatikáról tartott általános bevezetőhöz közvetlenül kapcsolódnia kell elvi okokból a leíró nyelvtan három legjelentősebb fajtája bemutatásának. Sőt meggyőződésem szerint nemcsak lehetséges a tanítóképzős tankönyvi anyagnak az átrendezése, hanem módszertani megfontolásból kívánatos is, mivel a transzformáció fogalmának ismeretében a négy féléves stúdium alatt sokszor tudunk rámutatni általában a nyelvek, illetve nyelvünk sajátos működésének, mozgásának jellemzőire. Logikátlan ezért a hagyományos nyelvtanról az első, a strukturalista és a transzformációs generatív grammatikáról pedig a negyedik félévben szólni.

Élve a tanári szabadsággal, előadásaimon évek óta az elsőéveseknek a tanév kezdetekor a deszkriptív nyelvtanokról a következő sorrendben beszélek: hagyományos, strukturalista, transzformációs. Eddigi tapasztalatom azt igazolja, hogy a szemináriumokon a hallgatóink értik és élvezik a modern nyelvészeti eljárásokkal való operálást, a műveletekkel történő „játékot”.

Kollégáim között voltak olyanok, akik bizonyos fenntartásokat fogalmaztak meg ezzel a tananyag-átcsoportosítással kapcsolatban. A hallgatók előképzettségének hiányaira, az új elemzési mód befogadásának, megértésének nehézségeire, e nyelvtani típus tanítási-módszertani kidolgozatlanságára hivatkoztak. Elismerve e megjegyzések relatív jogosultságát, mégis a következőkre kell gondolnunk. A generatív nyelvtan megszületése korántsem gyökértelen a magyar grammatikában, ellenkezőleg: szervesen épül erre. Hiszen a transzformáció előzménye a nyelvtani szinonimika, a generálás előtörténete pedig a nyelvi produktivitás gondolata. Így a tanítóképző főiskolákon tanított, alapjában véve hagyományos nyelvtanba szervesen beépíthetők az új tudományos nyelvészeti eredmények.

Továbbá: igaz, hogy a transzformációs generatív nyelvtannak sem iskolai tananyaga, sem tanítási módja nincs pontosan körülhatárolva, de a szaktudomány már sok részterületen föltárta a transzformáció jellegzetesen magyar nyelvi szabályait. Célszerű tehát ezeket felhasználni nyelvtanításunkban, ugyanis ezek az új elméleti megközelítések, tudatos szabályalkotá-

sok anyanyelvünk alaposabb megismeréséhez vezetnek el. Az ismert, aforisztikus gondolat — „Nem tudják, de teszik” — itt is igaz abban a formában, hogy a mindennapi nyelvhasználatban a generálás is, a transzformáció is egészen közönséges nyelvi eljárás, miközben alkalmazói teoretikusan mit sem tudnak ennek a nyelvi tevékenységnek elméleti, nyelvlogikai hátteréről.

Az aggályoskodásra rácafol az a tény is, hogy a Nyelvi—Irodalmi—Kommunikációs kísérlet 4. osztályos nyelvtani munkáltató tankönyvének 13. oldalán ilyen feladatok megoldását várják el a tízéves gyerekektől:

- „6. a) Alakítsd át a következő minőségjelzős szerkezeteket elemi mondatokká! a bömbölő oroszlán:
a szelíd kecske:
a nagyétkű Micimackó:
- c) Próbáld meg az alábbi elemi mondatokat birtokos jelzős szó szerkezetekké átalakítani!
Az asztalnak lába van.
A szomszédnak van tyúkjja.
A kerékpárnak van pedálja.
7. a) Kísérelj meg az alábbi bonyolult mondatot most már egyedül elemi mondatokra bontani!
A bömbölő oroszlán gyorsan elkapta a menekülő egeret.”

A transzformáció alapszabályait tehát mindenképpen érdemes hallgatóinkkal megismertetni. De sajnos, a generatív nyelvtanról írott tanítóképzős tankönyvi rész és a szöveggyűjteményben közölt tanulmányrészlet tisztán elméleti jellege miatt éppen a transzformációs generatív grammatika által nyomatékosan hangoztatott nyelvészajátítás szolgálatában funkciótlan. Transzformációra konkrét példákat szinte csak a szemelvénygyűjteményünk alapfogalmai között találhatunk, ezek viszont kis számuk miatt nem adnak meggyőző képet ennek a nyelv művelésnek széles körű felhasználási lehetőségeiről. Olyan — legfeljebb a nem szakos képzés miatt leegyszerűsített — ismeretetésnek lenne értelme, mint amire Nagy Ferenc A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról című cikkében példát mutatott (In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből 23—34).

Transzformációs alapszabályok elsajátítását említettem fentebb, vagyis alapelvekre gondolok, ugyanis még nem született meg a minden nyelvi szintet átfogó magyar generatív grammatika; sőt eddig a szakirodalomban nem jegecesedett ki egyértelműen a transzformáció fogalma sem. Hiszen nemcsak a hagyományos nyelvtan által ismert átalakítások, strukturális átrendeződések (vö. Károly Sándor: MNy. 67: 276; Balogh Péter: Nyr. 20: 446; Balázs János: MNy. 65: 154—60), nemcsak a strukturalista transzformáció értelmezése tér el a generatív grammatika felfogásától, hanem a Chomskyt követők is tágabban vagy szűkebben értelmezve a transzformációt, más és más fajtáit állapítják meg (Károly Sándor: ÁltNyT. 6: 179; Fülei-Szántó Endre: ÁltNyT. 9: 111; Mihályi József: A mondatból való kiindulás a jelzős szerkezetek tanításában. In: Idegen nyelv — anyanyelv, 101). Sok kutatónkkal együtt transzformációnak tekintek minden olyan eljárási módot, amely mai nyelvhasználatunk helyes alakjából egy másik, ugyancsak helyes formát hoz létre.

Nem feladatom ebben a dolgozatban elvi álláspontok tisztázása, inkább csak néhány olyan példát mutatok, amely rávilágít arra, hogy a transzfor-

mációs viszonyok elemzése a nyelvi valóság eddig nem vizsgált relációit tárja fel. Ez módot nyújt a különböző nyelvi szinteken történő vizsgálódások közötti kapcsolatteremtésre. Mert bár a hagyományos nyelvészetben régóta ismert az egyirányú vagy kölcsönös átalakítás fogalma, de csak bizonyos területeken. Ezzel szemben a transzformációs generatív grammatika a transzformáció jelenségét kiterjeszti az egész nyelvi rendszerre anélkül, hogy bármiféle erőszakot követne el a nyelvi struktúrán.

2.1. Nézzük tehát a példákat! Először is a szófajok közül az igét, amely a mondat szerkezetben a szükséges és a fakultatív vonzatokat illetően irányító szerepű, és ezáltal — a szófaji kereteket átlépve — érinthetjük a tárgy és a határozó kapcsolatán a mondatant is.

Nyelvi anyag alapján kimutatható (vö. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz.), hogy tranzitív igéink egyik fajtájához a mondatstruktúra sajátos zárt transzformációs csoportokat alkotó váltakozása kapcsolódik, miközben nem módosul a denotatum és a lexikai elem.

A leggyakoribb transzformációs igitípus tagjai a következő mondatformákat alkotják:

$$\begin{array}{l} \text{terít} + \text{abroszt} + \text{az asztalra} \\ \text{teríti} + \text{abrosszal} + \text{az asztalt} \\ \\ \text{terít} + \frac{\text{valamit}}{\text{valamivel}} + \frac{\text{valamire}}{\text{valamit}} \end{array}$$

Ennek a mondatpárnak az ún. egyszerű transzformációs szerkezeti összefüggései így általánosíthatók:

$$\begin{array}{l} I + F_{1/-t/} + F_{2/hely/} \\ I + F_{1/-vel/} + F_{2/-t/} \end{array}$$

Néha mondathármas is létrejön:

$$\begin{array}{l} \text{túr} + \text{ujjakat} + \text{a hajába} \\ \text{túrja} + \text{ujjakkal} + \text{a haját} \\ \text{túr} + \text{ujjakkal} + \text{a hajába} \end{array}$$

Ekkor a mondat a következő szintaktikai viszonytal egészül ki:

$$I + F_{1/-vel/} + F_{2/hely/}$$

Ezekben az a sajátos, hogy ún. antropomorf transzformációval (vö. Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság 58–60) belőlük újabb mondatok generálhatók:

$$\begin{array}{l} \text{túr} + \text{az ujj} + \text{a hajba} \\ \text{túrja} + \text{az ujj} + \text{a haját} \end{array}$$

Az előbbi mondathármas tárgya, eszközhatározója (*ujjakat, ujjakkal*) az utóbbi példákban az alany szerepét tölti be.

A tárgyalt igecsoporttal kapcsolatosan a szemantika területére is elkalandozhatunk szemináriumi foglalkozásokon — mint ahogy ezt teszi Hor-

váth Katalin is (i. m. 68–71) —, mert a cselekvést konkrétan jelölő igék metaforikus jelentésűvé transzformáláskor szokásos módon tárgyi mellékmondatokkal egészülnek ki, és ilyenkor az a furcsaság jelentkezik, hogy az átvitt értelmű ige a *mond* szinonimája:

$$\left[\begin{array}{l} \text{szúrta} + \text{tűjét} + \text{az} \text{ ujjhegybe} \\ \text{szúrta} + \text{tűjével} + \text{az} \text{ ujjhegyet} \end{array} \right] \rightarrow \text{közbeszúrta azt, hogy} \dots$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{húz} + \text{huzatot} + \text{a} \text{ paplanra} \\ \text{behúzza} + \text{huzattal} + \text{a} \text{ paplant} \end{array} \right] \rightarrow \text{aláhúzta azt, hogy} \dots$$

Ebből jól látható, hogy az ige jelentésének konkrétból elvonttá válása bonyolult mondat szerkezetet von maga után, illetve észrevetethetjük tanítványainkkal azt is, hogy a poliszémia és a rokonértelműség jelentése között milyen rejtett, de szerves összefüggés van.

2.2. Az ige tárgyi és határozói vonzatát transzformációs kapcsolat köti a mondat alanyához. Ennek a leggyakoribb átalakítási lehetőségeit H. Molnár Ilona Az igei csoportok, különös tekintettel a vonzatokra (ÁltNyT. 6: 229–70) című tanulmánya alapján érdemes tanítóképzős hallgatóinkkal ismertetni.

2.2.1. A szenvedő mondatot már a régi nyelvtanok is a megfelelő cselekvő mondat átalakításaként értelmezték:

Még ma átadja a fiú a küldeményt.
Még ma átadatik a fiú által a küldemény.

Ekkor az aktív mondat alanyából eszközhatározó lesz a szenvedő szerkezetben. Nyilvánvaló, hogy ennek a két mondatnak teljesen azonos az értelme, egyszerű transzformációval létrehozható szinonimái egymásnak. Azonban ilyen jellegű megfordíthatóság sem mindig lehetséges cselekvő–szenvedő mondatpárok között, mert a passzív formájú mondat minden esetben átalakítható aktívvá, ám ez fordítva nem mindig lehetséges.

Noha a mai magyar nyelv alig használja az ige szenvedő alakját, mégis célszerű megemlítenünk a lehetséges passzív formát is, mert ennek ismeretében könnyebb tudatosítani hallgatóinkban az idegen nyelvekben jóval gyakoribb aktív ↔ passzív átalakítást.

2.2.2. Az alany és bizonyos *-val*, *-vel* ragos határozók közt is transzformációs viszony áll fenn, mint ahogy az alábbi két mondat is csak ebben különbözik:

Tudata fölfogta a hallott szavakat.
Tudatával fölfogta a hallott szavakat.

2.2.3. A kölcsönös cselekvést kifejező visszaható igék sajátja az, hogy kétféle módon szerkeszthető velük mondat szinonim tartalom visszaadására:

mérkőzik valaki valakivel
mérkőznek valakik = mérkőzik valaki és valaki

Az első változatban az egyes számú állítmányhoz egy alany és egy társhatározó kapcsolódik, a másodikban az előbbi kifejezés társhatározójából is alany lesz: vagy többes számú, vagy két egyes számú.

2.2.4. Az átalakulást jelentő igék azért alkotnak jellegzetes szófajcsoportot, mert velük két helyes mondat is szerkeszthető. A bizalmas nyelvbe illő tréfás, gunyoros árnyalatot érzékeltető *átvedlik, visszavedlik* igénk a példám arra a variálási lehetőségre, hogy az értelmi azonosság megőrzésével az eredethatározó alannya alakítható át:

A színész félénk kisemberből rettegett királlyá vedlett át.

A félénk kisember rettegett királlyá vedlett át.

A sztnész hatalmas királyból hétköznapi emberré vedlett vissza.

A hatalmas király hétköznapi emberré vedlett vissza.

Az alany transzformációja révén alkalom kínálkozik bemutatni hallgatóinknak azt, hogy szinonimika nemcsak a szavak szintjén létezik; és a stílus árnyalati különbségei vagy a választékos kifejezésmód miatt élhetünk nyelvünknek azzal a sajátosságával, hogy bizonyos határozók alannya alakíthatók a tartalmi azonosság megsértése nélkül.

Fontosnak tartom ezzel kapcsolatban a tartalmi azonosság tisztázását. A transzformáció bár alapvetően nyelvi-formai mozzanat, de nem hagyja érintetlenül a jelentést sem. Azonban ez a hatás eléggé széles skálán mozoghat a radikális stílusváltástól a diszkrétén megnyilvánuló hangulatmódosulásig. A mindennapi beszédben a transzformációs eljárás a jelentést alig észrevehetően befolyásolja. Beszélhetünk könnyed, elegáns, nehézkes stb. gondolatki-fejtésről, amely látszólag nem érinti az elemi gondolatmagot (bár összetett tartalom esetében ez már korántsem ilyen egyszerű). Azonban az irodalom művészetében és mindenekelőtt a versben a transzformáció tartalmat módosító szerepe döntő jelentőséget kap. (Számptalan példa helyett hadh hivatkozam csupán költők műfordítási „versenyére”, amelynek eredményeként az azonosság és nem-azonosság termékeny paradoxonja nyilvánvaló.) A közhelyeszerű szállóige — A stílus maga az ember — szétfeszíti a pedánsan értelmezett formahatárokat, és egy szélesebb felfogású tartalmiságot tételez fel.

2.3. A mondattan területén maradván célszerű foglalkoznunk egy érdekes és hasznos kérdéssel: az *-n* ragos állapot- és módhatározó elkülönítésével, ugyanis a hagyományos ágrajzos elemzésből nem világlik ki, hogy az állítmány vonzataként feltüntetett határozó melyik típusba tartozik. Ezért a diák gyakran tippeléssel dönt, noha ő is ismeri a törvényszerűséget: az állapothatározó a cselekvő állapotát jelzi, a módhatározó viszont a cselekvés módját. Ennek a két határozófajtának a biztos megkülönböztetésére ajánlja Rácz Endre a beágyazásos transzformációt egyik cikkében (MNy. 70: 385—96). Tanítsuk meg hallgatóinknak ezt az eljárási módot már csak azért is, mert ugyanaz a szó más-más szövegkörnyezetben hol állapotot, hol módot fejezhet ki, mint a következő példákban is:

A gyermek melegen kanalazta a levest.

A művésznőt melegen üdvözölte a közönség.

A „bizonyító eljárás” kiindulópontja az elemi mondatokra bontás. Az első megállapítás a következő elemi mondatokból származtatható:

A gyerek kanalazta a levest. (Ez a keretmondat.)

A leves meleg. (Ez a beágyazott mondat.)

Mivel az elemzendő mondat határozója (*melegen*) ragtalan formájában a keretmondat alanyával vagy tárgyával (*levest*) hozható állítmányi viszonyba, ezért állapothatározóról van szó.

Viszont a második kijelentés az alábbi elemi mondatokból eredeztethető:

A művésznőt üdvözölte a közönség.

Az üdvözlés meleg.

Ebben az esetben a keretmondat igei állítmányából képzett főnévvel mint alannyal hozható hozzárendelő viszonyba az alapmondat rag nélküli határozója, és ilyenkor módhatározóról beszélünk.

Komplex mód- és állapothatározó esetén mindkét transzformáció végrehajtható, amint azt az alábbi példa is igazolja:

A játékosok fáradtan mozogtak.

A játékosok fáradtak.

A mozgás fáradt.

Az ilyen jellegű transzformációs elemzésnek az a haszna, hogy segít a rokon jelentésű szerkezetek tudatos grammatikai elkülönítésében.

2.4. A transzformáció gyakori módja a jelző és az állítmány egymásba való átalakíthatósága. Chomsky és más kutatók is a predikatív szerkezet átalakításából származtatják a jelzőt, és ilyenkor a mondatból szerkezet jön létre.

Bár a gimnáziumi tankönyv kijelenti, hogy „a jelző az állítmány nyelvtanilag módosult változata” (II, 53), és példákat hoz föl ennek bizonyítására, mégis szükséges főiskolásainknak alaposan megmagyarázni azt a megállapítást, hogy a jelző miért nem mondatfunkciós rész, csak szerkezettag, és mint nem közvetlen összetevője a mondatnak, mindig csak mondat szint alatt állhat. Én ugyanis Deme László nézetét vallom: „Az állítmány azért nem állhat a mondat szintje alatt, szerkezettagként, s a jelző azért nem állhat mondat szinten, mondatfunkciós részként, mert egymással transzform viszonyban vannak; azaz mert a kettő egyazon elemnek kétféle — de egymástól már elkülönült — állapota, s így a két fő szinten kölcsönösen képviselik, egyazon szinten belül azonban kizárják egymást” (A beszéd és a nyelv 80). Vagyis nem osztom az Adamikné Jászó Anna szerkesztette tankönyvünk vélekedését: „Ez a történeti szempont azonban nem indokolja még, hogy egy leíró szempontú rendszer harmadik szintjére állítsuk a jelzőt” (320). (Ráadásul ennek ellent is mond a tanítóképzősök szöveggyűjteményében a Mondatfunkciós részek. Szerkezettag, Szinteződés I. fogalmak magyarázata a 348–9. oldalon.) Felfogásom szerint ugyanis nemcsak a mondat történetileg feltéte-

lezett tagolódása szerint helyezhető a jelző a harmadik szintre, hanem a felszíni szerkezetek átalakításai is ezt mutatják:

A fű harmatos; A harmatos fű pedig átnevesíti a cipőt.

A fű harmatos. Sajnos, a harmatos fűben átázik a cipő.

A fű harmatos, mégis lekaszálják a harmatos fűvet.

Látható tehát, hogy a szórendcsere szórendi kötöttségével funkció- és szintváltást eredményez. A nominális állítmányú mondatot szintagmaszintre szálítottuk le a generalizált transzformációval: vagyis az egyik alapmondatot beépítettük a másikba. A keretmondat állítmányától függően a beágyazott mondatból keletkezett jelző a legkülönbözőbb mondatrészek bővítőmennyévé válik, amelyekhez hozzátapadva, csakis velük együtt mozdul el. Tehát nemcsak a jelzős szerkezet kialakulása, hanem szórendjének kötött használata is jelzi mondatszint alatti jellegét, szerkezettag szerepét.

A finnugor hagyományokat őrző névszói állítmányunk kijelentő mód jelen idő többes szám harmadik személyben is használatos, és a melléknév ekkor, állítmányi funkcióban többes számú:

A hordók üresek:

De jelzővé alakított formában nyelvünk jellegzetességét mutatja: nem veszi föl a többes szám jelét a jelzői szerepű melléknév:

Az üres hordók konganak.

2.4.2. Nemcsak a névszói állítmányok jó része (a melléknévi mind, a főnévi, számnévi, névmási állítmány azonban értelemszerűen csak bizonyos korlátok között) transzformálható jelzővé, hanem az ige is. A jelző szerepét ilyenkor melléknévi igenév tölti be, amely átmeneti szófaji jellege miatt sokféle igei tartalom kifejezésére alkalmas. Az alábbi példában a kiinduló két alapmondat két azonos alanyú tőmondat, amelyen a beágyazásos transzformáció kétféleképpen is végrehajtható az egyidejűség miatt, vagyis mindkét elemi mondat tekinthető magmondatnak:

Az öreg gyalogol.	}	↔	A báméskodó öreg gyalogol.
Az öreg báméskodik.			A gyalogló öreg báméskodik.

A következő két mondategységgel — miközben koncentrikus transzformációval egyszerű mondatra formáljuk át — előidejűséget és szenvedő jelleget érzékeltetünk:

A főiskolás, miután elolvasta a könyvet, visszavitte a könyvtárba.

A főiskolás az elolvasott könyvet visszavitte a könyvtárba.

Érdeemes a szófaji váltással együttjáró transzformáció alkalmával megfigyeltetni hallgatóinkkal az idejűség érzékeltetésén kívül azt is, hogy az igei sajátosságként megtartott vonzatok mind az igenév elé kerülnek, illetve a

beágyazott mondat egyik mondatrésze (*levelet*) a keretmondat igei állítmányának bővítményeként a mondatösszevonásban más funkciót tölt be (*levélen*):

Skóciába angolul kell megírnom a levelet.

Sokat törtem a fejem ma délután a Skóciába angolul megírandó levélen.

Nagyon gyakori jelenség az, hogy mondatátalakításkor új szófajt generálunk. Így például igei állítmányú tagmondatot nominalizációval névszói stílusúvá változtatunk:

Látom, hogy a madár repül. → *Látom a madár repülését.*
Látom a madarat repülni.
Látom a repülő madarat.
Látom reptében a madarat.

2.5. A hagyományos nyelvtan tanítása közben tanulságos lehet a tanító-képzősök számára is Radics Katalin egyik tanulmánya nyomán elkülöníteni a személyes, birtokos, visszaható és kölcsönös névmásokat (A névmások egy csoportjáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 75–89), mert akkor fognak igazán rádöbbedni arra, hogy mennyire ösztönösen használjuk nyelvünket, és mi, magyar emberek a fent említett néhány névmásnak az alkalmazási szabályait csak nagyon hiányosan ismerjük. Most csupán a személyes és a visszaható névmássá transzformálás törvényszerűségeire mutatok példát a következő mondat alapján:

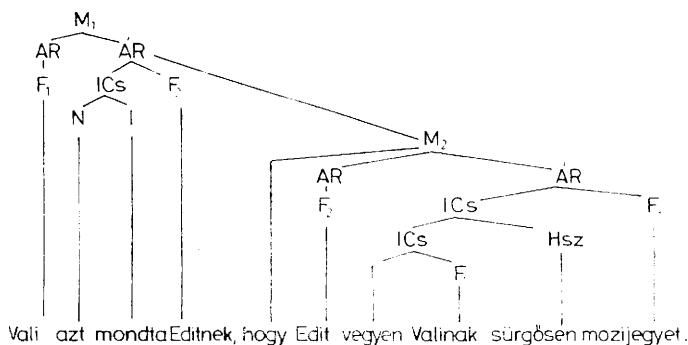
Vali azt mondta Editnek, hogy sürgősen vegyen neki mozijegyet.

A pronominalizáció a következő mondatok összekapcsolásakor vált szükségessé:

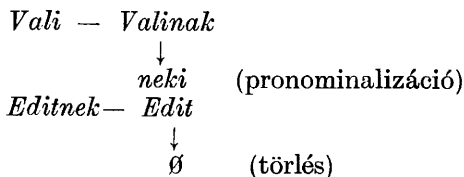
Vali mondta Editnek.

Edit vegyen Valinak sürgősen mozijegyet.

A közvetlen összetevők szerinti elemzéssel az alapmondatnak a kiindulási és a végpont közötti fázisa így szemléltethető:

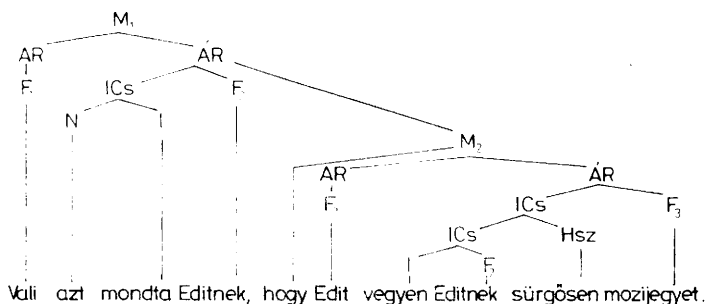

Nyilvánvaló a szimbolikus jelekkel történő ábrázolásból, hogy a keret- és a beágyazott mondatban azonos személyekre vonatkozó tulajdonnevek szerepelnek. Ezek a tartalmi egybeesések kétféle transzformációval szüntethetők meg:

Tehát a beágyazott mondatban névmásítással helyettesíthető a keretmondat alanyára (F_1) utaló részeshatározó (F_1), illetve a második tagmondatból a redundáns elem, az alany (F_2) törléssel iktatható ki. A miatt a feltétel miatt, hogy nem ugyanabban a tagmondatban szerepelnek a koreferens főnevek, hanem a fő- és a mellékmondatban is előfordulnak, és ezek más ige függvényei, lehetséges a törlés és a személyes névmással történő átalakítás.

Ha a következő gondolatnak a keletkezését kívánjuk levezetni: *Vali azt mondta Editnek, hogy vegyen magának sürgősen mozijegyet*, ebből a szemantikai mélyszerkezetből kell kiindulnunk: *Vali azt mondta Editnek, hogy Edit vegyen Editnek sürgősen mozijegyet*. Ennek a gondolatnak az ábrája az IC analízis segítségével a következő:

A transzformáció ebben az esetben is a referenciális azonosságok miatt hajtható végre: a beágyazott mondatbeli koreferencia ($F_2 = F_2$) következménye a referenciális transzformáció. Ekkor a nem alanyi F_2 alakul át visszaható névmássá (*Editnek* → *magának*), illetve mivel mind a két tagmondat koreferens főnevei más ige vonzatai, a második F_2 -t törölhetjük (*Edit* → \emptyset).

2.6. A transzformációs analízis fölhasználható a szóalkotásmódok és így a szóképzés levezetésére is. A képzett szavak osztályozását és modellezését aszerint végzi el Károly Sándor több tanulmányában (A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. ÁltNyT. 4: 91–104; A magyar intranszitiv–transzitiv ige képzők. ÁltNyT. 5: 189–218), hogy mi az egyes képzők szintaktikai szerepe, milyen szintagmákból származtathatók, és milyenekkel állíthatók párhuzamba.

Képzett szavak szintaktikai (egyszerű és beágyazásos), illetve lexikai (elliptikus) transzformációval alkothatók. Az egyszerű transzformációkor az igei állítmány a kiindulási mondatban alapszó, míg a transzformáltban képzett:

A víz jól oldja a cukrot. → *A cukor jól oldódik a vízben:*
A férfi festi a lakását. → *A férfi festeti a lakását.*

Az összes igenemképzővel ez a transzformáció-típus hajtható végre.

A beágyazásos transzformáció esetében a képzett szó egy feltételezett alapmondatból eredeztethető, amelynek transzformációja után képzett szóként helyezendő — esetleges bővítményeivel együtt — egy másik mondatba:

Az asszony kukoricát kapált. }
Az asszony felegyenesedett. } *A kukoricát kapáló asszony felegyenesedett.*

Befejeződött a világháború. }
A frontról hazaérkeztek a katonák. } *A világháború befejezte után a frontról hazaérkeztek a katonák.*

Az első mondatpár esetében a beágyazott mondat az egyidejűséget és a cselekvő jelleget fejezi ki a folyamatos melléknévi igenévvé történő átalakítással. A második példában az első mondat főnévi csoporttá transzformálódva épül be a másodikba úgy, hogy annak igéje nomen actionisszá vált.

Az a műveletsor, amelynek során elemi mondatokból bonyolultat szerkeszt az ember, az anyanyelvét beszélő számára ösztönös, és nem ügyel az ige és az igenév idejűségének kapcsolatára, az igenév vonzatának szórendi helyére, mert ezeket a nyelvi szabályokat automatikusan alkalmazza.

Az elliptikus transzformációval, amely az átalakítások speciális módja, a szóképzés két típusa valósul meg. Ennek megfelelően egy jelentésszónak képzővel történő helyettesítése kétféle irányból történhet. Lehet a szintagma meghatározó tagja képzővel azonos jelentésű:

'halkan, hosszasan sír' — *szrdogál*
 'kissé zöld' — *zöldes*;

vagy a képző lehet a szintagma alaptagjával azonos értelmű:

'fehérré tesz' — *fehért*
 'képes futni' — *futhat*.

Berrár Jolán elnevezéseivel (Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 99—124) a transzformálhatóság, a produktivitás és a jelentés együttes figyelembevételével a képzésnek három fajtáját különítjük el: a szintaktikait, a lexikait és a szemantikait.

A szintaktikai képzés szintaktikai transzformációval vezethető le, ilyenkor a képzőnek általában nincs szótári értékű jelentése, mint például a műveltető, visszaható és szenvedő igéknek. A szótarak így általában

nemigen tüntetik föl ezeket a formákat, bár az alap- és a képzett szó más disztribúciójú:

*A gyerek a játékot a falnak üti.
A gyerekeknek a játéka a falnak ütődik.*

A lexikai képzés lexikai transzformációval érhető el, és ekkor a képző egy szótári szóval azonos értékű, amely ellipszissel eltűnik. Az ilyen származékszó és a kiindulási alapnak tekinthető szintagma kapcsolatában az a sajátos, hogy nem jellemző rá a szintaktikai átrendeződés:

*A lány többször kiintett a vonat ablakából.
A lány kiintetett a vonat ablakából.*

A szemantikai képzés a kutatók szerint transzformációval levezethetetlen, mert a képzett szó egyedi jelentésű: *kaparint, csalogat, menyecske* stb.

A látszólag nagyon világosan elhatárolt képzési típusok közötti különbségtevés mégsem minden esetben magától értetődő pusztán a képzők szerint, mivel ugyanaz a képző egyaránt alkalmas lehet szintaktikai, lexikai és szemantikai képzésre is. Szabó Zoltán éppen ezek elkülönítésére ajánlja a transzformációs analízist (NyIrK. 9–10; MNy. 65: 39–45) például a műveltető képző esetében: mert az *épített* szintagmából transzformálható (szintaktikai képzés), de a *vágtat* nem (szemantikai képzés).

Mint a fenti példák is tanúsítják, a képzők transzformációs levezetése jó lehetőséget nyújt a különböző nyelvi szintek összekapcsolására, annak bizonyítására, hogy a szóképzés összefügg a szintagmák, a mondatok vizsgálatával, sőt módot ad a képzők kifogástalan tipizálására.

3. Ha ismerjük a nyelvi transzformáció szabályait, közelebb kerülhetünk a költői alkotások megértéséhez is. Ady A Halál lovai című versében az első strófa információhalmazában az eligazodást a szórendi transzformációk számbavétele segíti:

*Mikor az égi pásztorok / Kergetik felhő-nyájokat /
Holdvilágos, fehér uton, / Patkótlanul felénk, felénk /
Ügetnek a halál-lovak.*

*Mikor az égi pásztorok / Holdvilágos, fehér uton /
Kergetik felhő-nyájokat / Patkótlanul felénk, felénk
Ügetnek a halál-lovak.*

*Patkótlanul felénk, felénk / Ügetnek a halál-lovak /
Holdvilágos, fehér uton, / Mikor az égi pásztorok /
Kergetik felhő-nyájokat.*

*Patkótlanul felénk, felénk, / Ügetnek a halál-lovak, /
Mikor az égi pásztorok / Kergetik felhő-nyájokat /
Holdvilágos, fehér uton.*

Ehhez hasonlóan folytatható a szórendi változatok sora. De mi lehetett a költő célja a maga variánsával?

*Holdvilágos, fehér uton.
Mikor az égi pásztorok*

*Kergetik felhő-nyájokat,
Patkótlanul felénk, felénk
Úgetnek a halál-lovak.*

Érzésem szerint az előrevetett, szerkezetes helyhatározó (*Holdvilágos, fehér uton*) megteremti a címbe *halál* szóhoz társuló kísérteties hangulatot, amelyet tovább is részletez a közlés szempontjából lényegtelen időhatározói mellékmondat. A lényegi mondandót: az érzelmi megrendülést a szórend árulja el, ugyanis a mechanikusan megállapított topikalizációt igazolja a személyes halálélményt sugalló *felénk* személyragos határozószónak a fókusz-helyzetbe, vagyis az ige elé kerülése és ismétlődése.

4. Dolgozatomban a transzformáció felhasználásának számtalan módját nem említettem, mivel inkább csak az volt a szándékom, hogy ráirányítsam a figyelmet a transzformációnak a tanítóképző főiskolai nyelvtanításban is jelentkező alkalmazási területeire, módszereire, hasznára.

Szikszai Lajosné

A nyelvtudomány műhelyéből

A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum

(A szövegtani kutatás mai állásáról)

Ebben az írásban a szövegtani kutatás mai állásáról kívánok vázlatos képet nyújtani. Először azokat a kérdéseket tárgyalom, amelyek a szövegtani kutatásban központi szerepet játszanak, majd azokról a diszciplinákról szólok, amelyeknek együttműködése egy optimális szövegtan létrehozása szempontjából elengedhetetlennek látszik. Írásomat bibliográfiai tájékoztatóval zárom.

I. A szövegtani kutatás központi kérdései

1.1. Ahhoz, hogy a szövegtani kutatás központi kérdéseit világosan láthassuk, mindenekelőtt a nyelvi objektumoknak mint jelkomplexusoknak az összetevőivel kell foglalkoznunk.

Egy nyelvi objektumnak mint jelkomplexusnak (= Σ) az összetevőit az első ábra mutatja. Az ebben az ábrában található szimbólumok alábbi értelmezésénél Vas István „Második párbeszéd két ismeretlen között” című verséből veszem a példákat, lásd (1). — E vers teljes szövegtani elemzését egy ezt követő tanulmányban szándékozom bemutatni.

(1) *Második párbeszéd két ismeretlen között*

Hogy állsz? — Készen vagyok.

— Ebben a nyári alkonyatban?

— Épp most. — Remontálnak a rózsák.

— Nem utólszor ezen a nyáron.

5. — A szerelem? — Az is remontál.

— És koponyádban a ragadozó?

— Legszívesebben abbahagyná.

Lomhán figyel, de készülődik

Szemében az új tigrisugrás.

10. — És mégis? — Akkor kell búcsúzni,

Amikor legjobban szeretjük,

Amitől búcsúzni kell.

— Még győzöd? — Győzve abbahagyni.

— Sok csatát kell még nyerned ahhoz,

15. Hogy elveszítsd a háborút.

— Háborúimat elveszítve

Nyerhetem csak meg a békét.

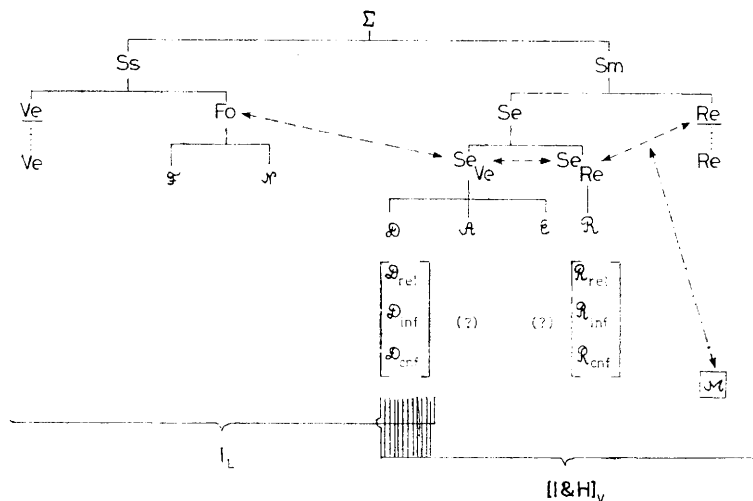
— Kettőnkön áll a vásár.

— Ha majd kettőnkön a sor.

20. — Találkozunk. — Találkozunk.
 — Ha majd mi ketten nem leszünk.
 — Ha majd mi ketten egy leszünk.

Az első ábra szimbólumainak értelmezése:

1. ábra.

Egy jel (jelkomplexus) konstituensei

- Ve (vehiculum): a nyelvi objektum fizikai megjelenési formája. — Itt Vas István versének nyomtatott „teste”: (1);
- Ve (vehiculum imago): a vehiculumnak az alkotóban vagy befogadóban létrejött mentális képe;
- Fo (formatio): a vehiculumhoz, illetőleg annak mentális képéhez hozzárendelhető formális organizáció;
- ℱ (figura): a vehiculum mint fizikai objektum (mentális képének) formális organizációja. — Itt az (1) vizuális megjelenési formájának organizációja (milyen hosszúságúak az egyes sorok, milyen a közöttük lévő távolság, milyen betűtípussal/betűtípusokkal vannak nyomtatva, stb.), valamint „belső olvasás” útján létrehozott auditív képének (metrikai-ritmikai) organizációja;
- ℵ (notatio): a vehiculum mint szemiotikai objektum (mentális képének) formális organizációja. — Itt az (1) fonológiai, morfoszintaktikai, szintaktikai organizációja;
- Ss (significans): a jelkomplexus jelölő komponense, azaz a vehiculum és a formatio (a vehiculumhoz hozzárendelhető formális organizáció) együttesen;
- Se (sensus): a vehiculummal és a benne kifejezésre jutó (kifejezésre juttatható) tényállás-konfigurációval (relátummal) kapcsolatba hozható értelem;
- Se_{Ve}: a vehiculummal kapcsolatba hozható értelem;
- ℔ (dictum): a vehiculumban verbálisan kifejezésre jutó (juttatható) nyelvi-logikai értelem;
- ℔_{rel} (relacionális dictum): az egyes megnyilatkozásokon belül azok összetevői között, a teljes vehiculumon belül annak megnyilatkozásai között fennálló nyelvi-logikai

relációk. — Az (1) 14–15. sorában található megnyilatkozásra vonatkozóan a szintaktikai struktúra alapján tudjuk pl., hogy a „megszólítottnak” („nyerned”) sok csatát kell nyernie, s hogy ezt ahhoz kell nyernie, hogy elveszítse a háborút; az 1. sor két megnyilatkozására vonatkozóan a kérdőjel és a pont, a *hogy* és a *készen*, valamint az *állsz* és *vagyok* szópárok alapján tudjuk pl., hogy közöttük kérdés-felelet reláció áll fenn; az egész vehiculumra vonatkozóan a gondolatjel következetes használata alapján tudjuk pl., hogy annak melyik megnyilatkozása melyik „ismeretlen” beszédtevékenysége eredményének tekintendő;

\mathfrak{D}_{inf} (inferenciális dictum): az a nyelvi-logikai értelem, ami a relacionális dictum és értelem-szemantikai ismereteink alapján kikövetkeztethető. — Az (1) 4. sorában található megnyilatkozásra vonatkozóan a 3. és 4. sorban található megnyilatkozások között fennálló dialógus-reláció alapján pl. kikövetkeztethetjük, hogy a „rózsák remontálnak” *nem utólszor ezen a nyáron*; attól függően, hogy a „nem utólszor ezen a nyáron” kifejezést hogy értelmezzük, arra a következtetésre juthatunk, hogy *ezen a nyáron* fognak még remontálni, vagy arra, hogy az *előző nyáron/nyarakon* (is); tudjuk továbbá, hogy milyen értelem-szemantikai ismereteket kapcsolhatunk a *rózsák, remontálnak, nem utólszor, ...* szavakhoz/kifejezésekhez, és hogy ezek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le, stb.;

\mathfrak{D}_{conf} (configurációs dictum): az az által a sorrend által kifejezésre jutó értelem, amiben a relacionális dictum konstituensei a vehiculumban felsorolásra kerülnek. — Az (1) 14. sorában található megnyilatkozás állhatna pl. a következő formákban is: „Még sok csatát kell nyerned ahhoz”, vagy „Ahhoz még sok csatát kell nyerned”, vagy „Ahhoz sok csatát kell még nyerned” stb., de nem ezekben a formákban áll;

\mathfrak{A} (apperceptum): a vehiculumhoz a dictum közvetítésével hozzárendelhető vizuális/auditív/... „kép”. — Vizuális kép rendelhető pl. az (1) *nyári alkonyatban, remontálnak a rózsák*, stb. kifejezéseire/megnyilatkozásaihoz;

\mathfrak{E} (evocatum): a vehiculumhoz a dictum és/vagy apperceptum közvetítésével hozzárendelhető tényleges vagy előrevetített tapasztalat/érzelem. — A mindenkori olvasó állapotától/helyzetétől függ, hogy az (1) melyik kifejezéséhez/megnyilatkozásához milyen tapasztalatot/érzelmet tud hozzárendelni;

Azt a kérdést, hogy az apperceptummal és/vagy evocatummal kapcsolatban is lehet-e/szükséges-e a dictumra vonatkozóan megkülönböztetett aspektusokat/konstituenseket megkülönböztetni, itt nem kívánom tárgyalni.

Se_{Re} : az arra a tényállás-konfigurációra (relatumra) utaló értelem, amiről a szöveg feltehetően szól (ezt az értelmet az első ábrán az „ \mathfrak{R} ” szimbólum jelöli). — Az (1) „Készen vagyok” megnyilatkozásának vehiculummal kapcsolatos nyelvi-logikai értelme (Se_{ve}) nem több és nem kevesebb, mint az, ami ebben a megnyilatkozásban értelem-szemantikailag közvetlenül kifejezésre jut; az adott nyelvi kontextusban (lásd pl. „Akkor kell búcsúzni, ...”) és az adott kommunikáció-szituációban (párbeszéd két ismeretlen között) ez a „Készen vagyok” megnyilatkozás arra a tényállásra (Re) utal, hogy az ezt nyilatkozó „ismeretlen” kész az élete befejezésére; bár szimbolikus interpretációs-lépéseket is alkalmazva, de lényegében hasonló módon alkotható meg az értelemnek ez a fajtája az „És koponyáidban a ragadozó?”; valamint más hasonló jellegű megnyilatkozással kapcsolatban is; Az \mathfrak{R}_{rel} , \mathfrak{R}_{inf} , \mathfrak{R}_{conf} aspektusok/konstituensek az előzőkben tárgyalt \mathfrak{D}_{rel} , \mathfrak{D}_{inf} , \mathfrak{D}_{conf} aspektusok/konstituensek értelmezésével analóg módon értelmezhetők.

Az \mathfrak{R}_{rel} voltaképpen egy olyan feltételezett világfragmentumra utaló értelem, amely különféle részvilágokhoz tartozó (hozzárendelhető) tényállások konfiguráció-

jából áll — az (1)-ben az „egyik ismeretlen” tudja, hogy p_1, p_2, \dots , feltételezi, hogy r_1, r_2, \dots , meg van győződve arról, hogy s_1, s_2, \dots stb., s hasonló attitűdökkel viszonyul a „másik ismeretlen” is a különféle tényállásokhoz.

Az \mathcal{A}_{int} azoknak a következtetéseknek az összessége, amiket az egyes részvilágok tényállásai alapján a szóbanforgó részvilágokra és/vagy magára az egész világfragmentumra vonatkozóan levonhatunk.

Az \mathcal{A}_{ext} az egyes részvilágokhoz rendelt tényállások vehiculumbeli manifesztációinak lineáris egymásutánja.

Az Se_{Re} -vel kapcsolatban végül azt a kérdést is vizsgálni kell, hogy lehete-szükséges-e az Se_{Ve} -re vonatkozóan értelmezett \mathcal{A} és \mathcal{E} konstituensek Se_{Re} -beli analogonjait értelmezni. Ezzel a kérdéssel azonban itt nem kívánok foglalkozni.

Re (relatum imago): annak a (világfragment-specifikus) tényállás-konfigurációnak az alkotóban és/vagy befogadóban létrehozott/létrejött mentális képe, amiről a szöveg szól vagy szólhat. — Az (1)-gyel kapcsolatban a befogadóra vonatkozóan annak a tényállás-konfigurációnak a mentális képéről van szó, amit a dialógust olvasva az (1) vehiculumához hozzárendelhető relátumként el tud képzelni;

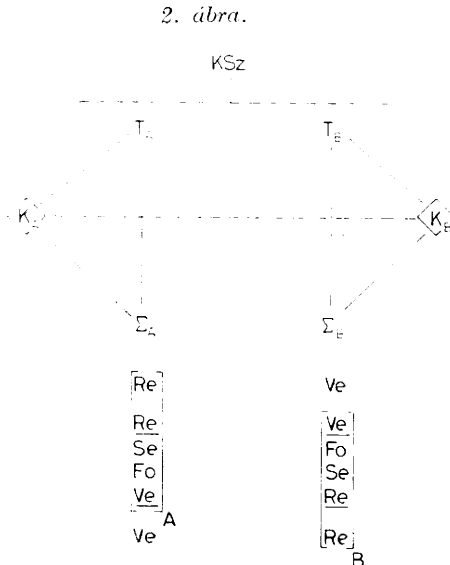
Re (relátum): maga az a tényállás-konfiguráció, amiről a szöveg feltehetően szól.

Sm (significatum): a jelkomplexus jelölt komponense, azaz az értelem és a relátum együttesen. Több (itt részletesen nem elemezhető) érv szól amellett, hogy a significatum komponensét célszerű jelentésnek tekinteni.

Az első ábrában található, de a fentiekben nem explikált szimbólumok értelmezését a későbbiek során fogom megadni.

1.2. Jeleket/jelkomplexusokat különféle kommunikáció-szituációkban szoktunk alkotni és befogadni. A szövegtani kutatás alapkérdéseinek tárgyalásához ezért elengedhetetlenül szükséges a kommunikáció-szituációkat alkotó tényezők elemzése is.

Egy kommunikáció-szituáció leegyszerűsített sémáját a második ábra mutatja. Az ebben az ábrában található szimbólumok értelmezése a következő:

Egy kommunikáció-szituáció összetevői

- K_A : az alkotó (közlő) szerepét játszó kommunikátor;
 Σ_A : az alkotó által létrehozott nyelvi objektum mint jelkomplexus;
 T_A : az a téma, amiről intenciója és meggyőződése szerint az alkotó a Σ_A vehiculumát létrehozva kommunikál;
 K_B : a befogadó szerepét játszó kommunikátor;
 Σ_B : az alkotó által létrehozott nyelvi objektum (mint jelkomplexus) befogadó által történő rekonstrukciója, pontosabban a Σ_A vehiculumához a befogadó által rendelt interpretáció;
 T_B : az a téma, amiről a befogadó Σ_B -re alapozott meggyőződése szerint az alkotó kommunikál;
KSz: a kommunikáció-szituáció; a kommunikáció-szituáció két konstituensét „egységbe foglaló” vonal szaggatott volta azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy a két fél-szituációnak nem kell sem azonos térben, sem azonos időben egymással összekapcsoltnak lennie.

A Σ_A és Σ_B nagy valószínűséggel minden esetben különböznek (ezt kívánja kifejezésre juttatni az a mód is, ahogyan konstituenseik a második ábrán ábrázolva vannak); egy kommunikáció eredményes végrehajtása csupán azt kívánhatja meg, hogy Σ_A és Σ_B az adott kommunikáció-szituáció szempontjából releváns konstituensekben egyezzenek meg. Adott esetben T_A és T_B is különbözhetnek egymástól.

A második ábrához szükségesnek tartom továbbá megjegyezni a következőket: A nyelvi objektumok mint jelkomplexusok egy része olyan tágabb értelemben vett jelkomplexus, amelyben egy teljes kommunikáció-szituáció manifesztálódik. Ha ez az eset áll fenn, a második ábra Σ_A és Σ_B szimbólumai helyére közvetlenül nem e jalkomplexusok konstituenseit, hanem egy KSz-szel analóg kommunikáció-szituáció szimbólumait kell behelyettesíteni. Nevezzük ezt a szituációt „másodlagos vagy kommunikált kommunikáció-szituáció”-nak, és jelöljük KSz_A^2 és KSz_B^2 -vel. Erre a másodlagos kommunikáció-szituációra vonatkozóan értelemszerűen beszélhetünk K_A^2 , T_A^2 , Σ_A^2 , stb. konstituensekről. — Az (1) egy ilyen másodlagos kommunikáció-szituáció manifesztációja: K_A^2 és K_B^2 a két „ismeretlen” (a dialógusnak megfelelően váltakozva, Σ^2 vehiculumát az egyes dialógusrészek vehiculumai alkotják; K_A Vas István, K_B az (1) tetszőleges befogadója, Σ (Σ_A és Σ_B) vehiculumát maga az (1) alkotja.

1.3. A szövegtani kutatás központi kérdései a „szöveg”-fogalom értelmezésével, a kommunikáció-szituációt meghatározó tényezőkkel, a jelkomplexus konstituenseivel, az intertextualitás aspektusaival és a lehetséges interpretáció-típusokkal kapcsolatosak.

1.3.1. A szövegtani kutatás alapkérdése — tárgyának, céljának, módszereinek nagy mértékben meghatározója — a *szöveg*-fogalom értelmezése.

Az értelmezés során először arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy magát a jelkomplexust, vagy csupán annak vehiculum-konstituensét nevezzük-e szövegnek. A szakirodalomban mindkét értelmezési mód megtalálható, a legtöbbször következetesen egyik értelmezéshez se alkalmazkodva. Én azt tartom célszerűnek, ha magát a jelkomplexust nevezzük szövegnek, feltéve, hogy vehiculumuma bizonyos követelményeknek eleget tesz. A következő kérdés tehát az, hogy milyen típusú vehiculum esetén nevezünk egy jelkomplexust szövegnek. Más szóval, hogy csak írott/nyomtatott vagy hangzó fizikai manifesztációjú és jól formált megnyilatkozásokból álló természetes nyelvi vehiculum esetén, vagy más típusú vehiculumok esetén is; hogy eltekinthetünk-e a jólformáltságtól, tartalmazhat-e a vehiculum képeket/ábrákat/képleteket/stb., a vehiculumhoz tartozónak tekinthetők-e (tekintendők-e) a gesztusok, mimika stb. Ezeket a kérdéseket figyelembe véve célszerűnek látszik „dominánsan nyelvi szövegek”-ről beszélni, ahol a dominancia (intuitíve) azt jelenti, hogy domináns információ-hordozóknak a vehiculum lexikai elemeit tekintjük. Az utolsó kérdés végül az, hogy tekintsünk-e egy kommunikáció-szituá-

ciótól elvonatkoztatott jelkomplexust is szövegnek, vagy csupán egy kommunikáció-szituációba beágyazottat. Ezt a kérdést illetően a kommunikáció-szituáció figyelembevétele látszik célszerűnek.

E válaszok alapján azt mondhatjuk, hogy alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikáció-szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy az adott vagy feltételezett kommunikáció-szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstitúciója is valamiképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető). Minthogy adott időben és szociokulturális környezetben a legtöbb esetben létezik arra vonatkozó konvenció, hogy milyen nyelvi objektum milyen kommunikáció-szituációban képes kommunikatív funkció betöltésére, a fenti explikáció alkalmazása nem tekinthető teljesen szubjektív faktoroktól függőnek.

1.3.2. Egy kommunikáció-szituációt meghatározó tényezők a következők: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. E tényezőket — a „valamilyen okból/célból” tényező kivételével — explicit vagy implicit módon tartalmazza a második ábra. A „valamilyen formában” részben magára a kommunikáció-szituációra, részben a létrehozott nyelvi objektum konstitúciójára utal, a „valamit” a nyelvi objektum jelentésével (significatum komponensével) azonosítható.

A kommunikáció-szituáció ismerete (egy kommunikáció-szituáció feltételezése) azért fontos, mert ez határozza meg döntő módon azokat az operációkat, amiket egy szövegnek minősített nyelvi objektum vehiculumával és/vagy vehiculumán végrehajtunk. Másképpen interpretálunk egy tudományosnak, másképpen egy népszerűsítőnek, másképpen egy hivatalosnak, másképpen egy irodalmi minősített szöveget, stb.

- A kommunikáció-szituáció kutatásával kapcsolatos főkérdések a következők:
- milyen tényezők határoznak meg egy alkotó és/vagy befogadó szerepét játszó kommunikátort.
 - a kommunikáció-szituáció mely tényezőit alapul véve milyen szituációtípológia hozható létre, és mi az egyes típusok interpretációt meghatározó jellege/funkciója.
 - milyen kihatással vannak az alkotót meghatározó tényezők az általa alkotott szöveg konstitúciójára stb.

E kérdésekkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretném azt a különbséget, ami egy tipológia (és következményei) ismerete és e tipológia alkalmazása között fennáll: a tipológiai ismeretek általában nem garantálják ez ismeretek adekvát alkalmazását, az interpretáció szempontjából viszont az a döntő, hogy milyen típusba soroljuk az interpretálandó nyelvi objektumot, milyennek minősítjük a szöveg alkotóját és a saját kompetenciánk relációját arra a témára vonatkozóan, amiről véleményünk szerint a szöveg szól, hogyan járunk el, ha másodlagos kommunikáció-szituációval is van dolgunk, stb.

1.3.3. Egy jelkomplexust — akár kommunikáció-szituációba beágyazva, akár anélkül — vizsgálhatunk statikus vagy dinamikus szempontból. Statikus szempontból egy jelkomplexust olyan relációhálóknak tekintünk, amely nem tartalmaz információt e háló (időbeli/térbeli) létrejöttére vonatkozóan, dinamikus szempontból pedig olyan hálóknak, amely ilyen információt tartalmaz. E hálók létét, a jelkomplexusok (és kommunikáció-szituációk) belső organizációját feltételezzük, s explicit reprezentálásuk céljából teoretikus konstrukciókat hozunk létre, amiket struktúráknak (statikus szempont) illetve procedúráknak (dinamikus szempont) szokás nevezni. Reprezentálásról szólva természetesen nem szabad valami intersubjektív módon feltárható organizáció

reprezentálására gondolni; pontosabban itt arról van szó, hogy a jelkomplexusokhoz különféle struktúrákat és procedúrákat rendelhetünk.

Mínthogy a szövegszerzésre vonatkozó elvárás az összefüggőségre és teljességre irányul, centrális kutatási téma ezek vizsgálata. Mindenekelőtt szükséges különbséget tenni a szövegkonstitúció és a szövegben feltételezeten kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció összefüggése és teljessége között.

Ami a szövegkonstitúciót (a V_e/V_e , F_o és Se_{v_e} konstitúcióját) illeti, célszerű különbséget tenni textúra (a konstitúció horizontális/lineáris szervezettsége) és kompozíció (a konstitúció vertikális/hierarchikus szervezettsége) között. A szövegkonstitúció összefüggésére vonatkozóan többféle terminus használatos. Véleményem szerint a vehiculum (és formáció) összefüggőségével kapcsolatban célszerű a *konnezitás*, az Se_{v_e} (és \mathfrak{A}_{int}) összefüggőségével kapcsolatban pedig a *kohézió* terminust alkalmazni, mégpedig mind a textúrára, mind a kompozícióra vonatkozóan. A szövegkonstitúció teljességének a kérdése részben nyelvészeti, részben stilisztikai-retorikai kérdés, de döntő módon függ a szövegben (feltételezeten) kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció teljességének a megítélésétől is. (A bekezdések és annál magasabb fokú kompozícióegységek szintjén általában már nem a nyelvi organizáció dominál.)

Egy tényállás-konfiguráció (Re) összefüggőségének és teljességének a kérdése még bonyolultabb kérdés. Az, hogy mikor minősül egy tényállás-konfiguráció összefüggőnek és teljesnek, egyrészt attól függ, hogy milyennek itéli meg az alkotó/befogadó annak a kommunikáció-szituációnak a típusát, amibe a szóban forgó szövegvehiculumot beágyazza, s hogy ebben a szituációban mit tart relevánsnak. Egy relátum mentális képének (re-)konstruálásánál világra vonatkozó ismereteink és hiedelmeink azon része játszik döntő szerepet, amit a szóban forgó vehiculummal kapcsolatba hozhatónak tartunk. Ezt az ismeret- és hiedelemrendszert *modell*-nek szokás nevezni; ezt jelöli a második ábrán az „ \mathfrak{M} ” szimbólum. Saját ismereteink és hiedelmeink alapján éppúgy alkothatunk modelleket, mint azok alapján, amiket az alkotóra, az alkotó kortársaira vagy bármely tetszőleges befogadóra vonatkozóan feltételezünk.

A *koherencia* terminus — az 1.1. pontban bevezetett terminológiát használva — az Se_{R_e} és Re/Re relációjának a minősítésére szolgál. Ha az Se_{v_e} és az alkalmazott modell(ek) alapján létre tudunk hozni olyan Se_{R_e} -t, amit egy általunk Re -ként elfogadható tényállás-konfiguráció mentális képével egybehangzónak (az ezt a mentális képet „fedő”-nek) tarthatunk, akkor azt mondjuk, hogy a szóban forgó szöveg koherens. (A második ábrán az „ I_L ” szimbólum a nyelvre vonatkozó ismereteket, az „ $[I \& H]_V$ ” szimbólum a világra vonatkozó ismereteket és hiedelmeket jelöli.)

Az előzőekben felsorolt aspektusok/kérdések vizsgálatánál jelentős kérdés annak eldöntése is, hogy kívánunk-e (szükségét látjuk-e) különbséget tenni egy úgynevezett mély, és úgynevezett felszíni szerkezet között, és hogy ezek reprezentálására mely konstitúensre vonatkozóan milyen reprezentációs (kanonikus) nyelvet kívánunk alkalmazni. E nyelvek felépítésétől függ ugyanis mind a textúra, mind a kompozíció leírása, mert ezekre a nyelvekre vonatkozóan kell értelmeznünk az úgynevezett minimális nyelvi egységeket és ezek különféle szintű hierarchikus kombinációit.

1.3.4. A nyelvre és a világra vonatkozó ismeretek határterületére esnek az interpretálás során ugyancsak fontos szerepet játszó intertextuális ismeretek.

Az intertextualitást illetően különbséget lehet/szokás tenni tipológiai és referenciális intertextualitás között. Tipológiai intertextuális reláció akkor áll fenn két (vagy több) szöveg között, ha vagy valamely jelkomponensük jellege alapján, vagy annak a kommunikáció-szituációnak valamely tényezője szempontjából, amelyben alkottattak/befogadtatnak, azonos típusba sorolhatók. Referenciális intertextuális reláció áll fenn két szöveg között, ha az egyik ténylegesen vagy nyilvánvalóvá tehető módon utal a

másikra. (Ennek az utalásnak a szöveg alkotója részéről sem akartnak, sem tudatosnak nem kell lennie.) E két szempont egymással összefonódva is alkalmazásra kerülhet intertextuális elemzéseknél.

Az intertextualitásnak a vizsgálatánál a fő kérdés az intertextualitás főbb megnyilvánulási formáinak felfedése és osztályozása, valamint az egyes osztályok interpretációt befolyásoló/meghatározó aspektusainak feltárása és leírása.

1.3.5. A szövegtani kutatás központi kérdései közé tartoznak végül, de nem utolsósorban az egyes interpretáció-típusokkal kapcsolatos kérdések.

Az interpretáció tárgya szempontjából különbséget tehetünk a teljes jelkomplexusra vagy annak csupán valamely komponensére/komponenseire irányuló interpretáció között.

Az interpretáció jellege szempontjából különbséget tehetünk explikatív és evaluatív, valamint mindkettőre vonatkozóan deskriptív és argumentatív interpretáció között. Az explikatív interpretáció célja egy struktúra vagy procedúra (mint teoretikus konstruktum) létrehozása és az interpretálandó szöveghez való hozzárendelése; az evaluatív interpretáció valamilyen (esztétikai, szociális, morális stb.) normarendszer felhasználásával értékeli a létrehozott struktúrák és procedúrák közvetítésével az interpretálandó szöveg feltételezett komponenseit és (belső) statikus és/vagy dinamikus organizációját. A deskriptív interpretáció célja az explikatív és/vagy evaluatív interpretáció eredményeinek puszta leírása, az argumentatív eredmények argumentatív nyilvánvalóvá tétele.

1.3.6. Bármely központi kérdés vizsgálatánál a következő három ismeretforrásra támaszkodhatunk: (1) saját kompetenciánk és kommunikatív tevékenységünk, (2) mások kutatási eredményei, (3) saját empirikus vizsgálataink eredményei. Mindehárom ismeretforrás alkalmazásának megvannak a sajátos metodológiai aspektusai, ezekkel azonban itt nem kívánok foglalkozni.

2. A szövegtani kutatás interdiszciplináris aspektusai

2.1. A szövegtani kutatás előző fejezetben felsorolt kérdései alapján nyilvánvaló, hogy ha ugyan a nyelvészet a szövegtani kutatásban központi helyet foglal el, önmagában nem tekinthető olyan tudomány(ág)nak, amely a szövegtani kutatás valamennyi releváns kérdésére választ tudna adni. Annak természetesen mindig fennáll a lehetősége, hogy a szövegnyelvészetet olyan tágra értelmezzük, hogy az a szöveg valamennyi egymással szervesen összefüggő aspektusának leírását saját feladatának tekinthesse. Ez azonban a nyelvészet fogalmának olyan kiterjesztéséhez vezetne, amihez nehezen lehetne a nyelvészek egyetértését megnyerni. Célszerűbbnek látszik tehát a szövegtant interdiszciplináris tudomány(ág)nak tekinteni.

2.2. Jóllehet érdekes és szükséges is az interdiszciplinárisan értelmezett szövegtani kutatás kialakulásának történetével is foglalkozni, itt ez nem lehet célom, s e tanulmány keretei között lehetőségem se lenne rá. A következőkben csupán azokat a diszciplinákat kívánom felsorolni, amelyek saját kompetenciájuk határai között a szöveget is kutatási objektumuknak tekintik, s azokat a főbb feladatokat említeni, amelyek e kompetenciák körébe tartoznak.

A tudománytörténeti előtörténet következtében a szövegtani kutatás centrális diszciplinája a nyelvészet. A nyelvészet keretén belül a hatvanas évek végén terjedtek el a *szöveggrammatika* és a *szövegnyelvészet* terminusok. Nyilvánvaló azonban, hogy szöveggrammatikáról és szövegnyelvészetről nem lehet olyan értelemben beszélni, mint mondatgrammatikáról és mondatnyelvészetről, bár ez utóbbiak definiálása sem

könnyű feladat. A szövegkonstitúció aspektusai közül a nyelvészet kompetenciakörébe tartozónak tekinthetők a következők: a határozatlan és határozott névelős főnévi szerkezetek (referencia, koreferencia), az ana- és kataforikusan használt határozók, névmások és főnévi szerkezetek, az igeidők és igemódok, a kötőszók, a téma-réma láncok (tematikus progresszió) szövegkonstitutív szerepe, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Hangsúlyozni szeretném ugyanakkor azt is, hogy valószínűleg a felsorolt tényezők egyike sem írható le teljes egészében kizárólag nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel. Hogy mi írható le a nyelvészet keretében és mi nem, az részben a nyelvészet definíciójától függ (különösképpen a nyelvészeti szemantika hatókörének értelmezésétől), részben az egyes nyelvek strukturális sajátosságaitól (grammatikai nemmel rendelkező nyelvek pl. más lehetőséget adnak a szövegkonstitúció nyelvészeti leírására, mint az azzal nem rendelkezők).

A szövegkonstitúció aspektusai kezdettől tárgyát képezték a stilisztikai és a retorikai kutatásnak; e két diszciplína természeténél fogva társtudománya a nyelvészetnek a szövegtani kutatásban. Hasonló mondható a különféle filológiaiokról, amelyek kutatási körébe szövegek különböző szempontok szerinti interpretálása mindig beletartozott.

Részben a tudományelmélet, részben a nyelvfilozófia (jelentés- és interpretációelmélet, beszédaktus-elmélet), részben a különböző filozófiai logikák révén a filozófia is jelentős szerepet játszik a szövegtani kutatásban.

Mínthogy a szövegtani kutatás a formális nyelvészet eredményeiről és módszereiről sem mondhat le (akkor sem, ha egy teljes egészében formalizált szövegelmélet valószínűleg soha nem hozható létre), az interdiszciplináris szövegtani kutatásban figyelembe kell venni a formális logika és az automaták algebrai elmélete módszereit is.

Mind a mondat-, mind a szövegkutatásra áll, hogy a nyelvészethez képest a szemiotika (mint a jelek általános elmélete) és a kommunikációelmélet (beleértve a multimediális kommunikáció elméletét is) azokban fölérendelt szerepet játszanak.

Az eddigiekben felsorolt diszciplínákhoz viszonyítva más módon tekintendők a nyelvészet társtudományának a kognitív pszichológia és a kommunikációs zociológia/etnometodológia. Az előbbi a szövegalkotás és a szövegbefogadás pszichológiai aspektusaival foglalkozik, az utóbbi ezek szociológiai/etnológiai aspektusaival — már ami e tudományágak verbális kommunikációra vonatkozó érdeklődését illeti.

Végül szükséges megemlíteni az úgynevezett mesterséges intelligencia kutatását is, amelynek módszerei — ha ugyan egyelőre szűk határok között is — lehetőséget adnak különféle szövegfeldolgozási folyamatok szimulálására s ezáltal a szövegtani kutatás bizonyos eredményeinek objektív tesztelésére.

2.3. Az interdiszciplinaritás szükségessége következtében a szövegkutatás számára két lehetőség áll fenn ahhoz, hogy ökonomikus és eredményes lehessen: (1) a szövegtani kutatásban érdekelt diszciplínák kidolgoznak egy valamennyi diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplínaspecifikus felhasználását, (2) a szövegtan önálló diszciplínává válik.

Bár egyik lehetőség se mondható biztosan realizálhatónak, az utóbbi lehetőség megvalósítását (megvalósíthatóságát) reálisabbnak látom. Egy ilyen önálló szövegtani diszciplínára gondolva beszélek „szemiotikai textológiá”-ról, ahol a *szemiotika* terminussal azt kívánom kifejezésre juttatni, hogy ez a textológia mind a szintaktikai, mind a szemantikai, mind a pragmatikai aspektus elemzésére és leírására törekszik.

3. Bibliográfiai tájékoztató a szövegtani kutatás irodalmához

Abból kiindulva, hogy az olvasó a magyar nyelvű szövegtani irodalmat ismeri, e tanulmány bibliográfiájában kizárólag az idegen nyelvű szövegtani irodalomra utalok, s erre is a következő megkötésekkel: voltaképpen nem bibliográfiát, hanem elsősorban metabibliográfiát nyújtok (bibliográfiákat, periodikákat, áttekintést nyújtó műveket és újabb keletű bevezetéseket sorolok fel), és azt is csak a nyelvészecentrikus szövegtani irodalomra vonatkozóan. (Az interdiszciplináris értelemben vett szövegtani kutatásról rövid, de átfogó bibliográfiai áttekintést nyújt Petőfi 1986b.)

A szövegtani kutatásban szerepet játszó tudományokról/tudományágakról és a kutatás főbb témáiról/módszereiről átfogó képet nyújt a van Dijk által szerkesztett Handbook.

A Bevezetések egyike sem tekinthető optimálisnak; a bibliográfiában felsorolt művek azáltal, hogy más-más szempontból közelítenek a témához, kölcsönösen kiegészítik egymást.

A szövegkonstitúció egy-egy kérdésének/aspektusának részletesebb tárgyalásához a felsorolt bibliográfiákban (és periodikákban) található megfelelő szakirodalmi utalások.

Ahhoz a szemlélethez, amivel a szövegtani kutatás fő kérdéseit tanulmányom első fejezetében tárgyalom, valamint e szemlélet szövegtani elemzésben való felhasználásához lásd még a következő tanulmányokat is: Petőfi, J. S. „Language as a written medium: Text”, in: Collinge, N. E. (ed.), *Encyclopaedia of Language*, Kent: Croomhelm LTD Publishers, 1988; Petőfi, J. S. and T. Olivi: „Texture, composition, signification. Vers une textologie sémiotique”, *Degrés* 46—7, 1986; Petőfi, J. S. and T. Olivi „Understanding literary texts. A semiotic textological approach”, in: Meutsch, D. and R. Viehoff (eds.) *Comprehension of Literary Discourse. Results and Problems of Interdisciplinary Approaches*. Berlin—New York: de Gruyter, 1988.

IRODALOM

Bibliográfiák

- Bibliographie Linguistiques de l'Année, (1939—) Comité International Permanent des Linguistes, Nijhoff, the Hague—Boston—London; since 1976 with section 2.3 'Text linguistics (Discourse Analysis)'.
 Lohmann, P. (1987) „Connectedness of Texts: a bibliographical Survey.” in: Petőfi, J. S. (ed.) *Text and Discourse Constitution. Empirical Aspects, Theoretical Approaches* (= RTT 4). W. de Gruyter, Berlin, New York, 478—501.
 Tannacito, D. J. (1981) *Discourse Studies: A Multidisciplinary Bibliography of Research on Text, Discourse, and Prose Writing*, Imprint Series, Indiana University Press, Indiana.
 Thornelyke, P. W. (1978) *Research on Connected Discourse: Structure, Comprehension, and Memory. A General Bibliography: 1900—1977*, P-6131, University, Stanford.

Összefoglaló áttekintések

- Charolles, J., J. S. Petőfi and E. Sözer eds. (1986) *Research in Text Connexity and Text Coherence. A Survey*, Buske, Hamburg.
 Dressler, W. ed. (1978) *Current Trends in Textlinguistics*, de Gruyter, Berlin, New York.
 Freedle, R. O. ed. (1979) *New Directions in Discourse Processing*, Ablex, Norwood, N. J.
 Kalverkämper, H. (1981) *Orientierung zur Textlinguistik*, Niemeyer, Tübingen.
 Petőfi, J. S. (1986a) „Text, Discourse”, in: (ed.) Sebeok, Th. A., *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam, pp. 100—7 (+ Bibliography) — magyarul in: *Tanulmányok/Studije. A magyar nyelv, irodalom és hungarológiai kutatások intézete 15: Szövegelemlet*. Novi Sad, Jugoszlavija, 1982. 9—28.

- Petőfi, J. S. (1986b) „Report: European Research in Semiotic Textology. A historical, thematic, and bibliographical guide.” *Folia Linguistica* XX. pp. 545–71.
- Rieser, H. (1981) „On the development of text grammar”, in: Dorfmueller-Karpusa, K. and J. S. Petőfi (eds.) *Text, Kontext, Interpretation. Einige Aspekte der text-theoretischen Forschung*. Buske, Hamburg, pp. 317–54.

Periodikák és sorozatok

- Advances in Discourse Processes*, (1977–) ed. by Freedle, R. O., Ablex, Norwood, N. J.
- Discourse Processes. A Multidisciplinary Journal*, (1978–) ed. by Freedle, R. O., Ablex, Norwood, M. J.
- Discourse analysis monographs*, (1979–), University of Birmingham, English Language Research(ELR), Birmingham.
- Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics*, (1972–) ed. by Ihwe, J., J. S. Petőfi, and H. Rieser, Buske, Hamburg.
- Research in Text Theory/Untersuchungen zur Texttheorie*, (1977–) ed. by Petőfi, J. S., W. de Gruyter, Berlin, New York.
- Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, (1980–) ed. by van Dijk, T. A., Mouton, Amsterdam, Berlin, New York.
- Written Communication: A Quarterly Journal of Research, Theory, and Application*, (1984–) ed. by Daly, J. and St. Witte, Sage, Beverly Hills, London, New Delhi.
- Written Communication Annual. An International Survey of Research and Theory*, (1986–) ed. by Cooper, Ch. R. and S. Greenbaum, Sage, Beverly Hills, London, New Delhi.

Bevezetések

- de Beaugrande, R. (1980) *Text, Discourse, and Process. Toward a Multidisciplinary Science of Texts*, Ablex, Norwood, N. J. de Beaugrande, R.-A. and W. U. Dressler (1981) *Introduction of Text Linguistics*, Longman, London.
- Brown, G. and G. Yule (1983) *Discourse Analysis*, CUP, Cambridge.
- Dijk, T. A. van (1980) *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*, dtv, München.
- Dijk, T. A. van ed. (1985) *Handbook of Discourse Analysis, Vol. 1–4*, Academic Press, London.
- Gülich, E. and W. Raible (1977) *Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten*, Fink, München.
- Hartmann, R. R. K. (1980) *Contrastive Textology. Comparative discourse analysis in applied linguistics*, Julius Groos, Heidelberg.
- Hoey, M. (1983) *On the Surface of Discourse*, George Allen & Unwin, London.
- Kinneavy, J. L. (1980) *A Theory of Discourse* (2nd ed.), Norton, New York.

Petőfi S. János

Szó- és szólásmagyarázatok

adeſpes. Egy lelkiállapot nyelvi kifejezésének ötszáz évről írt dolgozatomban az AporK. következő részletét is idéztem: *es te neuedben emelem fel en kezeimet, Mikent adeſpes es kque2ſeggel be tellek en lelkem* (9; Psal. LXII, 5—6). Közöltem a zsoltárrész megfelelőjét a Vulgata alapján: *& in nomine tuo lavabo manus meas. Sicut adipe & pinguedine repletur anima mea.* Mindezek mellé ezt a megjegyzést fűztem: „NB. Az *adipe* fordítása alighanem téves” (Nyr. 111 [1987.]: 149). — Úgy látszik azonban: nem első-sorban fordítási hibáról van szó. A Huszita Biblia fordításáról amúgy is viszonylag keveset tudunk. Valószínűbb, hogy a másolás miatt bekövetkezett szövegromlásról beszélhetünk az *adeſpes*-sel kapcsolatban.

Az *adeſps* előfordul a MünchK.-ben is: *me2t mēden adeps tūzgel ſozatic / z mēden aianlat ſoual ſozatic.* A Nyíri Antal szerkesztette MünchK. kiadás (Budapest, 1971). ehhez lapalji jegyzetben megemlíti: „Az *adeſps* latin szó: 'zsír, háj', de ezen a helyen a rendelkezésünkre álló latin szövegben nem fordul elő” (45 vb 481 j.). Idézem azt a Vulgata szöveget, amelyet Nyíri közöl: *omnis enim igne salietur et omnis victima sale salietur.*

A MünchK. szókincsét földolgozó munkájában Szabó T. Ádám (Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Budapest, 1985.) az iménti idézet *adeſps*-ére 'áldozat, Opfer' jelentést ad meg. Mellékesen jegyzem meg, Décsy Gyulának nem olvasata, hanem betűhűsége törekvő kódexátírása van: Der Münchener Kodex. II. Wiesbaden, 1956. Az *olvasat*-nak a 'rendszerint régi, nehezen vagy többféleképpen olvasható szövegnek avagy valamely szavának, szókapcsolatának valószínű hangzásbeli megfelelése(i)'-t szokás nevezni (l. ÉrtSz.; ÉKsz.). — Szabó értékes könyvének korábbi kiadásában szintén 'áldozat, Opfer' jelentést rögzít; Ádám István T. Szabó: Der Müncheher Kodex. IV. Wortschatz mit vollstāndigem Wort- und Formenzeichnis. Wiesbaden, 1977. E cikkem nyomdai munkálatai közben jelent meg A magyarországi középkori latinság szótára (Budapest, 1987.), ebben az *adeſps* jelentései: 'pinguamen — zsír, háj' és „in imag.: flos, optimum — vminek a színe-java”.

Szavunk megvan a BécsiK.-ben is: *Von azert Daniēl zurkot z adēpsfet z zort z egbē-foze z alkota ſalatoeba z ada w farkanac // zaiaba* (175—6). Latin megfelelője: *Tulit ergo Daniēl picem, et adipem et pilos, et coxit pariter, fecitque massas, et dedit in os draconis* (Mészöly Gedeon: A Bécsi Kódex. Budapest, 1916.). — Természetesen ezt az adatot is számon tartja Károly Sándor A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban (Budapest, 1965). című monográfiája: „*adeſps s.: C. *adēpse*-t 175₂₆.” Károly *-gal jelzi, hogy a tőváltozat ebben a formájában nem fordul elő a kódexben, egyéb jelzései pedig a szó alaktani fölépítésére utalnak (l. i. m. 24—6).

A Huszita Biblia másolatban ránk maradt szövegében tehát nincs mindenütt magyarra téve az *adeſps*, ezt bizonyították a fentiek. E tényt bizonyára a fordítók latin tudásának némely hiánya vagy az okozhatta, hogy nem értették meg a szöveget. Ez utób-

bira gyanakodhatni a *mēden adeps tūzzel foztatic* esetében. Itt a számukra alighanem ismeretlen eljárású áldozati szertartásról esvén szó, nem értették meg az előttük fekvő szöveg(ek)et.

Az AporK. szóban lévő helyéhez föltehetünk egy **adeps(s)el és kövérséggel betellék* alapszerkesztményt, amely azután a másolás során torzult. A torzulásnak téves olvasás és értelmezés lehetett az oka. Talán az **emelém fel én kezeimet, miként részt olvasva a másoló* úgy gondolta, hogy egy **felemelem a kezeimet, miként valaki (felemeli a kezeit)* mintájú szerkezettel van dolga. S a *Miként*-ig leírva a szöveget most már kompetenciája alapján a számára alighanem ismeretlen — ezért rosszul olvasott — **adeps(s)el* szót személynévnek értelmezte, majd pedig írta: *emelem fel en kezeimet, Miként adefpes*. — És mi magyarázza a feltételezett **adeps(s)el* átalakulását *adefpes*-sé? A jelenségben hangátvetésre és tollhibára gondolok, amelyek talán éppen azért alakítottak *adefpes*-t, mert a másolót megzavarta a számára gondot jelentő szó, hiszen annak értelmére — tudniillik arra, hogy az (tulajdon)név — összpontosított. Tulajdonnévnek azért olvashatta a szót, mert az általam fölített **adeps(s)el* magyar toldalékát nem ismerte föl, amire az *l*-nek és az *l*-nek az anyakódexbeli esetleges hasonlósága lehet a magyarázat.

A másoló nyilván számos nevet írt le munkája során (és sokat ismert is a Bibliából), ezek között több végződött *-es ~ -es*-re (vö. a BécsiK. tulajdonnév listájával, Károly i. m. 127 kk.): *Cambafes, Olofernès, Zares*. Egy efféle sorozatba beleillik *adefpes*.

Ha szem előtt tartjuk, hogy az olvasás, az írás és a megértés mennyire bonyolult folyamatok, feltételezéseim sora az *adefpes* kialakulására talán el is fogadható.

Büky László

Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerkesztette: J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. III. N—S. Budapest, 1987. 603 oldal; IV. Sz—Zs. Budapest, 1987. 800 oldal

1. „Mindegyik költő arra törekszik, hogy új kontextusokat teremtsen, és ezek révén arra kényszerítse az olvasót, hogy sok előzetesen szerzett nyelvi készségéről időlegesen lemondjon. Ha egyes kontextusok hasonló jelentéseket generálnak, akkor az így nyert kontextuális jelentések átalakíthatók szótári jelentésekké; a szótár tulajdonképpen bizonyos alacsony mutatószámú, egyenértékű viszony föltárásának az eredménye egy szó kontextusainak halmazában. Két különböző kontextus azonban csak ritkán tekinthető teljesen egyenértékűnek, éppen ezért az ekvivalens viszonyok, melyekről beszéltünk, csupán ábrándok, illúziók, amelyekben a szókinés kutatóinak, a lexikológusoknak csak azért kell hinniük, mivel az emberi elmének szüksége van a kontextusbeli jelentés árnyalt, hullámzó és egyedi, valamint a szótári jelentés elnagyoltabb, de állandóbb és általánosabb jellege közötti ingadozásra. [Új bekezdés:] Egy költő nyelvének szótárát csak abban az esetben állíthatjuk össze, ha egyszerűen lemondunk a szótárral szemben támasztott követelményről, vagyis ha a szótárt a kontextusok leltárává alakítjuk át” — írta Solomon Marcus (A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 141—2). Nem tekintve most a kontextuális jelentés és a szótári jelentés mibenlétével kapcsolatos gondokat (I. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 65 és 181; Kemény Gábor: Le xikális jelentés — kontextuális jelentés — írói jelentés. NyK. 76 [1974.]: 183—98), örömmel állapíthatjuk meg: nemzeti költőnk nyelvének szótári feldolgozása közkinccsé vált. Mint emlékezetes: az I. kötet (A—F) 1167 oldalon Petőfi születésének 150. évfordulójára, 1973-ban jelent meg, a II. (G—M, 1351 oldal) 1978-ban. (Az oldalszámok közlésével jelzem, hogy fölöslegesnek látszik a kiadó eljárása: a szótár befejező részének ketté bontása; ez nemcsak a kezelhetőséget nehezíti, hanem a könyvespolcokat is.)

Annak az alapvető célnak, amelyet a PSz. maga elé tűzött még Gáldi László iránnyításának idején — „szótárunk elsősorban adattár kíván lenni” (I:7) — példás a megvalósulása még Solomon Marcus elvi fejtegetését szem előtt tartva is. Ezért az elmúlt évtizedek magyarországi szótárfírásának legrangosabb eredményei közé, az ÉrtSz., az ÉKsz., a TESz. és a RMG1. közé méltán tartozik a PSz., amely nagy költőnk életművének szókincsét olyan kontextusok leltáraként közli (bizonyos terjedelmi korlátok között), amely szövegeknek nem kis hányada közvetlenül vagy közvetve nemzet tudatunknak is része.

A PSz. munkálatairól folyóiratunk olvasói már a kezdetektől értesültek (I. Sz[úts] L[ászló]: Tanácskozás az írói szótárakról. Nyr. 89 [1963.]: 142), illetőleg másutt tájékozódhattak. (A PSz. előtörténetére vonatkozó irodalmat I. PSz. 1 : 8*j.)

Az első két kötetről számos ismertetés jelent meg a szakfolyóiratokban és a napi sajtóban is, például: Rubin Péter: A „forradalom” hússzor. Magyarország. 1973/7. 22; Grétsy László: A Petőfi-szótár. Magyar Nemzet. 1974. június 9. 13; Pásztor Emil: Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 98 [1974.]: 440—6; S. Meggyes

Klára: MNy. 70 [1974.]: 232—7; N. Horton Smith: Erasmus 27 [1975.]: 466—8; Martinkó András: ItK. 78 [1975.]: 94—8; Uő.: It. 61 [1979.]: 667—73 stb. Feltétlenül külön említendő még Fekete Sándor: Mire jó a Petőfi-szótár? című eligazító, elemző ismertetése (It. 57 [1975.]: 495—9), amely a szűkebb értelemben vett irodalomtudományi szakmán kívül állóknak, nemritkán íróknak és újságróknak — mint írja — „csodálkozó értetlenségét törekszik eloszlatni a PSz.-ral kapcsolatban. Ez az értetlenség nem afféle megfontolásból származik, mint amilyent Solomon Marcustól idéztünk. Inkább arról lehet szó, hogy bár az irodalmi műalkotásnak, azaz a nyelvi szövegműnek éppen a nyelv (s így a szó is) az alapvető nyersanyaga, de mivel ez annyira természetes, a nyelvi műalkotás befogadása során nemritkán elfelejtődik. Minthogy a nemzetközi tudományosság a hazainál jóval előbb mutatott föl írói szótárakat (ezekre l. Benkő László: Az írói szótár. Budapest, 1979.), ezért megkésettységünk szintén e szóban forgó, csodálkozó értetlenségnek kedvezett.

A PSz. első kötetével egy évben, de a megjelenés évét 1972-nek jelezve látott napvilágot Benkő László munkájaként: Juhász Gyula költői nyelvének szótára (Budapest, i. év), a közelmúltban pedig: Pásztor Emil írói szótára: Arany János Toldijának szókészlete. Budapest, 1986. Így immár három — ugyan különböző színvonalú — magyar írói szótár van, s ez önmagában is jelzi: leomlóban vannak az értetlenség falai.

2. A PSz., mint ismeretes, Petőfi minden fennmaradt nyelvi adatát számba veszi, így kísérve meg szó- és kifejezőképességét bemutatni s természetesen egyúttal stílusát is több jellemző jegyben megragadni. A feldolgozás a Petőfi Sándor összes művei I—VII. Budapest, 1951—1964. kritikai kiadáson alapul, illetőleg e kiadásnak már a PSz. munkálatainak idején is nyilvánvaló gyengéi miatt bizonyos szövegkritikával élt a szótár munkaközössége. E szöveg-(vissza)igazításoknak forrásait és a szövegek egyéb adatait az első kötet bevezetőjében találhatjuk (1: 19—46). A szerkesztők e kénytelen szövegkritikai munkájának egynemely hiányosságára Martinkó mutatott rá (ItK. i. h. 97). Az azonban kétségtelen, hogy az új, folyamatban lévő kritikai kiadásnak is figyelemmel kell lennie a PSz.-ra. — Elvi megfontolások alapján fölvehetőek lettek volna a szótárba Petőfi német és francia nyelvű és egyéb, neki tulajdonítható szövegei is, amint erre Martinkó figyelmeztet (i. h. 94), ez azonban valószínűleg éppen azt a terjengősséget, tudálékosságot és túlbuzgóságot eredményezhették volna, amelyet Martinkó vél megtalálni a PSz. lexikográfiai eljárásaiban (i. h. 96). — A szótár mindenesetre közli a Petőfi-szövegekben előforduló idegen szavakat és szerkezeteket, a különböző tulajdonneveket és rövidítéseket is, hogy csupán néhány, szótárírási szempontból nehézséget okozó szó-típust említsünk. Mindezek közlésmódjáról megfelelő eligazítás van (Tájékoztató a szótár szerkesztéséről és használatáról, 1: 7—49). A feldolgozás nagyfokú filológiai hitelességét és pontosságát mutatja az az apróság, hogy még a Petőfinél sajtóhiba vagy elírásos szóalakokra is kitérnek a címszavakban: „**titkos** [sajtóhiba] ld. **titkos**”; **trilige** 'trilógia'; „[**tündökletes**] mn: [**sajtóhiba**:] **tündökletes**”.

3. A címszók alakja „[. . .] általában a Petőfi használta szavaknak a mai irodalmi nyelvi és egyben szokásos alakjával” (1: 9) egyezik meg. Ha Petőfi írásmódja a maitól eltér, akkor az a címszó után []-be kerül. E zárjel használatát Martinkó kifogásolta részben esztétikai szempontból, részben szerkesztésiből (It. i. h. 669—70). Valóban: sok szerepben megvan a szögletes zárójel, az említett helyzet (1) mellett még akkor, ha (2) csak a címszó alcímszavára van adat; (3) ha a NSz. anyagával való összevetés ajánlatos; (4) ha prózai szövegben új bekezdés kezdődik, jele: [—]; (5) ha idegen nyelvi adatokról van szó; (6) ha a Petőfi-idézethez értelmi kiegészítés fűződik; (7) ha ()-en belül kell ismételtlen zárójelet használni: „(167/1 : 100[2X])”, l. zsvány I. alatt; (8) ha valamire

figyelmeztetnek: „vídi alios ego jam ventus[1]” és (9) ha pótlásokról, hibaigazításokról van szó (l. 4: 766 kk.). A []-ek általunk összeállított használati sorából láthatjuk: végül is csaknem mindig a szerkesztők valamilyen megjegyzése, figyelmeztetése van benne. Ezt másként, mint valamilyen zárójellel megoldani aligha lehetne; félkerék zárójelben az idézetek adatai, a különféle (stílus)minősítések vannak. — Mindezzel kapcsolatban legfeljebb az megfontolandó: a Petőfi által egybe vagy kötőjelesen, de ma külön szóba írt szavak, szókapcsolatok címszóközlési eljárása nem túl bonyolult-e. Az efféle szavak és szókapcsolatok nem kerültek []-be: „szemmellátó mn **1** szemmel látó 'ua.'”; „szemláltára szragos hsz **1** szeme láttára 'ua.’” stb. Ugyanakkor a Petőfinél két szóba írtak zárőjelezve tétettek címszóvá: „[egyhónapi] mn: egy hónapi **2**”, mint általában a maitól elüöt helyesírásúak. Az eljárásnak ugyan alapos megokolása van (l: 11), mégis szerencsésebbnek látszana egy olyan eljárás, amely formai szempontokban, illetőleg megoldásokban azonos; vö. Benkő i. m. 100.

A PSz. szófajmegadási rendszere rugalmasan igazodik az áttekinthetőség és a statisztikai adatolhatóság nézőpontjaihoz, ezért külön címszóvá teszi a szótárírási gyakorlattól eltérően a szenvedő igéket, az összetett igealakokban lévő *fog, vala, volna, volt* szavakat, az *ez, az* mutatónévmások határozóragos alakjait és egyebeket, részletesen l. l: 8—9. Alcímszóvá íródtak ki az igenevek, kivéve a jövő idő igenévi elemét, ez ugyanis a címszó után lévő paradigmában van; a még jelentésükben nem önállósult határozóragos melléknevek és így tovább, l. i. h. kk. Maga a szófajmegállapítás a legtrikábban vitatható, s jobbra nem a szerkesztők véleménye, hanem a nyelvi tény az, ami a gondot okozza. Ilyen a „*napa szragos fn*”, ez az 'anyós' jelentésű szó ma inkább csak etimologice tagolható töre és toldaléokra (vö. ÉrtSz.; ÉKsz.; MMNyR. l: 547; TESz.), hasonlóképpen az „*ipa szragos fn*”. A 'méh; Apis mellifica' jelentésű *méhe* főnév az *ipá*-val és a *napá*-val elletéttben (*nép[ies vagy népnyelvi]*) minősítést is kapott, ám nem minősült személyragos főnévnek.

A különböző tulajdonneveknek a címszók közé sorolása némi lexikon jelleget adott a szótárnak, ezt a nevekhez fűzött magyarázatok is eredményezik. A *Szeberény* címszó alatt, egyebek közt, ez olvasható: „(csn [családnév]) ~ *Lajos* 'P. selmeci diák-társa, később ügyvéd, tanár, ev. lelkész (1820—1875)’”. Az efféle „értelmezések” szűkségességén aligha kell vitatkozni. S talán azon sem, hogy számos valódi és költött egyéb nevet (köztük a fordításokban szereplőket) ugyancsak magyarázatosan adatol a szótár. Igaz, hogy esetleg semmitmondó nevek is bekerülnek, amint erre *Martinkó* körültekintő szemlecikke figyelmeztetett (ItK. i. h. 97). Azonban olyan szűrő szempontot kitalálni és alkalmazni bajosan lehetne, amilyennel bizonyos tulajdonneveket ki lehetne hagyni. Tudomásul kell vennünk: ha az írói szótár a fentmaradt teljes szövegmennyiséget kívánja földolgozni, akkor bizony sok nyelvi adat fölöslegesen kerül be a szótárba. Vagy legalábbis fölöslegesnek látszón, most. Mert az írói szótár alap kutatásnak tartható; nemigen tudhatjuk, melyik adatra lesz a jövő kutató emberének szüksége. Mindez vonatkozik a sok közismert szó értelmezésére, *fej, kutya, szél* — ezek *Martinkó* példái arra, hogy húsz vagy ötven írói szótár birtokában szinte kínosan mulatságos lesz értelmezésüket olvasni (i. h. 94), s vonatkozik a szavak toldalékainak felsorolására még akkor is, ha ezek részben megegyeznek a köznyelvi toldalékolással (vö. *Martinkó* i. h. 96).

4. A jelentésleírások példamutatóan felelnek meg az írói szótári kívánalmaknak. Az ÉrtSz.-énál általában valamivel egyszerűbbek az értelmezések, ez természetes, hiszen nincs szükség az aprólékos, a részletekbe menő meghatározásokra. A *volta* személyragos főnévnél ez olvasható: „'az a tény, hogy v[ala]ki, v[ala]mi olyan, mint a jelző mondja’”, és az idézetek jelzős szerkezetekben tartalmazzák a *volta* főneveket (*méltánytalan volta; nagy volta*). Az ÉrtSz. megfelelő jelentésmagyarázata: „l. (m[elléknév]i jelzővel, főként

egy[es] sz[ám] 3. sz[emély]ben) (kissé *vál*). Az a tény, hogy a szóban forgó személy, tárgy dolog olyan, amilyenek a jelzőként használt szó mondja, állítja”; látni való: a PSz.-t szerkesztők a tömörített, egyszerűsített jelentésleírásban némileg számítanak a szótárforrató grammatikai műveltségére. Ez a PSz. „olyan, mint a jelző mondja”, illetőleg az ÉrtSz. „amilyenek a jelzőként használt szó mondja” megfogalmazásainak különbségében mutatkozik meg. — Egyszerű, de lényegre törő megfogalmazású a varjú jelentésmegadása: „l. ’fekete tollazatú, erős csőrű madár’”, az ÉrtSz.: „A galambnál nagyobb, fekete-acélkék színű, a mezőgazdasági területeket nagy tömegben ellepő, inkább hasznos, mint káros madár (*Corvus frugilegus*)”. A PSz. bölcse egyszerűsítése még az egyéb varjúnevek ismeretében is értékelendő (vö. ÉrtSz.; Kiss Jenő: Magyar madárnevek. Budapest, 1984. 320 kk.).

Mérsékeltlen él a PSz. az utalások lehetőségeivel. (Az adatokat l. alább.) — Meggondolandó e tárgyban: eléggé hasznos-e az a megoldás, amelyik például az *útitárs*, *játszó-társ*, *honfitárs* és *dolgozótárs* címszavakat csak a *társ* szócikében kapcsolja össze, a többiben nem. E mód azért is elgondolkodtató, mert az *üveg* címszó három jelentéscsoportjában semmi utalás nincs ugyanekkor, pedig van *szemüveg* és *tintásüveg* is Petőfi szókészletében, sőt: az *üveg*-nek a ’szemüveg’ jelentése meg is van állapítva. — Az alkalmazott utalásmódok némelykor viszont okoznak némi bonyodalmat. S általában akkor, amikor a Petőfi által írt szóalakoktól valamilyen — egyébiránt: jól megokolt — célból eltérnek a szerkesztők. Példának okáért: a *vízbehullás* főnevet *vízbe hullás*-ra és ’ua.’-ra bontják, illetőleg értelmezik, ám a *hullás* címszóban és a *hull* igéében sincs rá utalás. A *víz* 2. alatt van: „~ *hullás* l. *vízbehullás*”, így tehát a „vívbe” értelmeződik, de a „hullás” nem. (A *hullás* címszó különben a *könny hullása* szerkezetből adódik, s egyetlen előfordulás gyanánt van számon tartva.) Hasonló problémák jelentkeznek a *szépen-nyíló* és a *széptehetségű* címszavaknál is. A „[szépe]mlékű] ld. *emlékű*” utalásnak az *emlékű* alatt olvasható anyaga kelt bizonytalanságot: „kedves v. szép ~ ’olyan (tárgy, hely), amelyre jólesik (vissza)emlékezni’”. A *kedves* címszónál erre nincs utalás, *kedvesemlékű* címszó sincsen természetesen. Kereshető mindennélfogva az *emlékű* szócikében megadott „+ 5: 75” locus, ez: „Néhány nap múlva indulunk Pest felé, itt hagyjuk Koltót, az örökre kedves emlékű Koltót[. . .]” (Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1956. i. h.). A *széptehetségű* Petőfi-szó „szép tehetségű ’ua.’” bontást és értelmezést kapott, s utal is rá a szép szóikké l. 4. c) pontja. Efféle még a *tisztabúza* főnév is, amely „*tiszta búza* ’ua.’” magyarázatot kapott és utalást: „vö. *búza*, *tiszta*”. (Nem oldja a rövidítésjegyzék, sem a bővebb eligazítás, hogy pontosan mi az „’ua.’”) Maga a szó a „Helység kalapácsá”-ban fordul elő (kétszer), s tulajdonképpen egy szólás átköltésében: „[. . .] Hogy kell konkolyt hinteni Két szerető szívnek Tisztabuzája közé!”; vö. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 378: *konkoly* a. A *búza* értelmezése: „’kenyérnek való gabonanövény’” (l.) és: „’ennek sűrűn vetett, ill. nőtt tömege’” (l. a)), ez utóbbinál van utalás: „vö. még: *tisztabúza*” (így, tehát *ú*-val). S van egy *tiszta búza* szerkezet is idézve: „A két virág tiszta búza közt terem”. Ennek a szerkezetnek a *búza* szavára érvényes az értelmezés, ám a *tisztabuzá*-ban lévőre aligha. A *tiszta* címszó ’szennyezetlen’ jelentésű csoportjában föllelhető az imént idézett *tiszta búza* szerkezet (és példamondata), amelyben a *tiszta* „’olyan búzavetés, amelyben nincsen konkoly’”. Mindezt nemcsak a Petőfi egybe írta szó fölbontása felelős, hanem az is, hogy itt egy, a közelmúlt nyelvjárásaiban még élt — s talán még ma is él — és ’vetőmagnak tisztított mag(vak)’ jelentésű *tisztabúza* szóval kellett volna számolni; vö. MNyA. I [1968.]: 2, ahol még más jelentésű *tisztabúza* is szerepel; továbbá SzegSz.; ÜMTSz.: *búza* a.

Nagy ritkán a Petőfitől fentmaradt írásképek széttagolása látszólag teljesen formai okokról vall. A V. szóikkben rövidítések vannak, köztük több családnév és egy földrajzi név. Ezeknél „ld.” jelzés irányít az önálló címszóhoz, a V.-k összeállítására még sincs

haszon nélkül. A formai összetartozás mögött tartalmiak vannak, még akkor is, ha némely családnév (egyelőre?) ismeretlen. (A most tárgyalt szócikkben a **V Hunyad** helyesen: **V Hunyad**, ahogy címszóként meg is található.)

A különféle, a fentiekhez hasonló esetek túlnyomó részében nem található pontatlanságot, mégis nehézkes némelykor megállapítani, mi is a címszó jelentése. Így a szépen-nyíló címszóról a nyíló alcímszava igazít el, pontosabban visszautal a nyílik 5. jelentéséhez: „,(virág) bimbójából kibomlik’”; illetőleg utal magára a szépen-nyíló-ra, ezért azután vissza kell mennünk a szépen címszóhoz. Abban az 1. jelentése: ’tetszetősén’, s ennek példái után: „ld. szépenyíló”.

Hiányolható a szív és a szű főneveknél is az egymásra való utalás, azaz: a szű jelentésmegadása — „,szív² (3.), érzelemvilág’” — voltaképpen utal, nem hivatkozik azonban a szív megfelelő helye a szű alakra, amelyet választékos használatúnak és elavultnak minősítenek a szerkesztők. Éppen avultsága — bár Vörösmarty Mihály is használja. A vén cigányban 1854-ben — igényelné, hogy a szív címszó utaljon rá, hiszen a mai — s még inkább a holnapi — olvasó egyre kevésbé ismeri. — Ugyanígy sajnálhatjuk, hogy a venyige ’szőlővessző’ és a borág ’szőlővessző’ szavaknál sincsen egymásra való mutató, pedig használati különbségük Petőfinél bizonyára tudatos, lévén a borág irodalmi használatú szó, Kazinczy leleménye (vö. Büky László: *Borág*. Népr. és Nyelvtud. 29—30 [1985—1986.]: 63—71).

5. A „kontextusbeli jelentés árnyalt, hullámzó és egyedi” jellegét ugyan némileg más vonatkozásban említette fentebbi idézetünkben Marcus, a PSz. stilisztikai minősítő-rendszerével kapcsolatosan azonban ismét utalhatunk rá. Az írói szóképzletnek magának, valamint alaktani, jelentéstani bemutatásának szükséges stilisztikai minősítéseket is adnia. Ez azzal a gonddal jár, hogy az írói szövegmű szótárrá alakítása lépten-nyomon ellene dolgozik a stilisztikai leírás munkájának. A szerkesztők a magyar stilisztikai irodalom legjobb hagyománya alapján széles körű stílusminősítési rendszert alkalmaztak. Igyekeztek rámutatni a szavaknak vagy a kifejezéseknek a különféle stílusrétegekhez való tartozására (*régies, elavuló, népies* stb., l. 1: 12—3). Az előbb szóba került borág főnevet a (*vál[asztékos]*) jelzés értékeli e tekintetben. — A metonímia és a szinekdoché egyaránt (*átvitt*) megjelölést kapott. Ugyancsak jelzik a metaforákat, sőt (*kép*) megjelöléssel foglalják össze „[. . .] mindazon képes, képszerű szövegrészeket, amelyek valamely metafora kiszélesítése, továbbfejlesztése révén jöttek létre, és nem minősíthetők hasonlatnak, megszemélyesítésnek, megelevenítésnek, allegóriának vagy szimbólumnak” (i. h. 13). A szójelentések közötti egymásba játszatást, a ráértést szintén jelölik „hazám . . . mindent eltemet Boldogságnak tenger-özöne, Csak szent oltárodát nem önti le” (szent 2. a.). — Mindig jelzik az ismétlést, sőt ehhez vonják az anaforát, az epiforát, a szimplokét és a paromoiont is. Külön kiemelődnek a figura etimologicák, az oxy-moronok, a hasonlatok, a megszemélyesítések, a megelevenítések, az allegóriák, a szimbólumok és egyebek is (részletezésüket l. 1: 13 és 48—9). Jóllehet a szerkesztők azt jelzik, hogy a különböző stílusesszók közül csupán a legfontosabbakat igyekeznek kiemelni, a stílusesszókhatár bemutatása is gazdag. A félreértések elkerülésére (l. Martinkó: ItK. i. h. 98) talán hasznos lett volna azt is elmondani a bevezetőben, hogy milyen szempontok vezették a szerkesztőket a fontosabbnak tartott stílusesszók kiválasztásában. — Ami azonban a legfontosabb: a stílusminősítések példásan pontosak, ennél fogva hasznosíthatók. A legkritikábban találunk vitathatót. Ilyen van a zöld címszóban: „(*hsl*) Hadd boruljon a rideg romokra Dalunk, lelünk zöld repkény gyanánt”, itt a *zöld repkény gyanánt* inkább metafora, hiszen a **borul 2.** jelentése („,vmi, vki fölé kerül úgy, hogy azt eltakarja’”) is inkább erre vall. A **borul** címszónál az idézett részre a stílusminősítő egyébként: „(*kép*)”. (A *gyanánt* névutóval alakított határozók hasonlatnak vagy meta-

forának való értékeléséről l. Büky: NytudÉrt. 114. sz. 259–66.) — Némelykor a meg-elevenítésnek mondott stíluseszköz kérdéses: „Az ősz sietve jó és nedves szárnyán Az én számomra új fájdalmat hoz” idézethez „(megelev, ráértés)” eligazítás tartozik. Nos: az *ősz*-szel alkotott metaforák (**az ősz jön*; **az ősz nedves szárnya*, **az ősz fájdalmat hoz*), valamint a *nedves* 'csapadékos, esős' — ennek szócikkéről van szó — figyelembevételével valóban könnyen elképzelhető leírást eredményez. Mégis: inkább a (*kép*) megjelölés kívánkoznék ide. Egyszerűbb, illetőleg kisebb szövegmetaszeteknél mindez — vagyis a belső képépítés — nem is okoz gondot: „(met) Szerelmem zúgó tenger” (a *tenger* szócikkéből). Itt voltaképpen a metafora tölti ki a szövegdarabot, amely szintén mondható lenne képeknek, sőt megelevenítésnek is vagy méginkább tárgyiasításnak (mint a megszemélyesítés ellentétének). Az ilyen részletkérdések boncolgatása azonban túlvezet a szerkesztők munkáján, amelynek mellőzésével Petőfi Sándor stílusáról immár nem szabad, de nem is lehet megállapításokat tenni, kutatásokat folytatni. — E részben említjük meg azt a szépséghibát, amelyik a minősítések, megjegyzések közlésében lelhető föl. Nevezetesen: a (*töism*) és (*töism*:); a (*fokozás*) és (*fokozás*:); a (*páros ki*:) és (*páros kif*:) é. i. t. megoldások ugyan mutatnak a kettőspont használatában különbséget, de ennek nincs jelentősége. Ezt az apróságot megemlíteni csupán azért érdemes, mert ugyanakkor a *kif* és *kif*. rövidítések közötti egy pont különbséget fölhasználják: az előbbi rövidítés 'kifejezés', az utóbbi 'kifejezésére' jelentésű, ennélfogva a szótárforgató joggal hiszi, hogy az előbb élénk tárt kettősponthasználat is valamire utal. (A *kif* ~ *kif*. rövidítéseket Pásztor Emil átvette Toldi-szótárába: ATSz. 270; vö. Nyr. 111 [1987.] 245.)

Bizonytal nagy költőnk nyelvhasználatának jellemzője, hogy meglehetősen kevés tájszót épít be szövegeibe: *tarhó*, *túnejd*, *vonnyigó* stb., több szó inkább a népies stílus jegyét hordozza a minősítése szerint: *méhe*, *méheraj*, *sárazkomaság*, *takaros* é. i. t. Az ezutáni kutatások deríthetik föl: melyek azok a szavak, amelyeket éppen azért nem érzünk már sem tájnyelvnek, sem népi használatúnak, mert Petőfi Sándor vonta be őket a nemzeti irodalom nyelvébe. — Több szónak a korstílussal van kapcsolata, ilyen a már többször szóba került *borág*, a *repkény* (l. NyÚSz.; TESz.), az *örkárpit* (vö. NyÚSz.: *örtűz*, *örház* stb.). Bizonytal idevonható a *vér* főnévvel alkotott összetételek nagy csoportjának számos tagja: *vérfolyam*, *vérfolyó*, *vérpanoráma*; *vérrózsa*, *vérszem(ü)*, *vérszolga*; *vértenger*, *vérvirág*. Ezek egy vagy két előfordulásúak, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő. — Petőfi eszmerendszerének a 24 előfordulású *vérpad* szó is közvetve szókincsbéli jellemzője csakúgy, mint a *szabadság* 221 előfordulása. (Az eszmetörténeti vizsgalódásoknak a PSz.-ral való kapcsolatára l. Fekete i. m. 497.)

Ma még alig jelezhető a PSz.-ra alapítható különféle nyelvi, stilisztikai vizsgálatok minéműsége, bár vannak már értékes kezdemények, mint Gáldi László: *Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél. NytudÉrt. 40 [1963.]: 107–14; Uó.: Petőfi költői nyelve és a Petőfi-szótár. FilKözl. 19 [1973.] 250–64; Wacha Imre: Petőfi jelképrendszeréről. ItK. 77 [1973.]: 72–84. Kézenfekvő például, hogy a szótár segítségével a magyar líra képalkotásának folyamatossága az eddiginél sokkal jobban megismerhetővé lesz. Petőfi; nem egy szótársítása (a *bús* szóval például) megelőzte az újabb költőket. — a **szív* ≠ *tenger* ~ *tő* Petőfi-metafora („Üljetek föl képzeletemnek Csónakára, s ússzatok, Ússzatok szívem taván át, Szép leányok s asszonyok” — *szív*² 3.; „Szívem tenger, Uralkodjál e tengeren!” — *tenger* 1.) például megvan Karinthy Frigyes lírájában: „Közelgünk már e néphez itt, szívének | Hideg tavába dojni horgomat” (Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest [1977.] 166), megvan — előképzetként — Füst Milán költészetében: „Régi szív, amelyről érzésem horgonyát | Vihar többé el nem tépheti . . .” (Napló I–II. Budapest, [1976.] 1: 212); és némi újrafogalmazással: „A tengerek a szívben, a tengerek. | Megértitek zúgását, emberek” (i. m. 2: 406). Vagy: „[képzeletem] Mint buvár, süllyed . . . A legmélyebb tenger: A szív fenekére” (PSz.: *tenger* 1. a.), és megfelelője Füstnél: „[. . .]

talán sugárzó uszályod e mély csend a szívem fenekén [ti. a hajóként úszó holdnak]” (Nyugat, 1920. 1126). — A szóképhasználat az idők folyamán új jelentés kialakulásához vezethet. Továbbra is a *szív* főnévénél maradvá: [egy hiéna] „combom akarta megenni; Én szívemet adtam oda” (comb és szív² 1.), Füst Milánnál: „[. . .] régi, kipróbált szived kutyáknak vettetik” (Összes versei. Budapest, 1969. 13). Ezekben a *szív* ’állati eledel’ jelentése van alakulóban.

6. Pótlások, hibaigazítások címen az I. és a II. kötet anyagának javításait közlik a szerkesztők (4: 766–81). A helyesbítések miatt az első két kötet számadatai is megváltoztak (i. h. 777 és 782). A teljes szótár 22 719 önálló szócikket, 5120 alcímszót, 1890 utaló szócikket és 448 309 feldolgozott adatot tartalmaz összességében (i. h. 782). Az ÉrtSz. önálló szócikkeinek száma 58 023, utaló szócikkeié 972, ezek az egyéb adatokkal összesítve 206 878-at adnak (i. m. 7: 671). Ezekre az adatokra tekintve nemcsak az állapítható meg, hogy Petőfi Sándor életművének milyen gazdag pusztán mennyiségét figyelembe véve is a szókészlete, hanem az ugyancsak, hogy milyen hatalmas munkát végzett a PSz. szerkesztői és munkatársi csoportja, amint erre már föntebb utaltam.

A szótárt Függelék zárja: A Petőfi összes műveiben legtöbbször előforduló szavak jegyzéke (4: 783–800). Ebben a 30 501 adattal szereplő *a*² névelőtől a 30 adatos szavak csoportjáig találunk értékes listát. A 30 adatnál kevesebbszer előforduló szavakról összesített kimutatást készítettek. Ez a gyakorisági szójegyzék nem pusztán a Petőfi-szókinés jobb megismeréséhez értékes segítség, hanem irodalmi nyelvünkéhez is, minthogy a magyar nyelv gyakorisági szótára valószínűleg sokáig nem lát napvilágot. — Nagyon hasznos volna az alacsony adatszámú szavak listáját is valamilyen módon közrebocsátani, hiszen ezeknek a stílusértéke többnyire magasabb, mint a nagyobb gyakoriságúaké. Persze az ilyen szavaknak és a többieknek az információelmélet értelmében vett hírértékéhez így is fogódzót nyújt a szóban lévő lista, illetőleg a címszavaknak a szótári részben megadott előfordulása. Ebből tudható például, hogy egy előfordulása van a *borág*-nak, a *kárhozott*-nak, a *szolgaföld*-nek: „Rabok voltunk mostanáig, Kárhozottak ősapáink, Kik szabadon éltek haltak, Szolgaföldben nem nyughatnak” (szolgaföld a.).

7. Az írói szótáraknak, a „kontextusok leltára”-inak, [. . .] megszerkesztése rendkívül bonyolult és nagyon összetett — elméleti és gyakorlati — feladat” — írta Szathmári István (Az első magyar költői szótárról. Nyr. 98 [1974.]: 406). A PSz. nemcsak megoldotta e feladatot, nemcsak fölzárkózásunkat félmjelzi a nemzetközi írói szótárakhoz, azok színvonalához, nemcsak példaként szolgál a jövőd (magyar) írói szótárakhoz, hanem nemzeti költőnk szókészletének földolgozásával nemzeti nyelvünknek a jobb megismeréséhez és nemzeti tudatunknak az erősödéséhez is rendkívül nagy mértékben hozzájárul.

Büky László

Kovács Magda: Angol—magyar. Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár I. Akadémiai Kiadó — LSI Alkalmazástechnikai Tanácsadó Szolgálat. Budapest, 1987. 253 oldal

Ez a kötet az első abban a sorozatban, amelyet az Akadémiai Kiadó közösen indít az LSI Alkalmazástechnikai Tanácsadó Szolgálattal, mégpedig „Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótárak” sorozattal. Kovács Magda nem először nyúl hasonló témához, régóta foglalkozik a mikroszámítógép köré csoportosuló témák

népszerűsítésével is, s már 1977-ben kiadott egy angol—magyar mikroelektronikai értelmező szótárt, így személyében teljes mértékben illetékes egy új angol—magyar mikroelektronikai szótár készítésére.

A számítástechnika hamarosan át fogja hatni életünk szinte minden területét, ennek jeleit napjainkban is érezzük. A ma született gyerekek legfontosabb adatait már születésük után tárolják az Állami Népeességnyilvántartó Hivatal számítógépein, az egyedileg azonosító személyi szám segíteni fogja az újszülött felnőtt életében a közigazgatási és tanácsai szerveket, így pl. az adóellenőröket, a rendőrséget. A statisztikai mutatók segítenek a közművek és az infrastruktúra jobb tervezésében, az ellátás jobb megszervezésében és biztosításában. Ma már több gmk foglalkozik az egyedülálló férfiak és nők adatainak tárolásával, s számítógéppel keresik ki és ajánlják a várakozásoknak megfelelő partnert. Szinte naponta nő azoknak a munkahelyeknek a száma, ahol a munkáltató igényli a számítástechnikai alapismereteket, s ezt jól meg is fizeti. Nem véletlenül terjedt el az a nézet, hogy minél fejlettebb egy társadalom gazdasági teljesítőképessége, annál hatékonyabbak az információfeldolgozási eszközei, s annál többen vesznek részt az információk feldolgozásában, továbbvitelében, terjesztésében. Mindez egyértelműen a számítástechnika és mikroelektronika minden területen való alkalmazásához vezet.

Hazánk jelenlegi helyzetében, amikor a többség még nem tudja, hogyan és milyen módon foglalkozzék a számítástechnikával, de már érzi ennek szükségességét, igen nagy segítséget nyújtanak azok a könyvek, amelyek az idegen nyelveket sokszor nem, vagy csak igen gyengén tudó érdeklődőket eligazítják. Ilyen, sokak számára nagyon hasznos könyvet készített Kovács Magda is.

Ebben a témában igen nehéz megválasztani azt a részletességi szintet, amelyet a szerző meg kívánhat közelíteni. Ha csak az alapfogalmakat veszi bele a szótárba, azzal nem sokat ér, hiszen szinte minden programozási kézikönyv ezekkel az alapfogalmakkal kezdi mondanivalóját, vagy függelékként közöl ilyesmit. Ugyanakkor túlságosan részletesen sem lehet a témába belemélyedni, hiszen egy szótár önmagában nem helyettesíthet egy számítástechnikai enciklopédiát. Azt hiszem, hogy Kovács Magda megtalálta azt a középútat, amely ebben az esetben elfogadható: megadja a legtöbb számítástechnikai és mikroelektronikai angol szakkifejezés pontos magyar fordítását, de nem megy bele a definíciók részleteibe. Az olvasó összesen kb. 5000 angol címszó magyar fordítását kapja kézhez.

A szerző — véleményem szerint helyesen — nem kívánt önhatalmúan magyarítani. Minden egyes szakterületnek megvan az önfejlődése, s a hazai számítástechnika és mikroelektronika is fejlődésének elején van, szakszókincse még nem kellően kiforrott. Ebben a témában is találhatóunk olyan szerzőket, akik a saját maguk által használt szakkifejezéseken kívül nem használnak angol vagy angolos megnevezéseket, de a szakemberek nem értik cikkeiket. Célszerű a csakugyan alkalmas szakkifejezéseket használni az angol terminusok fordításában, azokat, amelyeket a mindennapi munka során mindenki használ. Kovács Magda éppen ezt igyekszik tenni, s fordítási javaslatai tanúskodnak egyben lelkiismeretességéről is.

Magam is hallottam olyan „magyar” kifejezéseket programozó gyerekektől, hogy valamit „elfilézünk”, olyan jelentésben, hogy a számítógép hajlékonylemezen tároljuk (valóban, ez az angol *file* egyik jelentése). Meg kellene találni a módját annak, hogy ezt a néhány fontos szót és szakkifejezést helyesen tanítsuk meg az érdeklődőknek, különösen a felnövekvő nemzedéknek. Ez az ismeretterjesztő tevékenység jelenleg elsősorban a közép- és általános iskolák matematika, fizika és technika szakos pedagógusaira hárul, de mindenkinek kötelessége, akinek óráin számítógépet is használnak. A TIT-tanfolyamokon, a művelődési házakban szervezett klubfoglalkozások vezetőinek is figyelniük kellene ilyen szempontokra.

Magától értetődik, hogy az angol szavaknak magyar betűkkel való egyszerű átírása nem hozhat áttörő sikert sem az angol nyelvet értők, sem az angol nyelvet még csak tanulók körében, hiszen a kifejezés mind angol helyesírásának, mind helyes kiejtésének megtanulását jelentősen megnehezíti. Az angol szavak magyar kiejtés szerinti átírásával csak elodázzuk a problémát; s a kiadott szótár anyagából láthatjuk, hogy Kovács Magda is ezt a véleményt osztja.

A nyelvészek által kiadott idegennyelvi szótáraktól kissé eltérően ebben a szótárban minden egyes szótári tétel mellett találunk egy betűjelzéssel kombinált azonosító számot. Ez a szám lesz majd az a kulcs, amely a sorozat tervezett három kötetében azonosítóként szolgál majd, segíteni fogja a különböző nyelvekről az angol szakkifejezés kikeresését. Nem titok, hogy a számítástechnika és a mikroelektronika fő nyelve az angol, ezekről a nyelvterületekről indultak el az újabb fejlesztések, s szinte minden gyártó — legyen az japán vagy magyar — ezen a nyelven igyekszik megadni új termékeinek leírását. Éppen ezért az angol nyelv kulcsfontosságú ebben a szótársorozatban is, s talán ennek is köszönhető, hogy éppen az angol—magyar kötet lát elsőként napvilágot.

Nagyon jónak tartom, hogy a szerző a rövidítéseket is megadja a könyvben, így azok alapján is lehet keresni. A szakterület új, s a szótárírás, szótárkiadás egy országban sem tudja kellő gyorsasággal követni a viharos fejlődést. A könyvben talált rövidítések jó részét megtaláltam ugyan Ralph De Sola Abbreviations Dictionary rövidítésszótárának bővített hetedik kiadásában (ez 1986-ban jelent meg), de a magyar olvasók egyik itthon megjelent angol szótárunkban sem találják meg az itt megjelent rövidítések nagyobb részének feloldását.

Két kritikai megjegyzésem lenne. Nem tartom szükségesnek az angol rövidítés megismétlését a magyar fordítás mellett (ahogy a szerző teszi), ha az adott kifejezésre van megfelelő magyar fordítás. Ugyanez a rövidítés az angol címszó mellett úgyis szerepel. Pl.:

F149 FMS, FLEXIBLE MANUFACTURING SYSTEM — FMS, RUGALMAS
GYÁRTÓRENDSZER

Másik kritikai megjegyzésem az angol szótári címszavak többszófajúságára vonatkozik. Sok angol szó esetében nem elegendő vagy csak az igével, vagy csak a főnévvel való fordítás. Minden esetben az összes magyar szófaji lehetőséget meg kellene adni a helyes értelmezhetőség biztosítása végett. Vegyük például a C353 jelzetű címszót, amelynek angol része a COPY, magyar része pedig a MÁSOL.

C353 COPY — MÁSOL

Itt lehetett volna szerepeltetni a MÁSOLÁS fordítást is, sőt, a MÁSOLAT is elfogadható lehetne ebben az összefüggésben. Hasonló probléma előfordul több más címszónál is (pl. COMMUNICATION, DEFAULT, SCRATCH).

Jelen kötet anyaga számítógépen van. Ez a tény lehetővé teszi a gyors módosítást és aktualizálást. Erre szükség is van, hiszen egy dinamikusan fejlődő szakterületről van szó. Főnnáll a lehetőség gyors újrakiadásra, erre lenne is igény a nagyközönség körében. Reméljük, hogy a Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár sorozatának további kötetei is hamarosan napvilágot látnak, s mielőbb segíteni fogják a számítástechnika iránt érdeklődő fiatalokat, valamint a szakterület elméleti és gyakorlati szakembereit.

Füredi Mihály

Norma — átlag — eltérés. Szerkesztette: Fülei-Szántó Endre. Pécsi Akadémiai Bizottság, 1986. 131 oldal

A megszokottól egy kissé eltérő szerkezetű cím egy tanulmánygyűjteményt jelöl, mégpedig egy háromnapos tanácskozás nyelvtudományi szekciójának előadásából ad válogatást. A több tudományágat egybefogó tanácskozás az átlag, a norma és az eltérés, a deviáció jelenségeit, összefüggéseit vizsgálta. A nyelvtudományi szekció 13 előadását gyűjtötte egybe ez a kötet, így örvendetes módon azok is hozzájárulhatnak, akik nem lehettek ott a tanácskozáson.

A norma és az eltérés vizsgálata manapság aktuális kérdése a nyelvtudománynak. Egy-egy nyelvi jelenség megítélésében, helyességének elbírálásában sokszor felvetődik a nyelvi norma kérdése. Egy szokatlan ragozási, képzési forma, egy új szóösszetétel sokszor idegenkedést vált ki bennünk: mi az, ami még a normán belül van, s mi az, ami már túl van a túrési határon. A kötetben közzétett tanulmányok a mai magyar nyelv több rétegeit, nyelvi változatát ölelik fel.

A rétegnyelvek, csoportnyelvek köréből a szerzők vizsgálják az ifjúsági nyelvet, a nyelvjáráásokat és a szaknyelvek szókinését, nyelvhasználatát. Több tanulmány érinti a nyelvhelyességi szabályokat, a nyelvművelés és a norma kapcsolatát, az iskolai tanulók szövegalkotási problémáit, az idegenszerűségeket.

Az egyes tanulmányok bővebb ismertetésére itt nincs lehetőségünk, ezért némelyekről egy kissé bővebben, másokról rövidebben írok. (Az egyes tanulmányokról írt sorok terjedelme nem jelent semmiféle értékrendet.)

Bachát László az ifjúsági nyelv szókinését vizsgálja. Tanulmánya elemzi a szaknyelvi és a csoportnyelvi jelenségek közötti különbségeket. Az ifjúsági nyelv kialakulása a 60-as évekre tehető, ebben az időben a társadalmi, iskolapolitikai helyzet és nem kis mértékben a beat zene a fiatalokat többé-kevésbé egységes réteggé kovácsolta. Annak idején rétegnyelvként kezelték az ifjúsági nyelvet, de ma már egy kissé más a helyzet. A szerző azzal foglalkozik még, hogy az ifjúság életében beállott változások hogyan tükröződnek az ifjúság szókinésében.

Fabó Kinga a nyelvhelyességi szabályok jellegét vizsgálja, a nyelvművelésről mint a nyelvhasználat regulatív szabályozóságáról ír. Tárgyalja a nyelvművelés és a generatív grammatika kapcsolatát. A generatív grammatika szerint megalkotható egy nyelv valamennyi lehetséges mondata, s azok közül a nyelvművelés választja ki azt, ami helyes. A szerző tanulmányában leszögezi, hogy a nyelvművelés nálunk a nyelvtudomány egyik legközkedveltebb és leginkább kiművelt ágazata; a nyelvművelő tevékenység mibenlétének és a nyelvhelyességi szabályok általános szerkezetével idáig még senki sem foglalkozott." Tárgyalja a szerző a nyelvi szabályrendszer s a nyelvi megnyilatkozások szabályrendszerét. A nyelvhelyességi szabályokat az illemszabályokhoz hasonlítja, egy-egy nyelvi jelenség használatát sok esetben a szokás szentesíti. Egy-egy nyelvi jelenség helyességének igazolásakor a nyelvművelés sokszor hivatkozik a hagyományra, ezen belül egy-egy szakmai tekintélyre, közösnek vélt konszenzusra.

Füredi Mihály a nyelvi norma lexikográfiai tükröződéssel foglalkozik. Tanulmányában egy képző változatainak szótári előfordulásait hasonlítja össze. Megállapítja, hogy mai szótáraink szerkesztői a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok eredményeit nem vették, nem is vehették figyelembe az egyes alakváltozatok szótározásában.

Hidasi Judit a nyelvi deviancia-tolerancia kérdését tárgyalja. Elemzi a grammatikai és a kommunikációs devianciákat. Vannak tudatos, szándékos nyelvi torzítások, különösen a költői nyelvben s a sajtó nyelvében. Hoffman Ottó a tanulók szövegalkotási gondjaival, sajátosságaival foglalkozik. Megállapítja, hogy a tanulók kifejezőképességének romlását az utóbbi évtizedekben nagy mértékben befolyásolta az, hogy a kifejező-

képesség gondozása kiszorult a nyelvtan- és irodalomórákról. Huszár Ágnes a nyelv-művelés és a norma kapcsolatát tárgyalja. Összeveti a nyelvi norma fogalmát, értelmezését az intézményesített nyelv-művelés kezdeti időszakával, Szarvas Gáborék Magyar Nyelvőrével. Juhász János a nyelvészet és a nyelvi norma viszonyáról ír. Máté Jakab tudománytörténeti dolgozatában a 20. századi nyelvtudomány differenciálódási és integrálódási folyamatait elemzi. Pléh Csaba a hiperkorrekciókkal, Pongrácz Judit a fordítások nyelvével foglalkozik.

Seregy Lajos a társadalmi jelenségek nyelvhasználatban való tükröződéséről ír, a nyelvhelyesség és a nyelvi norma kérdéseit vizsgálja szaknyelvi, hivatali nyelvi példákon. Sörös Anna a nyelvi változások és a norma kapcsolatát, Szabó Géza pedig a nyugati magyar nyelvjárások és a norma viszonyát elemzi.

Nagyon hasznos ez a tanulmánygyűjtemény, s kíváncsivá teszi olvasóit, hogy a tanácskozási nyelvtudományi szekciójának többi előadója milyen kérdésköröket érintett. Jó lett volna, ha legalább felsorolászerűen róluk is hírt adott volna ez a kötet.

Szűts László

Wacha Imre: Közéleti beszédünk. Budapest, 1987. 149 oldal

Az elmúlt évtizedekben a nyelvtudomány könyvek, kiadványok sorával segítette a nyilvánosan megszólalók, a szónokok munkáját. Most újabb könyv jelent meg, Wacha Imre tollából, s csak örömmel lehet üdvözölni, hiszen nem olyan, mint a többi. Újdonsága leginkább abban található, hogy nem csupán összefoglalja az előadók, a szónokok legfontosabb nyelvi tudnivalóit, s nemcsak a leggyakoribb hibákat veszi sorra, hanem teljes elhangzott beszédek közöl és elemez. Különösen a szövegek közlés számít eredetinek, egy-két esetben a beszéd megdöbbenő hatást kelthet az olvasóban — minden nyelvészeti felhívásnál, kérésnél erősebbet. S ez a módszer megválasztását dicséri. A szerző is tudta, hogy már nem beszélhet általánosságban, s egy-egy mondatnyi példa sem elegendő a leleplező erejű bemutatáshoz: így nem szabad megszólalni.

Wacha Imre munkája két részre oszlik. Az elsőben röviden és érthetően összefoglalja a szerző a nyilvános megszólalás kommunikációs tényezőit, viszonyait és feltételeit. Itt járt úton haladhat, e témának nagy az irodalma. Néhány gondolatot azonban hozzá kell fűznöm e részhez.

A megszólaló, az előadó megnevezésére nem tartom megfelelőnek a *propagandista*, *agitátor* szavakat. Ma a nyilvánosan felszólalók nagyobb része nem tartozik a fenti két kategóriába. Az utóbbi szó elavulóban van, míg az előbbi a párt propagandatevékenységét végzőket jelöli. De már az ünnepi beszédet tartó sem pusztán propagandista, hiszen nem csupán valamilyen időszerű és a párt vezetése által hirdetendőnek tartott tételt fejt ki. Ennél sokkal összetettebb a feladata: összefüggő gondolat- és érzelmsort kell megformálnia. Wacha Imre könyve ugyan csak ünnepi beszédek elemez (bár a címe nem ezt jelzi), de tanulságul szolgálhat mindenkinek, aki nyilvánosan megszólal, beszédet mond. S a megszólalók és az alkalmak száma — tudvalevő — erőteljesen gyarapodik, még hozzá úgy, hogy egyre kevesebb lehetőség van arra, hogy valaki előre megírja a hozzászólását. Egy vállalati tanács vagy egy parlamenti bizottság ülésén olyan új szempontok merülhetnek föl a vita során, amelyek egy gondosan előre megfogalmazott felszólalást időszerűtlenné, oda nem tartozóvá minősíthetnek. Ekkor a már megformált gondolatokat ki kell egészíteni másokkal vagy át kell alakítani ahhoz, hogy a beszélő pillanatnyi álláspontját képviselje a beszéd, és hogy kapcsolódjon az előzőekhez. E folyamat — legalább részben — spontán beszédet eredményez.

E témakörrel összefüggésben meg kell említeni, hogy a 11. oldalon nincsen tisztázva: mi a különbség közéleti személy és közéleti személyiség között.

Szintén igen fontos tényezőnek kell tekinteni az előadó személyiségét. E szempont nem kapta még meg az őt illető helyet a hazai retorikában. Wacha Imre a bevezető részben megemlíti e kérdést, konkrétan az utolsó — pozitív példaként elemzett — beszéd kapcsán mutat rá.

Éppígy ritkán esik szó a szakirodalomban az érzelmi mozzanatokról, egyáltalán arról, hogy egy beszédet mennyire hathatnak át az érzelmek. A szerző Kossuth beszédei kapcsán utal e mozzanatra (s az előbb említettre is), ám csupán általános kiveszésüket állapítja meg (56) — könyvének terjedelme nem is teszi lehetővé a részletesebb kifejtést.

Igen jó viszont az utána következő elemzés, amely a megszólításformákról szól, azok merevebb vagy emberibb formáiról (56—9). Javaslati remélhetőleg elterjednek a gyakorlatban. Meg is érdemelte volna e téma az első részben való tárgyalást, hiszen a kommunikációs folyamatnak igen fontos része a beszéd (beszélgetés) kezdete.

Wacha Imre nagy figyelmet fordít a beszélő és a hallgatóság viszonyára is. Helyesen emeli ki annak fontosságát, hogy a beszélőnek igazodnia kell a hallgatók sajátosságaihoz: korukhoz, műveltségükhöz, pillanatnyi érzelmi állapotukhoz és még sok egyébhez. Az érthetőség nem elvont kategória, hanem pontosan meghatározható feltételrendszer minden egyes beszédhelyzetben. Elemzéseiben is megjelenik ez a szempont, de előadó és hallgatóság mai szociológiájáról valószínűleg még meglehetősen hiányosak az ismereteink.

Az arányokkal kapcsolatban azonban máris meg lehet állapítani: nemcsak az előadónak kell megoldoznia a kommunikáció sikeréért, bár a legtöbb ezt taglaló munka — így Wacha Imréé is — ezt sugallja. Nemcsak az előadótól kell elvárni, hogy meghatározott feltételeket teljesítsen, hanem a hallgatótól is, hogy figyeljen, dolgozza föl a hallottakat, gondolkozzon. Különösen a jó beszédet tartó előadó várhatja el ez: teljes joggal. Az érthetőségnek nem az alsó határához kell feltétlenül igazodni. Tehát ne csupán a hallgatóság határozza meg egy beszéd szellemi szintjét, hanem az előadó is késztesse a hallgatóságot szellemi munkára. Ez az egészséges viszony nem korlátozódhat például az egyetemek tanár—hallgató kapcsolatára.

Határozottabban utal viszont a szerző egy másik meglevő ellentmondásra, az írott nyelvi jellemzők előadásbeli további makacs megjelenésére. Felhívja olvasója figyelmét, hogy rendszerint írásban megformált információt ültet át az előadó beszélt nyelvre, s nem mindegy, hogyan sikerül ez, ha egyáltalán tapasztalható tudatos törekvés erre. Sokszor az ellenkezője mutatható ki. Az át nem ültetés magatartásának gyökerei az iskolai oktatásban (is) keresendők, hiszen az ottani nyelvtanítás — mint ahogy tulajdonképpen minden nyelvtanunk — az írott nyelvet mutatja be. Ezt a jogos szerzői megállapítást azzal lehet kiegészíteni, hogy ez egyetlen szónokot sem ment föl e művelet megtanulása és elvégzése alól.

Az első rész befejezésének fő metaforája (a beszéd épület, mely részekből, elemekből, blokkokból áll össze) ismert kép, s nyilván a szélesebb nagyközönségnek szól, megértetés céljából. Ám kissé leegyszerűsítő, merev és csupán három dimenziós. Egy szöveg vagy szövegrészlet teljes szerkezeti és jelentéstani rendszere jóval bonyolultabb egy épület szerkezeténél.

Összes eddigi gondolatom szoros összefüggésben van a könyv második, testesebb részével, a konkrét szövegközlésekkel, elemzésekkel és az egész könyv tanulságával. Az ünnepi beszédek elolvasásakor és elemzésekor ugyanis Wacha Imre is csak néhány nagyon jellegzetes nyelvhelyességi hibát tud kimutatni, főleg az alanytévésztést, a hibás, stílustalan szóhasználatot és más hasonlót. Ezt a szerző kiválóan végzi el, hosszú évek kitartó munkájának tapasztalatával.

Az igazi gond azonban a legtöbb szöveg esetében nem a szintagma vagy a mondat,

hanem a szöveg szintjén jelentkezik. S ott már nem egyértelműen nyelvi természetű a kifogásolható elem. Az alábbi mondatot önmagában nem lehet mondattani szempontból bírálni: „Egyetemi éve alatt versírással foglalkozott, és kocsmai politizálással törhetett csak fel”. Am ha kiderül, hogy ez Marxról hangzott el egy pártszervezeti ünnepi ülésen, a beszéd második mondataként, mindjárt máshogy kell megítélni. Grammatikai hibátlansága továbbra is megmarad, „csak” egyetlen pragmatikai és stilisztikai szempontnak sem felel meg, sem az ünnepélyességnek, sem az ünnepnek, s még kevésbé a szövegszerkesztésnek: előzmény és magyarázat nélkül áll a szövegben ez a mondat.

Jól látja ezt Wacha Imre, ahogy biztos kézzel vizsgálja a többi beszédet is. S a végkövetkeztetést is levonja, de talán nem eléggé hangsúlyosan. Az előadói beszéd megfogalmazása, a megfogalmazás módozata, helyessége, célszerűsége nem egyszerűen nyelvi kérdés, hanem mélyen műveltség, kulturáltság függvénye. Világosan kell végre látni: műveletlen, kulturálatlan ember nem tud jó beszédet, előadást, hozzászólást tartani semmilyen témáról. Nem tud gondolatokat létrehozni, nem tudja őket rendszerezni és nem tudja őket a nyelv segítségével kifejezni. Egy-egy ünnepi beszéd kapcsán tehát nem egyszerűen nyelvről, nyelvhelyességről van szó, hanem azzal szoros összefüggésben gondolkodásról, műveltségről és — mint mindig — etikáról. Ezt figyelembe véve a nyelvtudomány a nyelvművelésen túl a most formálódó korszerű, szövegközpontú stilisztikával adhatja a legtöbb segítséget.

Wacha Imre könyve azért fontos, mert bemutatja a műveletlenség, ill. a félműveltség élő példáit. Azokat az eseteket, amelyekben a képességek hiánya és a hozzá nem értés — mondjuk ki — katasztrofális terméket eredményez. S e jelenség nem csupán az ünnepi beszédek területén érvényesíti ma visszahúzó erejét.

Ez a célratörő felfogás — bár az ítéletek kissé tompítva vannak — a könyv stílusában is jelentkezik. Pontos, világos mondatokat olvashatunk — s ezt nem lehet elégszer üdvözölni még nyelvészeti írásban sem. Alapvető érdek, hogy ez a könyv a nagyközönség körében is hasson.

Néhány jelenséget azonban éppen a fentiek miatt nem a szövegbe illőnek érzek. Az *érezeteli-érzékeltetői, szerkezetét-vázlatát* típusú ál-szóösszetétel (pl. a 26. oldalon) kissé modoros, mint ahogy az a többes szám első személyű birtokos személyjel helyenkénti gyakoribb használata is, mindjárt a címben. Túl soknak tartom az egyes fejezetek előtti mottókat. Itt is érvényes a régi igazság: a több néha kevesebb, mint a kevés. S végül meg kell jegyezni, hogy a 104–5. oldalon a lábjegyzethez szükséges lett volna a forrásjelölés. A három szókép rövid magyarázata ugyanis többnyire szó szerinti idézet A magyar stilisztika útja (szerkesztette és írta Szathmári István. Bp., 1961.) lexikonrészéből (443–4, 481–3). Ez azért is elengedhetetlen, mert azóta a metaforának több más jellegű meghatározását lehet olvasni, pl. Hankiss Elemértől, Fónagy Ivántól.

Összegezve: gazdagabbak lettünk Wacha Imre könyvével. Remélhető, hogy ez a tevékenység folytatódik majd többek által rendszeresen és határozottan, s előbb-utóbb meglesz a kívánt eredmény: nem lehet majd kulturálatlanul nyilvánosan megszólalni.

Tolcsvai Nagy Gábor

Albetné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Budapest, 1987. Tankönyvkiadó, 198 oldal

A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a modern nyelvészet megállapításait az anyanyelvi oktatásban érvényesítse. Ezt a célkitűzést lényegében töretlenül, didaktikailag meggyőzően végig is viszi. Ami számomra különösen rokonszenves:

az anyanyelvi oktatást hat éves kortól az érettségiig egységes és koncentrikusan bővülő folyamatnak tartja, és azt vallja, hogy be kell illeszteni — az eklekticizmus veszélyét elkerülve — a klasszikus grammatika tanításába a modern nyelvészetből jól hasznosítható, időtálló elemeket.

Könyvében azt az alapigazságot fogalmazza meg, hogy a nyelvtudomány legfontosabb alkalmazási területe az anyanyelvi nevelés, ezért a modern nyelvészet felfedezéseit és módszereit — az életkori sajátosságokra figyelve — már az alsó tagozatban használni kell a nyelvi képességek és készségek fejlesztésében. A várható, sőt jogosan elvárható eredmény a funkcionális szemléletmód lesz. De az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés fő célját: a kommunikációs képesség fejlesztését csak jól felkészült tanítók tudják ellátni. Ezért lenne nagy szükség egész oktatási rendszerünkben egymásra épülő tantervekre. A szerzővel együtt joggal nehezményezhetjük, hogy bár „a reform bevezetése óta lényeges előrelépés történt, a különböző oktatási szintek anyanyelvi tananyaga még mindig nincs kellőképpen összehangolva” (11). Ma már elodázhatatlan az az igény, hogy a tanítóképző főiskolai nyelvtanítás az alsó tagozatos anyanyelvi oktatás-nevelés komplexumára épüljön, és ne merüljön ki öncélú ismeretsajátításban, grammatizálásban. Albertné Herbszt Mária könyvében éppen ezért két fokozatban történik a legújabb nyelvészeti irányzatok tárgyalása: a tanítóképző főiskolán és az alsó tagozatban tanítható szinten. De ez a kettő nem határolódik el élesen egymástól, mert miközben a szerző alsó tagozatos tankönyvi feladatokat elemez, értékkel, egyben a tanítóban tudatosítja a modern nyelvtudományi ágak sajátos módszereit, ugyanakkor a tanuló feladatmegoldási lépéseit is magyarázza (lásd pl. 57).

A kötet négy fejezetből áll. Az első az Antal Lászlótól kölöszött „Egy új magyar nyelvtan felé” címet viseli, és több kérdéskörrel is foglalkozik. Tisztázza az anyanyelvi nevelés újszerű célját, a nyelvtudomány és az anyanyelvi oktatás viszonyát, állást foglal az anyanyelvi reform előkészületei során a grammatikával kapcsolatos vita fő kérdéseiben. Ez utóbbi témakörei: milyen mértékben és mélységben szerepeljenek grammatikai ismeretek az új tantervekben, illetve milyen grammatikamodell szolgáljon az iskolai nyelvtan alapjául. Csak néhány dologra reflektálok az itt tárgyaltakkal kapcsolatban.

A nyelvtani ismeretek elsajátításában nem választanám szét mereven az eszközt és a célt (15), mert egy megtanulandó nyelvtani tény a tanulás folyamatában mindaddig cél, amíg nem épül be az ismeretek rendszerébe, amíg nem integrálódik a tudatos nyelvhasználatba. De ha ez bekövetkezett, rögtön eszközzé válik. Vagyis a tanítás—tanulás menetében igenis cél lehet az, ami az elsajátítás után eszközzé válik. Ez az állítás egyébként teljes mértékben összhangban van az emberi megismerés általános teleologikus sajátosságával.

A fentiek miatt az ismeretközpontú szemlélet és a nyelvhasználati képesség mérése között sem érzek kizáró ellentétet (15). A használat ismereten alapul, az ismeret célja a használat. Ha a tanuló azt mondja: *Sok embereket láttam*, a használat a nem-ismereten alapul, de ez a nem-ismerés éppen a használat révén derül ki. Tehát a két tényezőt nem választanám el, nem állítanám szembe, hanem egymást feltételezve alkalmaznám. De fölöttébb ügyelnék arra, hogy melyiket illeti meg dominancia, és a grammatikai elemzések stb. kóros elszaporodását mindenképp kerülném (ebben a szerzőnek teljesen igaza van).

Messze egyetértek a szerzővel abban, hogy a funkcionális és a formális elemzés nem csupán kizárják egymást, hanem ellenkezőleg: feltételezik egymást (21), de — és talán ez a lényeg — a funkcionális primátusa a meghatározó. Vagyis a lineáris (hagyományos) elemzésnél termékenyebb a szinteződés és a tömbösödés analízisa, amely nemcsak a mondatrészek szerepére világít rá, hanem azok grammatikai és jelentéstani kapcsolatára is.

A könyv nyomtatékosan felhívja a figyelmet az alsó tagozatos anyanyelvi tárgyak

közötti integrációra. A gondolat ugyan nem új, de eddig (illetve korábban) inkább csak hangzottak, mintsem megvalósították volna. A szerző nemegyszer éppen az integrációs lehetőségek miatt dicséri meg a tankönyvek bizonyos feladatait (96).

Noha a könyv második fejezete a modern nyelvtudományról — Saussure munkásságáról, a strukturalizmusról és a generatív grammatikáról — ad tömör ismertetést, előzőleg azonban a szerző szükségesnek érzi dióhéjban egészen az ókortól napjainkig áttekinteni a nyelvtudomány előzményeit.

Kellő szakirodalmi ismeret alapján készült könyvében a szerző új felfedezésekkel nem kíván meglepni, és nem célja egy teljes grammatika megírása sem, hanem az anyanyelvi oktatás megújításához ad segítséget. Jó gyakorlati érzéssel kiemeli alsó tagozatos nyelvtankönyveinknek azokat a feladatait, amelyek a modern nyelvészeti irányzatok elemi törvényeit érvényesítik, illetve összekapcsolják a hagyományos nyelvtant, a funkcionális nyelvszemléletet és a generatív grammatikát (76).

Albertné Herbszt Mária könyve a legjobb értelemben vett ismeretterjesztő munka. Színvonalas összefoglalása az anyanyelvi oktatásban alkalmazható nyelvtudományi törekvéseknek, ugyanakkor jó példa arra, hogyan kell a tanítóképző főiskolák nyelvészeti tananyagát megtanítani és összehangolni az alsó tagozatban folyó anyanyelvi oktatással. Ezért is kell helyeselnünk a szerzőnek azt az észrevételét, hogy ha már az alsó tagozat átveszi az ágrazjos elemzést, akkor a mondatrészek közötti kapcsolódást reálisan tükröző formát kellene használni egyrészt a tanulói logika fejlesztésére, másrészt amiatt, hogy a tanítóképző főiskolán célszerűnek és kifogástalannak tartott ábrázolási módot a működő tanítók ne érezzék feleslegesnek. Helyes tehát ez a kívánalom: „egységes változatra lenne szükség az iskolai oktatás minden fokán, hogy az alsó tagozattól az érettségiig egységes szemlélet és módszer segítségével sajátíthassák el a tanulók a mondatelemzés gyakorlatát” (63).

A szerzőnek ebben a részben tett két megállapításával a szaktudomány mai álláspontja alapján vitatkoznék. A fonémáról ugyanis a következőt írja: „A fonéma tehát nem nyelvi jel, csupán jelelem, melynek legfontosabb funkciója: jelentéskülönítő szerepe” (43). Ezzel szemben a MMNyR. nagyon világosan az ellenkezőjét így fogalmazza meg: „A fonémának nem is az a tulajdonképpeni feladata, nyelvi funkciója, hogy önmagában jelentést hordozzon vagy különböztessen meg, hanem az, hogy többed-magával hagyományos csoportosulásba lépve ... szavak és szóelemek hangtestének felépítésében s ezzel egyben egymástól való megkülönböztetésében vegyen részt, anélkül azonban, hogy a hangtest egésze által hordozott jelentéshez közvetlen köze volna” (1: 57).

Érzésem szerint csak a tudatosan végrehajtott transzformációkra érvényes Albertné Herbszt Mária kijelentése: „Az átalakításra általában azért van szükség, hogy a nyelvi szerkezet elemeinek összefüggéseire fényt derítsünk” (47). Ugyanis a szinonimika alapján (*Nagymama gyakran köt esténként. Nagymama kötöget esténként*), illetve a mondatalkotás révén (*A fű kosarazik. A kosarazó fű győz*) létrejövő mondatátalakítások többnyire ösztönösen végrehajtott műveletek, és a beszélő nincs tudatában annak, hogy ő most elliptikus transzformációt hajtott végre, vagy mondatzintről mondat szint alá sülyesztett egy szót.

„A modern nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai” című harmadik fejezet szemléletesen mutatja, hogy a nyelvtudománynak milyen szerteágazó kapcsolatai vannak más tudományokkal. Ezeket az újabban kialakult határtudományokat az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepüknek megfelelő mélységben taglalja a szerző. Így részletesebben tárgyalja a kommunikációelméletet, a pszicho- és a szociolingvisztikát, viszont a szemiotikát, az etnolingvisztikát és a matematikai nyelvészetet csak érintőlegesen. Az oktatás színvonalának és tudományosságának segítője azzal, hogy elméleti

fejtegetéseit itt is módszeresen összekapcsolja az alsó tagozatos anyanyelvi könyvek idevágó feladatainak elemzésével.

A szemiotikai rész olvasásakor mégis kissé hiányérzetem támadt, mivel a szerző tudatosan csak a nem nyelvi jelek kérdésével és az ezekhez kapcsolódó feladatokról szól. Úgy hiszem azonban, hogy anyanyelvünk tanításakor inkább a nyelvi jelek tipizálásával és az emberi közlésben való felhasználásukkal kellene elsősorban törődnünk.

A negyedik és egyben legterjedelmesebb fejezetet a szövegtan tárgyalásának szentelte a szerző. Nagyon helyes törekvéssel a könyv közel egyharmadában tág teret biztosít ennek az anyagrésznek, amelynek alapos ismerete nagyban segítheti az alsó tagozatban naponta végzett szövegelemzést. Követhető példákat mutat arra, hogyan lehet a szöveg-tani ismereteket „felhalmozni” életkorhoz és tananyaghoz igazítva anélkül, hogy a szöveg-alkotás törvényszerűségeit fogalmi szinten tanítaná a pedagógus.

Nagy érdeme a szerzőnek az, hogy világos, logikus magyarázatokkal szakavatottan kalauzolja az olvasót a szövegtan bonyolult világában, és elméleti jellegű ismertetéseihez gyakorlati-pedagógiai vonatkozású példákat kapcsol, ugyanis többnyire a jelenleg érvényben levő nyelvtankönyvek feladatait és olvasókönyvi szövegeit elemzi. A 3. osztályos Olvasókönyvben szereplő Mátyás király és a varga című mondáról és egy ismerettartalmú szövegről sokoldalú megközelítést nyújt: szöveg- és mondatszintű elemzést, illetve a szóhasználat és a szókészlet szintjének vizsgálatát.

A szövegkoherencia grammatikai (a határozott névelő, az utalás, a hiányos mondat, a névmásítás, az egyeztetés, a konjektorok, a szórend, téma—réma, az előfeltevések) és jelentéstani mutatóit (az ismétlés, a szinonimák, a poliszémia, a felsorolás, a felosztás, nemfogalom—fajfogalom) elkülönítve tárgyalja.

A szövegtan kiforrotlanságáról árulkodik az a tény, hogy a koherencia egy-egy jelének típusba sorolása eltér az egyes kutatóknál. Így a szerzőnek is a címről szóló mondandóját — mivel a cím a mű témájával nagyban összefügg — talán nem kellett volna külön alfejezetben fejtegetnie, hanem Nagy Ferenchez hasonlóan a szemantikai szabályok közé sorolhatta volna be (vö. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Tankönyvkiadó. Bp., 1981. 46). Magam az előfeltevésekről frott gondolatokat is a jelentéstani jegyekhez venném, ezek ugyanis nem annyira grammatikailag közelíthetők meg, mint inkább a kontextus vagy a beszédhelyzet révén érthetők bele a szövegbe. A globális kohéziót biztosító elemek között szívesen olvastam volna magyarázatot az indító mondatról is.

A különben igen világos stílusú könyvben félreérthetőnek éreztem a 127. oldalon egy szerkesztetlen mondat sor elemzéséből következőképpen levont konklúziót: „Ezek után megállapíthatjuk, hogy egy szöveg mondatait nemcsak nyelvi (jelentéstani és grammatikai) elemek „tartják össze”, hanem egyéb, nyelven kívüli tényezők is fontos szerephez jutnak.” Ugyanis az idézett mondathalmaznak a megértéséhez a nyelvi eszközöket hordozó szövegelőzmények hiányának és nem a nyelven kívüli elemek.

Hasznos ez a könyv anyanyelvi nevelésünk számára. Albertné Herbszt Mária elsősorban tanítójelölteknek és gyakorló tanítóknak készítette kézikönyvként használható kötetét, amellyel ráébresztheti olvasóit, hogy a „magas” tudomány transzformálható az alsósok szintjére. Szerintem szükséges lenne erre a műre a tanítóképzőkben folyó intenzív továbbképzésben résztvevőknek is felhívni a figyelmét, mert ezen a továbbképzési formán a régen tanultak felelevenítésén kívül jórészt kommunikációelmélettel, szövegtannal, a strukturálizmussal és a generatív grammatikával foglalkoznak, és ennek a kötetnek ezek a legrészletesebben kidolgozott fejezetei. De ajánlani tudom ezt a könyvet a tanítóképző főiskolákon nyelvtant és anyanyelvi tantárgypedagógiát oktatóknak is.

Szükszai Lajosné

Gillian Brown—George Yule: Discourse Analysis. Cambridge University Press. Cambridge, London, New York [etc.], 1983 [Reprinted 1984]. XII + 288 oldal

A könyv címében szereplő szakszó, a *discourse analysis* az Egyesült Államokban leginkább általánosult, leginkább elterjedt elnevezése a szövegvizsgálatoknak, a szöveggel foglalkozó tudománynak, és így szinonimája az Európa-szerte használt *szövegnyelvészet*-nek és társainak. Az eltérő elnevezés az (ott másfajta előzményekből fakadó) diszciplína kisebb-nagyobb mértékben eltérő felfogására utal, s hogy ennek mi is a lényege, az sokunkat közelebről is érdekel. Már csak azért is érdemesnek látszik egy ilyen témájú könyv ismertetése.

A *discourse* műszó magyar nyelvű megfelelője a nálunk alig szereplő *diszkurzus* lehetne. Jobbnak látszik azonban a Deme Lászlótól bevezetett *beszédmű*-vel fordítani, így ismertetésünkben a diszciplína megnevezője a *beszédműelemzés* lesz.

A könyv egy Előszóból és hét fejezetből áll. A fejezetek témái: (1) a nyelvi formák és funkciók, (2) a pragmatikai kontextus, (3) a beszédmű tartalma, (4) a beszédmű struktúrája, (5) a beszédműbeli információ szerkezete, (6) a referenciális funkció, (7) a beszédmű-értelmezés kohéziója.

A beszédműelemzés lényegéről a legtöbbet az Előszóból tudunk meg. A szerzők véleménye szerint feladata annak a vizsgálata, hogy a közlés során a beszélők hogyan használják a nyelvet, főleg hogy a feladó (a beszélő, az író) hogyan szerkeszt nyelvi üzeneteket a címzett (a hallgató, az író) számára, és hogy a címzettek hogyan dolgozzák fel a nyelvi üzeneteket minél jobb értelmezésük (interpretálásuk) érdekében.

Ennyiből is látható, hogy a szóban forgó diszciplína vizsgálati tárgya a (beszédművel azonosítható) üzenete mind az üzenetszerkesztés, mind pedig az üzenetértelmezés (befogadás) vonatkozásában. Maga a vizsgálat elsődlegesen leíró nyelvészeti jellegű, és az elsődleges cél annak a kimutatása, hogy a kommunikációban hogyan használják a nyelvi formákat. Mindebben — mint látni fogjuk — fontos szerepet játszik a pragmatika. Emellett a két szerző arra is figyelmeztet, hogy a vizsgálatok során interdiszciplináris (mindenekelőtt nyelvszociológiai, nyelvlélektani, nyelvfilozófiai és számítógépes nyelvészeti) kapcsolatokra is tekintettel kell lenni.

Az első fejezet a nyelvi formákat és funkciókat tárgyalja (Introduction: linguistic forms and functions). A két szerző kiindulópontja az Előszóban kifejtett tételnek megfelelően az, hogy a beszédműelemzés lényegében a nyelvnek a használatban való vizsgálata. Következésképpen a nyelvi formák elemzését (amelynek már korábban sok és sokféle formális változatát fejlesztették ki) össze kell kapcsolni a nyelvi funkciók vizsgálatával. Két alapvető funkciót különítenek el. Az egyik a *közvetítési* (transactional), ami a „tartalom” kifejezésével függ össze. A másik pedig a kommunikáló társak közötti kölcsönösséget, egymásra hatást feltételező részvevési (interactional) funkció, ami társadalmi viszonyokra és a közlésben részvevő személyek magatartására utal. E funkcionális kettősség korábbi hasonló megkülönböztetésekkel vethető egybe: ábrázoló és kifejező (Bühler), referenciális (valóságra vonatkozó) és emotív (Jakobson), fogalmi és személyek közötti (Halliday), leíró és társadalmilag expresszív (Lyons).

Ezzel a két funkcióval függ össze az alapfogalom, a beszédmű értelmezése, valamint a vele összefüggő kérdések felfogása is. Ahogy az összegező alfejezetből is kiderül, a beszédmű megismerési és társadalmi jelenség (271). Különben rövid, tömör meghatározására egyik fejezetben sem kerül sor, amit minden bizonnyal azzal magyarázhatunk, hogy a szerzők ezt fölöslegesnek tarthatták, hisz a beszédmű végül is nem más, mint a szóban forgó diszciplínának az Előszóban jelzett vizsgálati tárgya, a nyelv közlésbeli

felhasználása, amit a szerzők felfogásából, megfogalmazásából kikövetkeztethetően nyelvi üzenetként vonatkoztathatunk el. Emellett külön fogalomként tartja számon a két szerző a *szöveg*-et (text), ami nem más, mint a beszédmű ábrázolása (representation), pontosabban egy közlési eseménynek a beszéd vagy írás sokféle formájában való regisztrálása (record), így könyvünkben külön téma a beszélt és írott szövegek sajátosságai (5–6, 190).

De nemcsak alapfogalmak, hanem a vizsgálat módszere is a két funkció számontartásából következik. Azaz a beszédműelemzés nemcsak mondatтанból és szemantikából áll (mindkettő jórészt a közvetítési funkció vizsgálatát jelenti), hanem nagyon is lényeges, a szerzők szerint elsődleges összetevője a részvevési funkciót tanulmányozó pragmatika.

Mindemellett a szerzők a vizsgálat más vonatkozásairól is beszélnek. Szerintük a beszédmű elemzője a vizsgálat adatait egy olyan dinamikus folyamat regisztrálásából, egy valamilyen szövegből vett jelenségként kezeli, amelyben a nyelvet a beszélők vagy írók jelentések kifejezésének és bizonyos célok megvalósításának, azaz beszédmű alkotásának a szándékával közlési eszközként használnak. Eszerint a beszédmű folyamatként, eljárásként és nem termékként, eredményként fogható fel. Az adatok feldolgozásával az elemző azokat a szabályszerűségeket próbálja leírni, amelyek e folyamatból vonatkoztathatók el.

A második fejezet (Pragmatics and discourse context) a beszédmű kontextusát tanulmányozó pragmatika jelentőségét taglalja, ami végső fokon abból fakad, hogy a vizsgálat tárgyköre a nyelvnek a használatban való megragadása és e használatnak az író és beszélő, illetőleg az olvasó és hallgató kontextusában való elemzése. S ha ez a tárgykör, akkor nyilvánvaló, hogy nem lehet elégséges a formális mondattan és szemantikai leírás, a szöveget alkotó mondatok közötti viszonyok elemzése. Ennél fontosabb ugyanis a közlés részvevői, valamint a beszélő és a nyelvi megnyilatkozás közötti viszony elemzése. E viszonyok különböző vonatkozásait a szerzők a következő kategóriák segítségével tartják kifejezhetőnek: referencia, preszuppozíció, implikatúra és következtetés. Mint látni fogjuk, mind a négy kategóriát pragmatikai fogalomként kezelik.

A referenciát, a valóságra való vonatkozást a szerzők más felfogásoktól eltérően a beszélőhöz kötik, ő ugyanis a vonatkoztatás végrehajtója. A preszuppozíció, az előfeltetés itt elsődlegesen nem logikai, hanem pragmatikai jellegű, hisz nem a szöveg mondataihoz, hanem a beszélő és hallgató viszonyához kapcsolják, olyan feltételnek tekintik, amelyet a beszélő alkot arról, amit a hallgató valószínűleg elfogad. A Grice-ra visszavezethető implikatúra annak magyarázata, amit a beszélő valamibe beleérthet, állíthat, gondolhat, és ami különbözik attól, amit szó szerint mond. Erről szólva, a két szerző azt hangsúlyozza, hogy az implikatúrák tulajdonképpen a jelentés pragmatikai jegyei, amelyek sok mindenből adódhatnak, így például egy nyelvi megnyilatkozás konvencionális vagy betű szerinti jelentéséből vagy a beszélőnek egy bizonyos jelentést közvetítő szándékából. A negyedik kategória a következtetés. Mit jelent ez itt? Azt, hogy az elemző ugyanúgy, mint a beszélő csak (ki)következtetések révén közelítheti meg a beszélő által szándékolt jelentést. A lehető következtetések társadalmi és művelődési ismereteinken alapulnak, és éppen ezért inkább pragmatikai, mint logikai jellegűek.

Részletesen tárgyalják az idevágó legfontosabb pragmatikai kategóriát, a helyzeti kontextust, ebben azonban újat nem adnak, korábbi véleményeket, mindenekelőtt Sedock, Fillmore, Hymes felfogását érvényesítik. És idevonják a *ko-textus* (co-text) fogalmát (ugyanaz a szó más fogalmat jelöl Petőfinél). Ezen Halliday alapján egy olyan kontextust (!) értenek, amely „korlátozza” (constrains) egy beszédmű alkotóelemeinek a jelentését, a jelentések értelmezését (azaz például a szövegrész vagy egy szövegrészlet ilyen vagy olyan mértékben módosítja, a szövegösszefüggés jelentésviszonyai alapján

„megszabja” a szavak jelentését, a jelentések értelmezését). Következésképpen a szerzők hangsúlyozandónak tartják azt a vizsgálati elvüket, hogy minél több a ko-textus, annál biztosabb az interpretálás. Ugyancsak a jó és eredményes interpretálás, értelmezés érdekében vezetik be a *kiterjesztett kontextus* (expanding context) fogalmát, amibe elsősorban a deiktikus (rámutató) elemeket (pl. *itt, ott, most, akkor*) sorolják.

Ezzel hozzák összefüggésbe azt is, amit a *helyi interpretálás elvének* (principle of local interpretation) neveznek, aminek lényege az, hogy a hallgató, az olvasó ne szerkesszen nagyobb kontextust, mint amennyi egy részlet értelmezéséhez szükséges (pl. a „Csukd be az ajtót!” hallatára a hallgató a hozzá legközelebb eső ajtóra pillant, és nem feltétlenül gondol arra, hogy hol lehetnek még becsukandó ajtók). Persze az is nyilvánvaló, hogy a helyi interpretálást csak nagyon bizonytalanul lehet fogalmi úton kifejteni. Ebben a vonatkozásban — állítják a szerzők — a beszédmű elemzőjének a problémái azonosak a hallgatóéival. Ezzel függ össze egy másik idevágó vizsgálati szempont, a *helyi értelmezés elve* mellett az *analogia elve* (principle of analogy), ami az értelmező tapasztalatára vonatkozik, arra, hogy a korábbi hasonló értelmezések során szerzett tapasztalata nagy mértékben segítheti elemző munkájában.

A vizsgálatnak e két fentebb említett elvét a mondat sorozatokból összeálló beszédkohézióhoz viszonyítják. Szerintük ez a két pragmatikai elv sokkal inkább segíti az értelmezést, mint a kohézió figyelembevétele. Azzal is megpróbálkoznak, hogy magát a kohézió fogalmát tegyék pragmatikaivá. Azt állítják ugyanis, hogy egész élettapasztalatunkban és ebből következően beszédmű-tapasztalatunkban is a szóban forgó két elv alkotja a kohézió előfeltevésének az alapját.

A harmadik fejezet a beszédmű tartalmi vonatkozásaival foglalkozik (Topic and the representation of discourse content). Itt az alapkategória a *téma* (topic), ami a szerzőktől konstruált elméleti fogalom. Ez esetben is elvetik a fogalom formális megközelítését, és pragmatikai jellegét hangsúlyozzák, aminek lényege az az elgondolás, hogy témája tulajdonképpen nem a szövegnek, hanem a beszélőnek van, és ez egy ún. tematikai keretben (topic framework) fogható fel, ami egy olyan kontextuális keret, amelyben a témát alakítják, alkotják.

Részletesen taglalt kérdés a téma kapcsolata a beszédmű tartalmának az ábrázolásaival (representations of discourse content). A beszélő a szövegrészleteket, a szövegen belüli egységeket a téma alapján határolja el (például egy dialógus az egymást követő két téma, időjárás és étkezés alapján szegmentálható).

Az így felfogott *téma* különbözik a mondatgrammatikákban korábban általánosított fogalomtól, a *mondattéma*-tól (sentential topic; ez minden bizonnyal összefügg a mondat-*tanból* jól ismert topic-comment viszony első tagjával). Ezzel szembeállítva vezeti be a két szerző a (korábban már másoktól ajánlott) *beszédműtéma* (discourse topic) fogalmát, ami alkotóeleme a *beszédműtartalomnak* (discourse content).

A témának nemcsak tartalmi, hanem a formát érintő kérdései is vannak. Az elemző számára ugyanis nemcsak az fontos, hogy a beszélő miről szól, hanem az is, hogy hogyan tagolja, hogyan strukturálja azt, amit mond, hogyan és mivel jelöli a belső egységek, a belső témaátváltások határait. Az egyik legfontosabb ilyen egység az írott szövegekbeli bekezdés (paragraph), a másik pedig az ennek megfelelő beszélt szövegbeli egység, a *beszédbekezdés* (paratone).

E fogalmak tisztázása után jutnak el a szerzők a fő kérdéshez: hogyan lehet ábrázolni a beszédműtartalmat. Elvetik az eddigi lehetőségeket, mindenekelőtt a szemantikai, logikai, főleg a logikai pozícióként, illetőleg formalizáltan például ágrajzzal, vagy „átváltási” hálózattal (transition network) való ábrázolást (l. egy erről szóló külön alfejezetet: a beszédműtartalom propozíciós alapozású ábrázolásának problémái). Mindez nem is lephet meg, hisz — mint eddig oly sok esetben láthattuk — pragmatikai elvi állás-

pontjuk nem is engedné meg ezek elfogadását. Kiderül ez többek között abból is, hogy az idevágó nézetek kritikai számbavétele során hangsúlyozzák az olvasó, a hallgató szempontjának, pontosabban az ő részükről megfigyelhető következtetéseknek a fontosságát. Különben e kérdéstről szólva úgy vélekednek, hogy a tárgyalt kérdés sokkal bonyolultabb, a beszéd tartalom sokkal komplexebb jelenség, semhogy olyan szűk keretben tárgyalni lehessen, mint ahogy ezzel eddig próbálkoztak. Éppen ezért a következő fejezetekben újabb fogalmakat vezetnek be, és így próbálják tágítani a vizsgálati keretet.

A negyedik fejezetben tárgyalt fő kérdés a beszédmű struktúrájával függ össze (Staging and the representation of discourse structure). Az alapkérdés a lineárisítás: az események, a leírás kognitív elrendezése vagy az ezt a kognitív struktúrát jelölő nyelvi eszközök elrendezése. Különös figyelmet fordítanak az alkotóelemek, a mondatok felépítésére, elsősorban belső tematikai szerveződésükre, téma—réma viszonyukra. Fontos elemzési szempontnak tartják ugyanis annak a vizsgálatát, hogy a tartalom hogyan rendeződik, hogyan tagolódik mondatokra és nagyobb egységekre, és hogy milyen mondat szerkezet típusok különíthetők el. Ez a szintaktikai szempont az egyik sajátos vonása a beszédművizsgálatnak.

A beszédmű szintű tematikai szerveződést, a valóságra való vonatkozás egyik elemének egy beszédmű tartalmává való kifejtését *tematizálódás*-nak (thematization) nevezik), amivel egybehangzik a *rendezés* (staging). Ez a Grimes-től származó *rendezés* a beszédmű struktúrájának döntő tényezője mind az értelmezés, mind pedig a szövegfeldolgozás folyamatában, és mint ilyen a beszélő és az író közlésbeli retorikai stratégiáját jelzi, tehát például azt, hogy egy összefüggést következtetésként vagy magyarázatként, előrehaladó vagy visszaülő sorrendben fejez ki.

Az ötödik fejezetben a megelőzőnél továbbmenően a beszédműstruktúra legkisebb egységeire, a mondat (összetett mondat, mellékmondat) szintű kis helyi egységeire összpontosítanak, és elsősorban azt tárgyalják, hogy ezekben a kis egységekben hogyan van csomagolva az információ, és hogy a beszélők és írók hogyan jelzik címzetteiknek az információ státusát (Information structure). A topic—comment avagy téma—rémakettőséget (a prágai iskola képviselőitől átvett) *adott* és *új* szóval jelölik, és elsősorban mondat-hanglejtésbeli megnyilvánulásaira vannak figyelemmel. Emellett persze az angol nyelv más formáit is számba veszik, azokat, amelyeknek sajátos státusuk van az információ közlésében.

A referenciális funkció a tárgya a hatodik fejezetnek (The nature of reference in text and in discourse). Ezt azonban az ismertebb felfogásoktól eltérően értelmezik. Főleg Lyonsra alapozva elsődlegesen denotációként fogják fel: az a funkció, amelynek révén a beszélő vagy az író azokat az egységeket jelzi, amelyekről beszél vagy ír (205). Ebből is következően a beszédmű elemzőjét nem a vonatkoztatás helyessége, valóságosága érdekli, hanem a minden esetben elsődleges pragmatikai szempontnak megfelelően az, hogy sikeres, eredményes legyen (successful reference), azaz hogy a hallgató meg tudja állapítani, hogy a beszélő kifejezései mire vonatkoznak. Mindebben még az is fontos sajátosság, hogy egyéni jellegű: a vonatkoztatás a világnak egy-egy egyén által való ábrázolása vagy modellje (an individual's representation, or model, of the world). S hogy ez szöveghez kötődik, arra a *beszédműbeli ábrázolás* (discourse representation) szakszó utal. Az alap az egyed tapasztalata, gyakorlata.

Mindennek elismerésével a szerzők visszakanyarodnak a megelőző fejezetbeli témához, az a d o t t (a már ismert) egységekre való utaláshoz. Számba veszik az ilyen funkcióra alkalmas nyelvi formákat, főleg az anaforás kifejezéseket. Ezen belül is kiemelik és részletesen tárgyalják a névmásoknak a kohézióval is összefüggő ilyenszerű szerepét, és arra a következtetésre jutnak, hogy a névmások alaptényezői a referenciaelméletnek.

A hetedik fejezetben kerül szóba a legfontosabb szövegminőség, a kohézió. Igaz,

a fogalom köre jóval szűkebb, mint ahogy másutt szokásos: a beszédmű értelmezésére vonatkozik (coherence in interpretation of discourse). Tárgyalását a könyv egészét átható pragmatikai szemponttal egyeztetik, a hallgató és az olvasó tevékenységéhez kapcsolják: hogyan tudják megragadni a beszélőtől, az írótól szándékolt jelentést. Az értelmezésbeli kohézió lényege az, hogy következtetési műveletek és nem automatikus kapcsolatteremtések biztosítják.

A jól szerkesztett könyvből megismerhejtük a beszédműelemzés lényegét, sajátos, megkülönböztető vonásait. Kiderül persze az is, hogy ebből sok minden a hozzánk közelebb álló szövegvizsgálatokban, a szövegnyelvészet számunkra ismertebb változataiban is megvan. Valóban jócskán vannak közös vonások. Az sem lényegtelen, hogy az ismerttetett könyvben európai szerzők művei is gyakran szerepelnek forrásként, sőt maga az egyik szerző, Brown angliai egyetemi tanár. Mindezekon túl azzal is számolnunk kell, hogy a beszédműelemzésnek, ugyanúgy mint az európai szövegnyelvészetnek, sok és sokféle változata lehet.

Brown és Yule könyve hasznos olvasmány. Érdeme az is, hogy az elméleti és gyakorlati jelleg szerencsés ötvözete.

Szabó Zoltán

A Nyelvőr postája

Kandidátus. Az 1950-es években készült Értelmező Szótár szerint *kandidátus* szavunk egyik jelentése 'az a személy, aki valamely tudományágban elnyerte a legalsó akadémiai tudományos fokozatot'. Az 1972-ben megjelent Értelmező Kéziszótár szerint az a 'tudományos kutató' nevezetik kandidátusnak, 'aki megszerezte az első akadémiai tudományos fokozatot'. Szótáraink szerint tehát a kandidátusok tudományos fokozattal rendelkező tudományos kutatók.

„Tudományos-szellemi életünk néhány központi kérdése” című írásában (Magyar Tudomány 1987: 432–44) a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a kandidátusokat mint *tudományos utánpótlást* (439) továbbá mint *a tudomány jelöltjeit* (440) említi.

Kéziszótárunk szerint a *jelölt* 'valamilyen képesítést, fokozatot nyújtó vizsgára jelentkezett, ill. záróvizsgálója előtt álló személy'. Az *utánpótlás* pedig 'új, fiatal erők'-et jelent. A szótár szerint.

Az MTA elnöke által használt *utánpótlás* és *jelölt* szavak egyrészt azt implikálnák, hogy a kandidátusok fiatalok (vö. az *utánpótlás* szótári definícióját), másrészt azt, hogy még nem tudósok, csupán tudósjelöltek. A *tudományos utánpótlás* a kandidátusoknak azért újszerű elnevezése, mert átlagéletkoruk ma hazánkban 57 év, ami 22-vel magasabb az ifjúsági törvény által cezúraként kijelölt 35 éves életkornál. De egyébként is: 57 éves embereket, a nyugdíjjogosultság közelében, aligha szokás fiatalnak (vö. ÉKsz.) nevezni. Azt, hogy a kandidátusok tudósok-e (mint szótáraink írják), vagy csupán tudósjelöltek (MTud., i. h.) — nem érzem magam hivatva eldönteni. Azt viszont egyetemi indexem fellapozása nélkül is tudom, hogy azon a *tudományegyetemen* (a többi sem különb hazánkban), ahol diplomát kaptam, számos tanárom között összesen kettő akadt, akit nem a tudomány jelöltjének, hanem *tudós*-nak (= legalábbis 'a tudományok doktora'), s még néhány, akit *tudósjelölt*-nek (= kandidátus) lehetne nevezni. Tudományegyetmeink oktatóinak zöme tudósjelölt, vagy a tudósjelöltség jelöltje.

Fenti soraimat, mint a szavak inflálódásának egyik tudományos dokumentumát, tisztelettel ajánlom majdani szótáríróink figyelmébe.

..a-s

A durva és trágár beszéd ellen. Katona Rezsóné a Nyr. 1987. évi 2. számában „Mi van a szívünkön?” című tanulmányában nemcsak háborog a trágár nyelvhasználat miatt, hanem meg is próbált ellene valamit tenni. Félek, hogy a folyóirat éppen azokhoz nem jut el, akikről ír. (Azokhoz igen, akiknek tenni kellene valamit!)

Én is megkülönböztetném a csúnya beszédet és a trágárságot. Az első csoportba azokat sorolom, akik nem ismerik a nyelv szabályait. Suksüköznek, vagy más módon törik kerékbe szegény magyar nyelvünket. A másik csoport az, amellyel a szerző is foglalkozik. Hogy mit tartunk trágár kifejezésnek, az a körülményektől is függ. Általános

iskolás koromban (az ötvenes évek elején) a mi paraszti környezetünkben pl. természetes volt, hogy bizonyos naturális kifejezéseket magától érthetően használtunk. Semmi kivétivelő nem volt abban, ha azt hallottam, hogy „fiam sz.ros a tehén, mosd le”, de ha arról volt szó, hogy az almot ki kell vinni az istállóból már *ganéjéről* volt szó, s ha azt kiszállítottuk a mezőre, már *trágyát* emlegettünk.

A káromkodás a férfiai "kiváltsága" volt. Ha nőktől ilyen szavakat hallottunk, azokról megvolt a véleményünk. Lányok előtt soha nem használtunk trágár szavakat, a szülők előtt sem.

Tapasztalatom szerint a felnőttek jelenléte sokkal inkább mérséklő hatással van, mint azt Katona Rezsóné tapasztalta.

A munkahelyemre utazva két megállónyi távot vonattal megyek, ahol nem ismerik egymást az utasok, lévén szó fővonalról. Itt óvakodom, hogy diákok közé kerüljek, hogy ne kelljen végighallgatnom a mocskos beszédet. Cegléden autóbuszra szálllok át, s utazom két községnyi távolságra. Itt a hasonló korú fiatalok teljesen „normálisan” beszélnek, mert csak abba a két községbe valók, ahová a felnőtt utasok igyekeznek, tehát ismerik őket.

Régi vesszőparipám, hogy a katonai szolgálat alatt kellene megtanítani a fiatalokat a szép beszédre. Egy kicsit abszurd ötlet, de ha ott a csúnyára rászoknak, miért ne lehetne ezt a jelenséget az ellenkezőjére fordítani. Körülbelül négy éve az Édes Anyanyelvünkben is olvastam hasonló kezdeményezésről. Sajnos a folytatás elmaradt, legalábbis én nem hallottam semmit arról, hogy az illetékesek reagáltak volna.

A pszichés környezetszennyezéshez sajnos a művészek is hozzájárulnak. Felháborító, hogy egy patinás színház a „szép beszéd temploma” (!!) „Kár, hogy a k . . .” címmel mutat be darabot, vagy úgy beszélgeti a színészeit, mint ahogy az a Csirkefej című darabban történik.

Máról holnapra bizonyára nem érünk el látványos eredményeket. Remélem, hogy Katona Rezsóné közleménye lépés lesz a megoldáshoz.

Szemők Balázs

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen vesszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „lát-ható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos vers-díszek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14×21 cm — Kötve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STUDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi Osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1988. január 12. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.17299 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat Budapest, — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Petőfi-szótár (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	232
Kovács Magda: Angol—magyar. Mikroszámítógép — mikroelektronikai értelmező szótár I. (Ismerteti: <i>Füredi Mihály</i>)	238
Fülei-Szántó Endre (szerk.): Norma — átlag — eltérés (Ismerteti: <i>Szűts László</i>)	241
Wacha Imre: Közéleti beszédünk (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	242
Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás (Ismerteti: <i>Szikszai Lajosné</i>)	244
Gillian Brown—George Yule: Discourse Analysis (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	248

A Nyelvőr postája

-s -a: Kandidátus	253
<i>Szemők Balázs</i> : A durva és trágár beszéd ellen	253

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó, 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft